

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૩૫૭ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ દીપ્તીબા મુગલ સંપ્રદાય

વિષય ૬-૩

દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ.

જ બહાદુરશાહ “ ઝફર. ” જ

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવાની કર્ણ કથાઓ.

જ લેખક સાદીક

જ તે

જ મહાત્મા શેખ સાદી દિલ્હીના મહાન કવિ ગાલિમ,
જ મોગલ રગમહેલની મહા, સુલતાના રઝિયા બેગમ,
જ બગાળી ભૂત અથવા ગદર્યમય ખૂન, ખબરદાર
જ જ જ જ ખૂની, શત્રુ અને પ્રમ, આંનિ કર્તા ‘સજ વત-
જ જ જ માન’ના લેખક અને આગલા લેખક તથા રિપોર્ટર
જ જ જ “મુબ્બ સમાચાર” પ્રજા મિત્ર અને પાસી”
જ જ જ “હિદુસ્થાન” તથા “ભારત” આદિ.

જ જ જ કિ મત રૂ. ૨૫

જ પ્રકાશક

જ ઇરાક સાહિત્ય કાર્યાલય

જ પોસ્ટ બોક્ષ ન ૫૦૨૬ મુબાઇ ૯

પ્રથમાવૃત્તિ

શ્રવ ૨૫૦૦

સન ૧૯૨૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૧૨૩૪૭

અથ સ્વામિત્વના સર્વાધિકાર લેખકને સ્વાધિન છે

આ પુસ્તક ધી ખિલાફત પ્રેસ, ડોઝરી
મુબાઇમા હાફિઝ અલી બહાદુરખાન ખી
એવ સી અતેના કન્તા રા મહમદ સાદીક
ગેબ આહમદ મુલ્લાન સાહેબ કરબલાઇ
(ઇરાખી) “સાદીક” માટે છાપ્યુ, અન રા
સાદીક ઇરાક સાહિત્ય કાયાલય માટે ઇરેક
સન્-૧૯૨૬ રાંડ મુબાઈથી પ્રસિદ્ધ કર્યું

૨૧ સાદીક કૃત્ત.

મહાત્મા શંખ સા'દી
દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ
બ હા દુ ર ગા હ ઝરે
બગાળી ખૂત અથવા-
રહ સ્ય મ ય ખૂન ' વાર્તા
દિલ્હીના મહાન કવિ-
ગાલિબ ને તેમના કાવ્યો
મોગલ રમ મહેલની મલકા
સુલ્તાના રઝિયા બેમમ
શટુ અને પ્રેમ, પ્રતિજ્ઞા-
પાલન દુકી વર્તા
મસરેકની માશુક ક'વ્યો
ખબરદાર ખૂની ' વાર્તા
બેકનું દિવાળુ, પુન પ્રાપ્ત
દૌલતરામ મુઘલ નાટક
બોબો મામડયો, અને સુષા-
રાની મ્હેંકા લુ સ્કેમસ
ખાજા હોદી (નાટક)

સ્મરણીજલી

તૈમૂરવંશના અંતિમ દિપક

અબુ ઝફર

મિરજા મહંમદ સિરાજુદ્દીન

ગાઝી

બાહાદુરશાહ બાદશાહ

હિંદુસ્થાનનો છેલ્લો મોગલ સમ્રાટ, તૈમૂરવંશનો
પુઝાતો દિપક, અહંતાવાદિ ધર્મિય ભક્ત, વિદ્યા પ્રેમી
ને કલાકૌવિદ, સાધુ સ્વભાવનો ગાઝી, ઉર્દૂ ભાષાનો
સુપ્રસિદ્ધ કવિ, આ કેવિહૃદય, ભક્તિ પ્રેમી,
ધૈર્યવાન, પરમ સતોષી ને ઉમંગી મહાકવિ ઝફર

જન્મ ઇ સ ૧૭૭૩

મરણ ઇ. સ ૧૮૬૧

દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ

અહમદશાહ-ઝફર.

(ચિત્ર પરિચયમાં નં ૨ જુઓ)

ઉપોદ્ધાત.

લેખક

શા. રા. ક નૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

બી, એ એલ એલ. બી એડવોકેટ

પ્રમુખ સાહિત્ય સંઘ મુંબઈ તત્રી શુજરાત.

ઉપોદ્ધાત.

ગ સાદીક ચાલુ સાહિત્યમા સ્થાન પ્રાપ્ત કરતા જાય છે એમનું 'શેષ સા'દી' પરનું પુસ્તક જેટલું ઉપ-યોગી છે તેટલું જ મનોરંજક છે એણે પોતે અરબી છતાં ગુજરાતીને માતૃભાષા સ્વીકારી છે, અને કેટલાક અપરિચિત પ્રયોગો બાદ કરતા તેમનો ભાષા પરનો કાળુ પ્રશસનીય છે. અને સંસ્કૃતમય ગુજરાતીનો સંચોટતાથી તે ઉપયોગ કરે છે અને સાથે સાથે મુસલમાની વાતાવરણ સંવલતાથી રાખી શકે છે

હીંદી સંસ્કૃતિમા મુસલમાની તત્વો પણ છે, ખાસ કરી ગુજરાતી સંસ્કૃતિ ને સાહિત્યમા હીંદુ અને મુસ્લીમ તત્વોનું એવું મિશ્રણ થયું છે કે આપણે ત્યાં હીંદુ અને મુસ્લીમ બન્ને સંસ્કારો વચ્ચે ઘણો ભેદ નથી, અને પગિણામે એ બે જાતિ વચ્ચે વિશ્વાસ ને મૈત્રી ચાલી આવે છે અત્રે જ કેળવણી ને રાજ્યનીતિએ આ વિશ્વાસ ને મૈત્રીમા કાર્ધક તુટ

પાડ્યો છે, અને એ તુટ સાધવાને પ્રયત્ન કરવો એ દરેક ગુજરાતીની ફરજ છે રા સાદીક સાહિત્યદ્વારા આ તુટ સાંધવા પ્રયત્ન કરે છે એમનો હેતુ મુસલમાની ઇતિહાસને જીવનના તત્વોને ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન આપવાનો છે, અને જે ઉત્સાહથી તે કામ કરે છે તે જોતા એ હેતુ સફલ થયા વીના રહેવાનો નથી ને રા સાદીક એમના પ્રયાસો ગુજર મુસલમાનોની મહત્તા સજીવન કરવા તરફ અને ગુજરાતમાં હીંદુ મુસલમાનોએ સાધેલા અદ્વૈતત્વ સંશોધન કરવા તરફ વાળશે એવી આશા અસ્થાને નહીં ગણાય.

આ પુસ્તકનો મુને સને ૧૮૫૭ ના બળવાના અર-સામાં છેલ્લા મુગલ સમ્રાટ બહાદુરશાહ ઝફર અને તેના કુટુંબની કેરુણ દશાનો ચિતાર આપવાનો છે ખંડ ૧ લા ને ૬ કામાં બહાદુરશાહના જીવનનો વૃત્તાંત છે, ખંડ ૩ બંને ૪ થામાં બળવાનો કંઈક ઇતિહાસ આપવાનો પ્રયાસ છે, ખંડ ૨ બંને સમ્રાટના કુટુંબી જનનો અહેવાલ કથા રુપે આપ્યો છે, ખંડ ૫ માં અંગ્રેજી અમલદારોનો પત્ર વ્યવહાર ને કેટલાક ચર્ચા પત્રો છે ખંડ ૩ બંને ૪ થા બૂમિકા રુપે છે, ખંડ ૧ થા ને ૬ થા ચારિત્ર્યની રૂપરેખા આપે છે, ખંડ ૨ બંને ઉત્તર કથા રુપે છે ખંડ ૫ થા પુસ્તકમાંથી છોડી દીધો હોત તો પુસ્તક વધારે મુશ્કેલ થાત એમ મને લાગે છે.

અત્યાર સુધી ૧૮૫૭ ના બળવાનો ઇતિહાસ વિજે-તાઓએ પરદેશી સાધનો પરથી લખ્યો છે. પહેલાં એ

વિષય વિષે બીજી કોઈ પણ દ્રષ્ટિબિંદુ ઇતિહાસમાં સ્વીકારવું એ રાજ્યદ્રોહ જેવું ગણાતું હવે અંગ્રેજી સત્તા કેમ આવી ને કેમ સ્થપાઈ એ માત્ર ઇતિહાસનો વિષય થઈ રહ્યો છે અને તેથી માત્ર અંગ્રેજીએ પુરા પાડેલ સાધન નહીં પણ મુસલમાન અને હિંદુ સાધનો પણ ઉપયોગમાં લેવા જોઈએ અને દરેક દ્રષ્ટિબિંદુથી એ ઇતિહાસ લખાવો જોઈએ. બળવો જે પ્રદેશમાં થયો ત્યાં એવા સાધનો મોજૂદ હશે. રા. સાહીકનું પુસ્તક એ બળવાની કહાણીની બીજી બાજુનું ચિત્ર આપે છે.

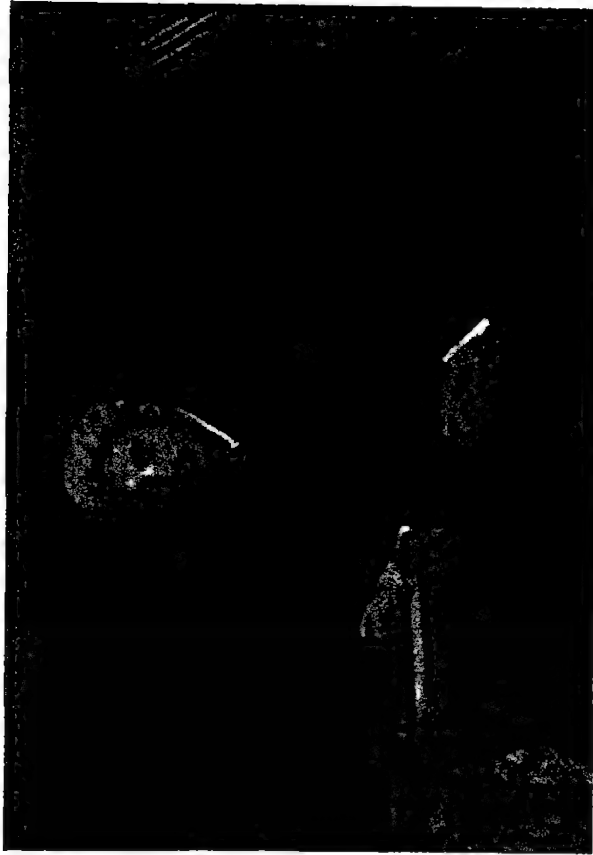
સને ૧૮૫૭ નો બળવો એટલે મુસલમાની ને મરાઠી હિંદનો અત તેની પીડામાંથી ખ્રીષ્ટીય હિંદ જન્મ્યું પેશ વાઈ પુરી થઈ ગઈ મુગલાર્થ સત્તા જે મૃત પ્રાય થઈ રહી હતી તેની જીવનજ્યોત ખુબઈ ગઈ બાબરની વીરતા, અકબરની મહત્તા, જહાંગીરનો વિલાસ, શાહજહાનની ભવ્યતા ને ઔરંગઝેબની સચોટતાએ જે મોગલ સામ્રાજ્ય સર્જવું હતું તે તેજસ્વી પ્રતાપી ને ભવ્ય સ્પષ્ટિ-આકાશમાં બે ગ્રહોની અથડાઅથડીથી થાય તેમ-અદૃષ્ટ થઈ ગઈ બળવો, ઘેરો, ને યુધ્ધ, દેશ-ભક્તિ, ઝનુન ને કરતા-અને વીકટોરીયા જહાંગીરના અકબરના જગમશદ્ધર જહાંગીરી સિદ્ધાસને ચઢ્યા એક રાષ્ટ્રની સ્વાધીનતા ઉખડી ગઈ-બીજા રાષ્ટ્રની સત્તા સ્થપાઈ ગઈ, અને હિંદ ઇંગ્લાંડને આધારે આતર રાષ્ટ્રીય જીવનના વહેણમાં તણાયું કેટલાક આ બનાવ પર શોચ કરે છે,

કેટલાક અભિમાન ધરે છે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ બળવાનુ પરિણામ પહેલેથી નકરીજ હતું, હીંદની દૃષ્ટિએ એ પરિણામ લાભદાયક હતું એનાથી જુની, આવી થાકેલી, ખરી રહેલી, સડી રહેલી ઘટનાઓ અદબ્દ થઇ ગઇ ને ભાવી સ્પિટની ઘટનાઓ માટે રસ્તો મોકળો થઇ ગયો.

રા સાદીકની કથાઓ કરુણ છે ઐશ્વર્ય ને પ્રતાપથી સપન્ન રાજ્ય કુટુંબની અવદશા હૃદય ભેદે એવી છે જેમના રાજ્યચક્રના નામથી ઇસ્તખુલથી પેકીંગ સુધીની રાજ્યસત્તાઓ કાપતી, જેના પૂર્વજોના ચરણ નલાશી અગ્રેજી વેપારીઓએ હીંદમા સ્થાન મેળવ્યું તે આ બળવાને પરિણામે ભીખારીથી પણ ભુડી સ્થિતિમા આવી ગયા રાજ્ય લક્ષ્મી ચચળ છે એટલું નહીં પણ અત્યંત ાશી છે જેને તે છોડે છે તેની હુદ્દશા અમાનુષિ નિર્દયતાથી જોવામા આનંદ માને છે આ અવદશા પર ઘણા આસુ સારે છે આ અવદશા ને ઉકાતિના નિયમોનુ પરિણામ લેખી કેટલાક વૈજ્ઞાનિક શાંતિ અનુભવે છે પણ સાહિત્યની દૃષ્ટિ આ કથાઓ રસિક વસ્તુ પુરી પાડે છે એ તો નિર્વિવાદ છે

આ કથાઓમા સત્ય શું છે અને તેનો આધાર શો છે જો તે રા સાદીકે ઉમેર્યું હોત તો આ પુસ્તકની ઉપયોગિતામા વધારો થાત આ પુસ્તક વાચકના આદરને પ્રાપ્ત થશે એ સ્પષ્ટ લાગે છે

પચગની
વશાખ સુદ છઠ ૧૯૮૧ } કનૈયાલાલ મા મુનશી.

રવ શેઠ હાજી મહમદ અલારખિયા શિવજી
ત્રી વીસમી સદીને

ગુજરાતી સાહિત્ય અને કલાના

સામ્યના ઉપાસક

મરતી ગુજરાતને હાંદના કલાના ક્ષેત્રમાં
સજીવ કરી સગર્ભ માથુ ઉચુ કરાવવા
પાછળ પોતાનુ સ્વસ્ત્ર અર્પનાર

સામ્યના શહીદ

તેમજ અનેક લેખકો અને કલાકારોને
કલમ ને પીછી પકડતા કરીને
ઉત્સાહ પ્રેરનાર મુરબી સમા

સ્વ શેઠ હાજી મહમદ અબ્બારખિયા શિવજી

તત્રી વીસમી સદીને

કુલ નહીં તો પાદડી સમા
મહારી આ અસ્પૃશ્ય રૂતિ

અગાધ માન અને પ્રેમની લાગણી સાથે

અર્પણ કરે છુ

સાદીક

પ્રસ્તાવના.

લેખક
સાદીક.

પ્રસ્તાવના

શ્રવ કૃપા અને સરસ્વતી દેવીની અભિ દષ્ટિથી મહાત્મા શ્રેષ્ઠ સા'દીનું પુસ્તક બહાર પાડ્યાને હજુ પૂરા બાર માસ નથી થયા, ત્યાં દિલ્હીના અતિમ મુગલ સમ્રાટ બહાદુરશાહ ઝફરનો અહેવાલ પુસ્તક રૂપે ગુજરાતને અર્થે રજૂ કરવા ભાગ્યશાળી થયો છું, અને તે માટે સરજનહાર પગમાત્માનો આભાર માનતા આ પુસ્તક વિષે થોડુંક જરૂરી કહેવાની તક લઉં છું.

સને ૧૯૨૩ માં દિલ્હી ખાતે અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાના આસન્ન અધિવેશનમાં મને મારા પરમ સ્નેહિ ભાઈ બી. એન. મહીશેરી સાથે દિલ્હી જવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. મહાસભાની મેડકે પૂરી થયા પછી દિલ્હી શહેર અને તેની પૂરાતન બહોળલાલીના અમર ચિન્હો જોવાની તક મળી હિંદી કલાને અમર નામના અર્પતી ઐતિહાસિક ઇમારતો અને જૂદા જૂદા સ્થળો નિહાળ્યા પછી દિલ્હીના અતિમ શહેનશાહ વિષે એક પુસ્તક લખવાની પ્રેરણા થઈ, અને એ પ્રેરણાને પરિણામે દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ બહાદુરશાહ

દિલ્હીના ઐતિહાસિક લાલ કિલ્લામાં આવેલ. ભવ્ય રાજ-
ભવનો, સહનો, હરમો અને દિવાને આમ તથા ખાસ ઉપરાત સુમન
શુર્જના દરજો મોગલોની દિવ્ય ગઢોજલાલીની સાક્ષી આપતા એ
કલામય સ્થાનોમાથી તરી આવતા એક વાગની અડગ સ્વતંત્રતાના
પડલા હૃદયને વસોવી નાખતા † એ કારમી વેદન મારા જીવનમાં
અદિતિય હતી એક વાગ હિદમાં ખાફશાહત હતી કલા હતી,
સરસ્વતી ને લક્ષ્મીનો સુયોગ હતો, ખાનદાનીભરી વીરતા હતી એ
ખુદ હવે સ્વપ્નવત બન્યું ! ખરેખર સ્વપ્નવત ! ' અદારસે' સત્તા
વનની એક કારમી રાત પછી સૂર્યોદય થતા હિદની સ્વાધિનતા ને
સ્વતંત્રતાનો અસ્ત થયો એટલે એ દિનની સ્વાધિન ને સ્વતંત્ર પ્રભ
પરાધિનતા ભોગવતી દેખાઇ સુવર્ણમાલા ને પુષ્પહારથી સુસજ્જન
રહેતી ગરદનોમાં પરાધિનતાની કટકાકિર્ણ બેઠીઓ દષ્ટિગોચર થઇ
તે સમયની ઐતિહાસિક કરુણ ઘટનાઓ વાચતા ગમે તવા હૈયા
મુના માનવીના આપમાથી આસુ ઝરશે કિલ્લામાંના એ મહો
જનવલ દરજો જોતા અનેક વાર રડી પડાતુ, પણ આપમાથી આસુ
સરતા નહી, આસુ ક્યાથી સરે ? તે તો હૃદયમાં ભભૂકી રહેલી
જ્વાળાના તાપથી બળી ઊઠ્યા નિશ્વાસ બન્યા હતા, હૃદય નિશ્વાસો
નિકળતા, "હાય ભારત !"

ખરેખર જ હિદીએ દિલ્હી જોઈ હશે, તેની પૂરાતન ગઢો-
જલાલી ને મહોજનવલતાના ચિન્હો જોયા હશે અને ૧૫૦ વર્ષ
પૂર્વેની સ્વતંત્રતા કલ્પીને નિશ્વાસ નહી નાખ્યો હાય તેનું ખાળીયું
નિષપ્રાણ સમજવું જોઈએ મારા માર્થીઓ ને સહચરો ભારતની

† દિલ્હી પરી આગ્રા જતાનું મન સંભાળ્ય પ્રાન્ થયેલું ત્યાના
કિલ્લામાં આવેલા મોગલ શહેરશાહતની જીવન ગયોત જગાવતા મહેલ આદિ
તેમજ શાહજહાનના નુબેનિષ્ટ તાજ મહલની ઝલાપૂગ મારત હિદીઓની
એક વાગની આગ્રાની દિવ્ય સ્મરણ કરાવતી હતી —સેખ

જાહેરાતલાલીના એ દિવ્ય સ્મરણ ચિન્હો બોતા અને નિર્વાસ નાખતા એ દિલ્હી અને તેના કિલ્લાનો સ્વામી, એ દિલ્હી અને તેના મહેલોમા વસનાર ભૂપતિ, એ દિલ્હી અને તેના ગજકુદ્દેખીઓમસા રના પરિવર્તન ચક્ર કચકાઇ દુનિઆ ત્યાગી ગયા તેમની અતિમ દશાનુ ઠંઠણુ શબ્દ ચિત્ર આ પુસ્તકમા રજૂ કરવા યત્ન કર્યો છે, અને તેમા કેટલ અંશે મફળ થયો છું તેના આધાર વાચકના ન્યાય ઉપર અવલંબિત છે

હિંદની હાલની ગુલામી અને તે પ્રત્યે હિંદી પ્રજાની તિરસ્કાર ભરી લાગણી સૌ કોષને વિદિત છે સને ૧૮૫૭ ના બળવા પૂર્વે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીનો ગજવહિવટ હિંદી પ્રજાને ચક્રદી નાખનારો અને તેમને ગુલામ બનાવનારો હતો જૂદા જૂદા રાજ રજવાડાઓને ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ પોતાને તાબે બનાવી તેમના વીરત્વ નિષેધી નિર્માલ્ય કર્યા હતા ઇતિહાસના પાનાઓ એ વિષેની સાક્ષી પૂરવા સમર્થ છે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના અમલદારો મુત્સદી હતા, તેમનું કર્તવ્ય તે સમયે હિંદી પ્રજાની દરેક સત્તા અને અધિકાર ઝુટવવાનું હતું કંપનીના અમલદારોથી હિંદી પ્રજા ત્રાસી રહી હતી તેમના હૃદયમા અમલદાર વર્ગ પ્રત્યે અવિશ્વાસની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ હતી ધર્મપર આશ્રી રહેનારાઓએ માની લીધું હતું કે, કંપનીના અમલદારોની નીતિ ધર્મ વટલાવવાની કે ધર્મ ભ્રષ્ટ કરવાની છે બદ્ધના કારતુસો ઉપર ચરખી લગાડમાની વાતોથી એવી માન્યતા મજબૂત પણે ફેલાઇ એ માન્યતાને પરિણામે હિંદુ અને મુસલમાન એ બે મહાન કોમો વેલી થઇ કોષે ભરાઈ હતી આ અવિશ્વાસને અસંતોષને લીધે હિંદી પ્રજામા અશાંતિ જન્મી, કંપની સરકાર પ્રત્યે પ્રજામા તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયું પણ મુત્સદી અમલદારો હિંદુમા એક પછી એક પ્રાપ્ત થતા વિન્યના તોરમા મદમસ્ત રહી

પોતાનું કામ સ્વચ્છદપણે આગળ ચલાવ્યે જતા હતા તેમનું લક્ષ્ય એ અશ્વતિ ને લોકમા ઉત્પન્ન થએલી અવિશ્વાસની લાગણી પ્રત્યે ખેચાયું નહીં, અને જ્યાં ખેચાયું હોય ત્યાં તે ઉપર વિચાર કરવાની કાળજી દેખાડવામાં આવી નહીં ગમે તે હો, લોકમા ફેલા-એલી અફવાઓથી અશ્વતિ વધીને સને ૧૮૫૭ ની યાદગાર સાલ આવી

૧૮૫૭ ની એક સવારે આખા હિંદમાં બળવાની અગ્નિ પ્રબળી ઉઠી લશ્કરના સિપાહો છછેડાયા, અને તેમણે ચામેર દોષિત અને નિર્દોષ અનેક અગ્રેજોની ઘોર કતલ ચલાવવા માડી એ પ્રચડ હત્યાકાંડના દિવસોને સિપાહી વિદ્રોહ અથવા સન સત્તાવનના બળવા તરિકે ઝાળખવામાં આવે છે ઉત્પન્ન થએલા અવિશ્વાસને પરિણામે હિંદી સિપાહો ગાડા બનીને આવે તેને સહારતા ઉચ્છેદ કરતા અગ્રેજો પોતાને માથે ઓચિંતા ઘેરાએલા કાળા વાદળાઓને જોઈ છકકજ થઈ ગયા ને પોતાના રક્ષણાર્થે વિદ્રોહી સિપાહો સામે ઝડપવા માડ્યું નિરાશ્રને ઊંઝળિય થએલી શક્તિઓના વિદ્રોહી સિપાહો હાર્યા, અગ્રેજોએ પોતાના લડાયક માધનો અને વ્યવસ્થિત સેના બળથી હિંદી બળવાખોરો ઉપર વિજય મેળવ્યો એ બળના પ્રસંગે દિલ્હીના રાજસિંહાસને વયોવૃદ્ધ તૈમૂરવશનો અતિમ દિપક મુગલ સમ્રાટ બહાદુરશાહ હતા બળવામાં બહાદુરશાહને સમ્મીલિત ગણી અગ્રેજોએ તેમને હુમાયૂંના મકબરોમાં તા. ૦૨ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૭ દિને તેમના શાહઝાદા જવાબખત તથા બેગમ ઝીનત મદેલ સાથે કેદ પકડી લઈ ગયા તે પછી બહાદુરશાહને મૃણુ પર્યંતની દેશનિઠાલની સજા કરી રગુનના કેદખાનામાં મોકલી આપ્યા જ્યાં અનેક સકંટો સહન કરતો તૈમૂરવશનો અતિમ દિપક હાલવાયો તૈમૂર, બામર, અકબર અને શાહજહાનના એ વંશજોને જ્યારે તે કેદમાં હતા ત્યારે જો અમાનુષિ વર્તણૂકથી રાખવામાં

દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ

મરણ પશ્ચાત્તે બહાદુરશાહ ઝંકેર,

(ત્રિદ પાંચપગ ન ય જુઓ)

આવ્યો હતો, તેનું કરુણ વર્ણન ઇ સ ૧૮૫૭ ના મે માસની અગીઆરમી તારીખે લડનના સેન્ટ જેમ્સ હોલમાં પાર્લામેન્ટના એક અંગ્રેજ સભાસદે નિચે પ્રમાણે કરી બતાવ્યું હતું

“હું એ અશક્ત ને વૃદ્ધ બાદશાહને મળ્યો છું, પણ તેના રાજમહેલમાં નહીં એક સડી ગએલી મધાતી કોટડીમાં તે ખીસ્તરા ઉપર પડ્યો હતો, તેની પાસે ઝોલવા માટે એક જૂની પૂરાણી ફાટેલી ઝોલડી સિવાય બીજું કે હતું નહીં મેં તેને જોયો ત્યારે તેના ભૂતકાળના જીવન પ્રસંગો તેના મનમાં ઘોમતા હોય એમ અને લાગ્યું બહુ મુશ્કેલીથી તે જોડો થયો, અને તેણે પોતાનો હાથ અને બતાવ્યો એ હાથ રોગથી ખવાઈ ગએલો હતો, અને તેના ઉપર માખીઓ બહુબાણુતી હતી એમ થવાનું એક કારણ હતું કે તેને પુરવું પાણી મળતું નહીં અલત કરુણ સ્વરથી તેણે મને કહ્યું કે, “ મને કે ખાવા મળતું નથી ” આપણે જે વર્તણૂક તેના તરફ અલાવીએ છીએ તે વિષે હું કે મત આપતો નથી, પણ માત્ર એક સવાલ પુછું છું કે આવી રીતે એક વખતના સુખી બાદશાહ પ્રત્યે વર્તણૂક અલાવવી તે આપણને છાજે તેવું છે ”

ઇ સ ૧૮૫૭ ના નવેમ્બર માસની ૭ મી તારીખે રાત્રીના કેદ-ખાનામાં બહાદુરશાહ ઝફર મરણ પામ્યા, અને એ છેલ્લા મોગલ બાદશાહનું મુડદું પણ કે તોફાન ન કરી બેસે તેની બ્હીકે રાતના અધારામાં તે મકાન પાસેજ દફનાવવામાં આવ્યું †

જેના બાપદાદા અકબર જહાંગીર આદિની સમાધિઓ ઉપર આરસપાણુના અમૂલ્ય કલાવાન મહેલો ચણાએલા છે, તેમના છેલ્લા બાદશાહ વજીર બહાદુરશાહને અધારાધાર મકાન પાસેની એક બીનીક માટીવાળી જગ્યા હ મેશની ઉપર માટે મળી !

† અંગ્રેજીમાં અને કુમારમાંથી સુચિત

બળવા મમથે અને તે પછી બહાદુરશાહના હરમની બેગમો, શાહઝાદી અને શાહઝાદા તથા બીજાં હુદ્દેખીઓનું શુ ચક્રુ' તેમની કરુણ દશાનો ચિતાર આ પુસ્તકની સત્તર કથાઓમાં આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે

માગ હ મેશના નિયમાનુસાર બને ત્યાં સુધી વિષયને લાગતી વળગતી જરૂરી વિગતો ભેગી કરી આ પુસ્તકને ઉપયોગી બનાવવા મહેનત કરી છે જૂદા જૂદા વિષયોના છ ખંડો બનાવ્યા છે છેલ્લા ખંડમાં બહાદુરશાહ જરૂરના થોડાક ઉર્દૂ કાવ્યોની પ્રસાદી પીરસી છે

નાજ હુદ્દેખીઓની અવદશાની કરુણ કથાઓ આ પુસ્તકમાં જૂદા જૂદા સાધનો ઉપરથી મેળવી રજૂ કરી છે એમાંની કેટલીક કથાઓ રાજકુટુંબથી નિકટનો પરિચય ધરાવનાર જોખમદાર વ્યક્તિ—એ સપાદિત કરી હોવાથી તેની સત્યતા વિષે શંકાને બાબેજ સ્થાન મળી શકે અને એટલું વિદિત કરી દેવું જરૂરી છે કે એ કથાઓના દરેકે દરેક રાખ્દમાં મત્ત્ય હોઈ શકે નહીં, અને તેનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે કથા રુપે એક સાચા ઘટના લખતી વેળાએ તેમાં રસિકતા આણવા અર્થે વાપરવા જોઈતા શબ્દો તેમજ કથાને સ્પષ્ટ ને સુગ્રથિત બનાવવા માટે ઉપયોગ કરવા જોઈતા પ્રસંગો—બનાવો ઉમેરવાનું પડે છે, અને તેમ કર્યા વીના કથા મહિત થવાથી નકામી થઈ પડે છે વળી વાચકે યાદ ગમવું જોઈએ કે રાજકુટુંબની અવદશાની લખાએલી ઘટનાઓને 'કથા' તરીકે સમોધી છે, તેથી એના શબ્દે શબ્દમાં સત્ય હોવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી

બળવાને ઝાઝો સમો થયો નથી બળવાના દુ ખબચા બનાવો નજરે જોનાર અનેક મનુષ્યો હજી હવાની ભોગવે છે ૧૯૨૪ ની સાલમાં એડ અંગ્રેજ મહિલા લખનવ ખાને મરણ પામી, એ અંગ્રેજ મહિલાએ બળવાના બનાવો પોતાની આંખે જોવાની બખર

મુખાબના વર્તમાન પત્રેમા પ્રમટ થએલી હજી આપણી સામે તાજી
છે બળવાના બનાવો પોતાની આખે જોનારા પોતાના વશજો કે
મિત્રોમા બળવાની ઘટનાઓ ડહેતા અને તે એવી રીતે એક પછી
બીજાને કહેવાથી વાત પ્રસરાતી, જેને આપણે દતકથા કહીએ તો એ
ઘટિહાસ ઘડવાના અને સાધનોમા નજરે જોનાગની જુખાની અને
દતકથા અપ્રસ્થાન જોગવે છે આ પુસ્તકની કથાઓમા એ બંને
સાધનનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે દતકથાના શબ્દે શબ્દમા
સત્ય હોવાની તુ જરૂર હોઈ શકે? અટુજ અત્રે કહીશ, તોય એ
કથાઓમાથી સભવિત સત્ય ઘટનાને તાગવી વેવાનુ વાચકના ન્યાય ને
તુલનાશુદ્ધિ ઉપર ચૂકુ છુ

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સમર્થ કથાકાર માગ જોહિ સાક્ષર શ્રી
કર્નયાલાલ માણેકલાલ મુનશી ગેડવંકેટ તરી ગુજરાત, પ્રમુખ
સાહિત્ય સમદે આ પુસ્તક માટે મહત્વપૂર્ણ ઉપોદ્ધાન લખી આપી
મારા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે, ને માટે હુ તેમનો આભારી છુ
અને આશા ગણુ છુ કે ગુજરાતી સાહિત્યનુ ઇષ્ટ ઇચ્છનાર વિદ્વાનો
અને માક્ષરો દરેક ઉત્તેજન પાઠ સાહિત્ય સવકોને ઉત્તેજન આપી
તેમના ઉત્સાહમા વૃદ્ધિ કરવાનુ વ્યાજખી વિચારશે

૨૧ ગુજરાતના વિવેચકો વિષે થોડુ કહીશ

ગુજરાતમા સ્વ નવલરામ પડયા પછી નિબ્ધક્ષપાત વિવેચક ને
અવલોકનકારો અતિ જુજ જ રહ્યા એ ગુજરાતી સાહિત્યની કમનસીબી
છે વાઙમધી અને પક્ષપાતને જે અવલોકનકારના હૃદયમા સ્થાન
હોય, તે ન્યાય કયાથી આપી શકે? હુ માગ અનુભવથી કહુ છુ કે
સાચા ને નિબ્ધક્ષપાત અવલોકનકારો એક આગળીના વેદાથી ગણાય
તેટલાયે માડમાડ હશે બાકીના વાઙમધી સંકુચિત દષ્ટિ, અને પક્ષ-
પાતથી ઓછે વધુ અશી કલૂષિત થયલા દેખાય છે અથમ અચારે

શુ લખ્યું છે, તે જોવા બદલ અથ કોણે લખ્યો છે પ્રથમ અથમાનું તત્ત્વ જોવા બદલ અથમા જોડણીની કેટલી ભૂલ છે, અથકર્તા પારસી છે કે મુસલમાન ? અહીં સુધી અવગતનકારની દૃષ્ટિ આવી અટકી પડે છે એથી સામાની શક્તિઓ ખિલ્યા વીના કરમાઇ જાય છે, ઉત્સાહ ને ઉમંગથી ભરેલા હૃદયોને આવાત થાય છે એ શોચનિય દશા ગુજરાતમાંથી ક્યારે જશે ? ખરેખર ! અથકાગની વર્ષોની મહેનત ઉપર માત્ર જોડણીની કે તેવીજ ખીણ કોઇ એકાદ ભૂલ લીધે નિરુદ્ધ કલમના એકજ ગોદે પાણી ફરવી દેવામા સાહિત્યનું શ્રેય સમજનારા અવલોકનકારોને નવ હાથના નમસ્કાર છે પોતામાજ બધું ભડોળ ભરાયુ હોય ને બધી શક્તિ આવી ભરાઈ હોય એવી માન્યતા મસ્તકમા લઇ કરનાગ સદ્વચિત દૃષ્ટિના વિવેચકો, ઠીંગણા ને ટૂંકા શરિર ઉપર કોઇ ઉંચા ને જડા માણસનો ડગલો પહેંગવાથી જે ઢીલાપાણુ ને કદગો દેખાવ થઇ પડે છે, તેવોજ દેખાવ આજના માકડી બુધ્ધિના વિવેચકોને સ્વ નવલગમ બાઈની સાવ ઢીલી પડતી પાઘડી પહેરતા દેખાઇ આવે છે

દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટનો મારો વિષય પ્રથમ મુબાઇના સુપ્ર-સિદ્ધ રાષ્ટ્રિય દૈનિક વર્તમાન પત્ર “ સાજ વર્તમાન ” મા તેના અધિપતિ જેઠ રસ્તમજી નસરવાનજી વાચ્છા ગાંધીએ દર સપ્તાહે લગભગ દસ મહિના સુધી કટકે કટકે પ્રગટ કર્યો હતો અને “ સાજ વર્તમાન ” ના સહતત્રી ન પ્રભુદાસ લાધાભાઇ મોદીની મારો એ વિષય પ્રગટ કરવાની અવિરોધ કાળજીએ મારા ઉત્સાહમા તૃદ્ધિ કરી હતી સાજ વર્તમાનના વાચનારાઓમા મારો એ વિષય રસ ભર્યો થઇ પડવાથી મજબૂર લખાણુ પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરવા સખ્યાબધ પત્રો મારા ઉપર આવ્યા હતા, તેથી આ પુસ્તકની આ આવૃત્તિ બહોળ સુધારા વધારા સાથે અઢી હજાર પ્રતની છપાવી છે

આ પુસ્તક તૈયાર કરતા મેં જે જે અચકારોના અથોનો
આછે વધુ અશે આધાર લીધો છે તેમનો અને ખાસ કરીને મુસન્વીરે
ફિતરત જનાબ હઝરત ખાન્ન હસન નિઝામી સાહેબનો અત્રે આભાર
માનવાની તક લઉં છું

ગુર્જર સાહિત્ય ને કલાની વેદી ઉપર પોતાના તન મન અને
ધનનું બળી ચઢાવનાર વીસમી સદીના અધિપતિ સ્વ શેઠ હાજી
મહમદ અલારખિયા શિવજીને મારો આ અયાસ અર્પણ કરતા
સતોષ થાય છે સ્વ શેઠ હાજી મહમદના ચિરંજીવી રા ભાષ
ગુલામ હુસેન હાજી મહમદની મારા પ્રત્યે એક ભાઈ જેવી પ્રેમભરી
લાગણીની અત્રે નોંધ લેતા જણાવીશ કે, આ અચમાના કેટલાક
ચિત્રો એમના પ્રયત્ને મળ્યા છે, જે માટે હું તેમનો આભારી છું

મારો આ વિષય સાજ વર્તમાનમા પ્રગટ થયા પછી તેની લોક-
પ્રિયતા અને પ્રબળતા એવા વાચનની જરૂર છે, એમ જમણ મારા
સહચર મિત્ર મી શયદાએ આ પુસ્તકની વધુ પ્રતો છપાવવા ખાસ
આગ્રહ કરેલો, અને માઝ આ પુસ્તક બહાર પડે તે માટે ખાસ
હત્કઠા ને કાળજી રાખી સહાનુભૂત થવા માટે એમનો અત્રે આભાર
માનવાનું મારાથી વિસરાય તેમ નથી

છેવટે ગુણીયલ ગુજરાતથી મને આશા છે કે મારા આગલા
પ્રયાસોને વધાવી લઇ મને આભારી કર્યો છે, તેવીજ રિતે મારા
આ પ્રયાસના રહતી ગણુપોને ક્ષમા દષ્ટિએ જોઈ મારા હિતસાહમા
દૃષ્ટી કરશે

મંગલવાર,
મુબાઇ,
તા ૨૧-૪-૧૯૨૫

}

મુદત્ત

ચિત્ર પરિચય

૧ કાશિમરી દરવાજા ઉપર હલો

ઈ સ ૧૮૫૭ ના બળવા સમયે દિલ્હીના સુપ્રસિદ્ધ કાશિમરી દરવાજા ઉપર અંગ્રેજ સિપાહીઓએ કરેલા જખમર ધસારાનો આ એક દશ્ય છે. સોમવાર તા ૧૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૭ ના દિવસે આ બનાવ બન્યો હતો, તે ઇતિહાસમાં અમર થયો છે વિશેષ માટે વાંચો પૃષ્ઠ ૨૮૧.

૨ બહાદુરશાહ ઝંઝર

ઈ સ ૧૮૫૭ ના બળવા પ્રસંગે દિલ્હીના રાજમિહાસન ઉપર બિરાજમાન તૈમૂર-વશના છેલ્લા મોગલ શહેનશાહ મહમદ સિરાબુદ્દીન ગાઝી ઉર્ફે બહાદુરશાહ 'ઝંઝર' બાદશાહી પોષાકમાં

૩ ઝીનત મહેલ

ઇતિહાસમાં ઝીનત મહેલની વફાદારી, દુર્લભ ચતુર્ય, તેજ ને નિહતાના લેખો અમર પથે લખાયેલા છે. બહાદુરશાહની બેગમોમાં સૌથી વધુ માનિતી ધર્મપત્નિ

ઝીનત મહેલ શાહઝાદા જવાબખતની
જનેતા છે. ઝીનત મહેલ બેગમને રાજ-
માતા થવાની અથવા પોતાનો પુત્ર રાજગાદી
વારસ અને તે બેવાની ભારે મહત્વાકાંક્ષા
હતી પણ તેની એ મહત્વાકાંક્ષા ન ફળી
અને મોગલ શહેનશાહતનો ભેત ભેતામા
કરણ અત આગ્યે બહાદુરશાહ ઝફરને મરણ
પર્યંત દેશનિકાલની સજા થતા તેમની
સાથે કેદખાનામા-કેદના સકોટની દરકાર
કર્યા વીના પતિસેવાથે કેદ બહાગના સુખ
ને વૈભવ ત્યાગી-જઈ રહેવા સ્વધ્વજાએ
તેઆગ્યેલી નાબુક મોગલ મહાવી વિશેષ
માટે વાચો આ પુસ્તકનો અડ ૩ બે

૪

મરણ પથાનીએ બહાદુરશાહ ઝફર.
દિલ્હીના છેલ્લા મોગલ શહેનશાહ, તેમૂર
વંશના અતિમ દિપક બહાદુરશાહ ઝફર
રગુનના કેદખાનામા મરણ પર્યંત દેશ-
નિકાલની સજા ભોગવતા રોગવશ પડ્યા
છે તેમૂર વંશનો દિપક હોલવાઈ જવાની
આણીએ છે બહાદુરશાહની અતિમ દશાનો
આ કરણાભર્યો છેલ્લો ફોટોગ્રાફ છે
બહાદુરશાહના અતકાળ સમયનું હૃદયદ્રાવક
વર્ણન પાલીમેન્ટના એક અંગ્રેજ સભાસદે

લડનમા સેન્ટ જોમ્સ હોલમા ક્યુ' હતું
એ વર્ણનમા દર્શાવેલા દરેક બાવે. એ
ફોટોગ્રાફમા પૂરેપૂરા નજરે પડે છે
વિશેષ માટે વાચો આ પુસ્તકની પ્રસ્તા-
વનામા પૃષ્ઠ ૧૭

મોગલ શહેનશાહત અને બહાદુર-
શાહ ઝફરના કર્ણુ અત કાળની કથના
કરી બયા નામના કવિએ કહ્યું છે કે,
કહો રહો હય આસમા ચેહ સખ
સમા કુચ્છલી નહી,
પીર હુગા એકે ગરદીશમે જહા ।
કુચ્છલી નહી
તખ્તવાલોકા પતા દેતે હય તખ્તે ગોર કે,
ખોજ મિલતા હય ચહી તક આ'દ્યા
કુચ્છલી નહી.
છન્કી નૌબતકી સ-સે ગુજતે થે આસમા
દમ બખ્શ હય મકબરોમે હુ ન હો
કુચ્છલી નહી
છન્કે મહેલો મે હઝારો રગકે ફાનુસ થે,
ઝાડ ઉન્કી કબ્ર પર હય ઐર નિશા
કુચ્છલી નહી
બન્દ સારે ખોલ ડાલે, ખોલકર બન્દે કફન,
કબ્રકી બગલીસે ચિત હય, ખલવા
કુચ્છલી નહી.

૫

દિલ્હીના શહેનશાહ અને શાહઝાદા
ઓને કેપટન હડસન કેદ પકડે છે.

દિવસ ૨૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૭ નો છે
મેજર વિલ્સનની આજ્ઞા મેળવી કેપટન
હડસન પોતાના સાથી સિપાહો સાથે બહા-
દુરશાહના ખેરી રજબઅલીથી ખાતમી
મેળવી હુમાયૂંના મકબરા (Tomb) માથી
બહાદુરશાહ તેમજ શાહઝાદા જવાબખતને
કેદ પકડે છે કુતરાના મોતે મારી નાખ-
વાની ધમકી આપી કેપટન હડસન બહા-
દુરશાહ તેમજ શાહઝાદા જવાબખતના
શસ્ત્રો ઉતારાવી પોતાના કબજે લે છે.
વિશેષ માટે વાંચો ખડ ૩ નો અને
પૃષ્ઠ ૨૬૦

૬

લાલ કિલ્લાના પ્રદર્શનમાં શાહી
વસ્તુઓ ને લેખો.

બળવાના મૂખ્ય કેન્દ્ર તરીકે દિલ્હીનો લાલ
કિલ્લો પ્રખ્યાત છે બહાદુરશાહ ઝફર એ
કિલ્લામાં આવેલા મહેલમાં રહેતા હતા.
દિવાને આમ તથા ખાસ ઉપરાત સુમન
ખુર્જ ને મહાલયો આદિ મોગલ શહેન-

શાહતની મહોજ્જવલતા દાખવતા ને હીંદી
 કલા ને કારીગરીને અમર નામના અર્પતા
 હજી સાક્ષાત છે ૧૮૫૭ ના બળવા પૂર્વે
 એ કિલ્લા ને તેની લબ્ધ ઇમારતો ઉપર
 બહાદુરશાહનો અધિકાર હતો. આને એ
 કિલ્લો અંગ્રેજોના અધિકારમાં છે અંગ્રેજો-
 એ પ્રસ્તુત લાલ કિલ્લામાં એક મ્યુઝિઅમ
 બાહર પ્રજા માટે ગોઠવ્યું છે એ મ્યુઝિ-
 અમ-પ્રદર્શનમાં બહાદુરશાહ ઝફરના
 સમયની જુની વસ્તુઓ વસ્ત્રો ને શસ્ત્રો,
 ફાગ્સી ને ઉર્દૂ સાહિત્યના હસ્ત લેખો ઉપ-
 રાંત અનેક શાહી વસ્તુઓ છે ન ૬ ના
 ચિત્રમાં બહાદુરશાહની મિનાકારી વડે
 તૈયાર કરેલી કિમતી છબી છે છબી
 પાસે એક લેખ છે એ લેખમાં મોટા
 અક્ષરે બીરમીલ્લાહ હીર રહમાનીર રહીમ,
 એ કુરાને શરીફનો શ્લોક છે, એ શ્લોકનો
 ભાવાર્થ થાય છે કે, “ હું ઇશ્વરના નામે
 શરૂ કરું છું ” એ મોટા અક્ષરમાં બહુજ
 ઝીણા અક્ષરોએ આખો લેખ લખવામાં
 આવ્યો છે એક અથ એવી રીતે ઝીણા
 અક્ષરે થોડી જગ્યા અથવા એકજ પાનામાં
 લખાયતે કલા તરીકે ગણાઈ આદરને પાત્ર

લેખાય છે પાસે પડેલી નળી જેવી વસ્તુ
તે આખો લેખ રાખવાની લખ ગોળાકાર
નાની ડબી છે લાલ કિલ્લાના મ્યુઝિઅમમાં
લોકોને દેખાડવા એ વસ્તુઓ ગોઠવેલી છે,
તેનો આ અમૂલ્ય ફોટોગ્રાફ છે

શાહઝાદા જવાબખત.

બહાદુરશાહ ઝફર પોતાની માનિતી
મેગમ ઝીનત મહેલના પેટે અવતરેલા
શાહઝાદા જવાબખતને બહુજ ચાહતા
હતા તેથી, તેમજ ઝીનત મહેલની ઇચ્છા
અનુસાર શાહઝાદા જવાબખતને બહાદુર-
શાહ પોતાની રાજગાદીનો વારસા અથવા
હિંદનો ભાવિ શહેનશાહ બનાવવા તત્પર
થયા હતા પણ કાળના પરિવર્તન ચક્રે
હિલ્હીની મુગલ શહેનશાહત ૧૮૫૭ ના
બળવામાં ધૂળ ભેગી કરી શાહઝાદા જવા-
બખત પોતાના પિતા બહાદુરશાહ સાથે
હુમાયૂંના (ટોમ્બ) મકબરોમાંથી પકડાયા,
અને પોતાના પિતા શ્રી બહાદુરશાહ સાથે
રચુનના કેંદ્રખાનામાં કેંદ્ર રહ્યા વાચો
પૃષ્ઠ ૨૬૮ શાહઝાદા જવાબખતનું એ
ચિત્ર તે સમયના મોગલ ચિત્રકારે દોર્યું

છે એ ચિત્ર શાહઝાદાના લગ્ન પ્રસંગને
દાખવે છે દિલ્હીના મહા કવિ બાલિએ
શાહઝાદા જવાબખતના લગ્ન પ્રસંગે
ઝીનત મહેલની ઇચ્છા મુજબ કહેલા
'સહેરા'ની આ કડીઓ ચિત્રને બધબેસ્તી
આવે છે

પુશહો અય ખખત કે હય આજ તરે સર સહેરા,
બાન્ધ સહેઝાદે જવાબખતકે સર પર સહેરા,
ક્યાહી ઇસ ચાહસે મૂખડેયે બાલા લગાતા હય,
હય તેરે હુરને દિય અફરોઝકા એવર સહેરા

૮ મોગલ ન્યાયનો કિર્તિદ્વાર.

દિલ્હીના સુપ્રસિદ્ધ લાલ કિલ્લામાં બાદ-
શાહના રાજ મહેલો, દિવાને આમ તથા
ખાસ ઉપરાત સુમન બુજ આદિ આવેલા
છે તે દિવ્ય મહાલયોમાના એક મહાલ-
યનો આ એક દરવાજો છે, જે આજો
દરવાજો આરસપાણુનો છે એ આરસપાણુ
ઉપર સુદર ને રમ્ય થયેલું બારીક
કલાયુક્ત કૌતરકામ મોગલોની શિલ્પ-
કલા પ્રત્યે પ્રેમની લાગણી બતાવે છે
દિલ્હી તેમજ આશાના અનેક સ્થાનોમાં
બનાવવામાં આવેલા મહાલયો આદિમાંથી
શિલ્પકલા પ્રત્યે મોગલ બાદશાહોની

પ્રેમ લાગણી તરી આવે છે. શિલ્પકલાના એક નાદર નમુના રૂપે દિલ્હીના રાજ મહાલયમાના એક દરવાજાનો ફોટોગ્રાફ રજુ કર્યો છે એ દરવાજાની બંધતા ને સુદરતા સાથે શિલ્પીની કલા નિપૂણતા છાની રહેતી નથી એ દરવાજાને મોગલ ન્યાયના કિર્તિદ્વારા તરીકે ઓળખવામા આવે છે એ દરવાજાના ઉપલા ભાગમા વચ્ચે વચ્ચે એક ત્રાજવો છે, જે ન્યાય સૂચક છે મોગલોની ન્યાય પ્રિયતાની કલ્પના આજ સૌકાઓ વિત્યા પછી પણ એ પત્થરના દરવાજા ઉપરથી રહેજે કરી શકાય છે

૯. બહાદુરશાહ ઝંકર દિલ્હીની દરગાહમાં.

દિલ્હીમા આવેલા સુપ્રસિદ્ધ નિઝામુદ્દીન ઔલીયાની દરગાહ જેને મહબૂબે હલાલીની દરગાહ તરીકે પણ ઓળખાવામા આવે છે તેનુ આ એક દ્રશ્ય છે બહાદુરશાહ ઝંકર બળવા સમયે કિલ્લો છોડી પ્રથમ એ દરગાહમા આપ્યા હતા જે વિશેનુ વર્ણન શાહઝાદી કુલસૂમ ઝમાની પોતાની માતૃક્રીથી સાબળેલી વાતને પોતાની જુબાનીમા વર્ણવે છે. વાચો પૃષ્ઠ ૧૦

વિષયાનુક્રમણિકા.

ખંડ ૧ લો.

બહાદુરશાહનું જીવન	૫૫૮
ઉસં અથવા મેળો	૧
પરિવર્તન	૭
હુમાયૂંના મઠભેરા ઉપર	૮
	૧૦

ખંડ ૨ જો.

કરંજી કથાઓ.	૧૫
કથા પહેલી—શાહઝાદો	૧૬
કથા બીજી—અનાથ રાજકુમાર	૨૭
કથા ત્રીજી—રાજકુમારીની વિપતિ	૩૮
કથા ચોથી—મિરઝા શહબેરની અવદશા	૪૬
કથા પાંચમી—ઉમરાવ સફદર જંગ	૬૬
કથા છઠી—દિલ્હીનો શિક્ષક રાજકુમાર	૭૭
કથા સાતમી—શાહઝાદી કુલસૂમ ઝમાનીની- કરંજી કથા.	૮૪
કથા આઠમી—બેલગાદી હાકતો શાહઝાદો	૯૪
કથા નવમી—ઉમર સુલ્તાન	૧૧૪
કથા દશમી—દિલ્હીમાં રાજખટપટ	૧૨૮
કથા અગીઆરમી—બહાદુરશાહની પૌત્રીની- જીખાની	૧૫૪

કથા બારમી—શાહઝાદી શુભબાનુ	૧૬૦
કથા તેરમી—શૂરવીર બશીર અહમદ	૧૭૦
કથા ચૌદમી—અયબુલીસા (બુબાની)	૧૮૩
કથા પંદરમી—રાજકુમારી જેલખાનામા	૨૦૨
કથા સોળમી—શાહઆલમના પર પૌત્ર- જેલમા	૨૨૨
કથા સત્તરમી—દિલ્હીના છાપખાનામા બહુ- ઠાઠતો શાહઝાદો	૨૩૭

ખંડ ૩ જો.

દિલ્હીના ૧૮૫૭ ના બળવાનો ઇતિહાસ ૨૩૭

ખંડ ૪ થો.

બળવા વિષે મહા ગાલિખનો

અભિપ્રાય મુચક લેખ	૨૭૧
બળવાના બનાવો	૨૭૨
બળવાખોરોનો દિલ્હીમા ધસારો	૨૭૪
બળવાખોરોએ શુ કયું ?	૨૭૬
લડાઈની વ્યવસ્થા	૨૭૮
શહેરની આતરિક સ્થિતિ	૨૭૯
બહાદુરશાહ બાદશાહ	૨૮૦
દિલ્હીમા લડાઈ અને નાશ	૨૮૧
ગોરાઓએ કરેલી સખ્તી	૨૮૩
૧૭ મી ઓક્ટોબર	૨૮૪
બળવાખોરો હસ્તકના સ્થળો	૨૮૫
દિલ્હીમા નાના રજવાડાઓની હથા	૨૮૫

હકીમ મહમુદખાન અને બીજા ૬૦ માણ-	
સોની ધરપકડ	૨૮૭
લખનવમા યુદ્ધ અને શહેર ઉપર કબજો	૨૮૮
દિલ્હીની સ્થિતિ	૨૮૯
બળવાખોરો દરેક જગ્યાએ હાયા	૨૯૦
મહારાજ જયાજીરાવ	૨૯૧
બળવાખોરોનું પરિણામ	૨૯૧
મહારાણી વિક્ટોરીઆનો ઠંઢેરો	૨૯૨

ખંડ ૫ મો.

થોડાક પત્રવહેવાર	૨૯૬
(૧) સર બરનાડનો પત્ર, બારનીસ ઉપર	૨૯૬
(૨) સર બરનાડનો પત્ર, બારનીસ ઉપર	૩૦૨
(૩) સર બરનાડનો પત્ર, બારનીસ ઉપર	૩૦૪
(૪) મી હેનરી ગ્રેટ હેડનો પત્ર, બારનીસ ઉપર	૩૦૬
દિલ્હીના બહાદુરશાહ બાદશાહના પત્રની કફોડી સ્થિતિ	૩૧૧
હકીમ અજમલખાન, નવાબ ખ્યાદે મિરજા વગેરેના પત્રો	૩૧૪
એ કે નાસિકવાલાના સવાલના જવાબો	૩૧૮

ખંડ ૬ ઠો.

બહાદુરશાહ 'ઝફર' એક કવિ તરીકે	૩૨૪
ગઝલ.	૩૨૬

ધતિ.

દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ

ઝીનતમહેલ.

(ચિત્ર પરિચયમાં નં ૩ જુઓ.)

દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ

ખહાદુરશાહ 'ઝફર'.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવા સમયે શાહી કુટુંબના
અતની કર્ણ કથાઓ.

ખડ પહેલો

ખહાદુરશાહનું જીવન.

સને ૧૮૫૭ ના બળવાએ હિંદમાથી મહાન મુગલ શહેનશાહતનો પાયો ઉખેડી નાખ્યો. પાણીપતના વિજેતા બાબર આદશાહે હિંદમા મુગલ શહેનશાહતનો પાયો ઇબ્રાહીમ લોદીને હરાવી સને ૧૫૨૬ માં નાખ્યો હતો. આદશાહ બાબર તૈમૂરી હતો, - અને હિંદમા ૧૮૫૭ ની સાલમા થએલા બળવા સમયે દિલ્હીના સિહાસન ઉપર ખહાદુરશાહ આદશાહ રાજ્ય કરતા હતા, જેઓ તૈમૂરી વંશના અંતિમ આદશાહ તરીકે ઓળખાય છે. ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં હિંદમા મુગલ શહેનશાહતનો પાયો નાખનાર તૈમૂરી બાબર હતો, અને હિંદમાથી મુગલ શહેનશાહતનો પાયો ઉખેડી બાય તે સમયે ૧૮૫૭ માં રાજ્ય ગાદી ઉપર તૈમૂરી આદશાહ ખહાદુરશાહ હતો.

દિલ્હીના અતિમ બાદશાહ બહાદુરશાહનો સ્વભાવ સાધુ સમાન સરળ હતો. તેનું જીવન ઇશ્વર ભક્તિ અને શ્રદ્ધાથી ભર્યું હતું. બાદશાહના સાધુ હૃદયના અનેક ઉદાહરણો દિલ્હીના પાયાતખત દિલ્હી તેમજ ભારતવર્ષના અન્ય સ્થાનોમાં પ્રાસંધ છે. દિલ્હીમાં હજી એવા અનેક વૃદ્ધ પુરૂષો જીવિત છે કે, જેઓએ પોતાના ચર્મચક્ષુ વડે તે સાધુ ચરિત્ર બાદશાહને જોયા હતા, અને હજીયે દિલ્હીના એ અતિમ મુઘલ સમ્રાટ બહાદુરશાહના સાધુત્વભર્યાં કાવ્યો વાચનાર અને સામળનાર તેના પ્રેમીઓના દિલમાં તે વિરાજે છે.

બહાદુરશાહ એક ભક્ત પુરૂષ હતા, દેશનો કારોબાર તે સમયે અંગ્રેજ કંપનીના હાથમાં હતો, તેથી બહાદુરશાહ ઇશ્વર ભક્તિના અને અદ્વૈત ભાવનાના રમથી છલકતી કવિતાઓ સામળવા અને સમજાવવામાં જીવંતપ્રેત રહેતા. શાહી દરબાર ભરાતો ત્યારે અનેક કવિઓ દરબારમાં હાજર થતા. દરેક પોતપોતાના કાવ્યો સમજાવતા અને સામળતા, તેમ સાહિત્ય ચર્ચા કરતા. બાદશાહી દરબાર ભરવા માટેનો એવો નિયમ હતો કે જ્યારે બાદશાહનો દિવને આમ લોકોથી ભરાઈ જતો ત્યારે બાદશાહ સલામત પોતાના મહેલમાંથી નિકળતા, બહાદુરશાહ મહેલથી બહાર પગ મુકતા કે ભાટ જતની સ્ત્રીઓ પોકારતી, —“હોશીઆર ! અદબ કાયદા નિગાહદાર” અર્થાત સચેત થઈ જાઓ ! શાહી શિષ્ટાચારનું ધ્યાન રાખો. એ સ્ત્રીઓના અવાજો જ્યારે દરબારના ભાટે.

સાંભળતા ત્યારે તેઓ પણ, “હોશીઆર ! અદબ કાયદા નિગાહદાર” ઉઘા સાહે પોકારતા. એ અવાજ સાંભળી દરબારીઓ સ્વસ્થ થઈ જતા આ સમયની ભવ્યતાનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. ભાષામાં જ્યાં શબ્દજ ન મળે ત્યાં શું લખી શકાય ? આ પ્રસંગે દરેક ઉમરાવો, દરબારીઓ વજીરો અને ચાકરો ગરદન નમાવી, હાથ બાધી, નિચી આખો કરી અદબ સાથે મૌન્યપણે ઉભા રહેતા આ સમયે કોઈનીયે હિંમત ચાલવી નહીં કે તે નજર ઉઘી કરી બાદશાહને જોઈ લે એટલુંજ નહીં, પણ તેઓ પોતાના શરિરને વ્યર્થ ગતિએ આપતા નહીં આવી નિસ્તબ્ધતા દરબારમાં શાહની પધરામણી વેળા થતી ‘નાદશાહ સલામત જ્યારે ગુપ્તદ્વાર વાટે દરબારમાં પધારી પોતાની બેઠક લેતા, ત્યારે દરબારનો ભાટ સાદ આપતો,—“ઝીંઝે ઇલાહી બર આમદ, કિફ મુજરા બઅદબ” અર્થાત ઇશ્વરનો પડછાયો [ન્યાયમૂર્તિ બાદશાહ] આવી પહોંચ્યા છે માટે અભિવંદન કરો.

ભાટના શબ્દો સાંભળી તસ્તજ એક પછી એક અમિરો અનુક્રમે ધીમે પગલે પોતાના સ્થાનથી આગળ વધી, બાદશાહ સનમુખ અભિવંદન કરવાના સ્થાન ઉપર જઈ ઉભા રહેતા, અને ત્રણ વેળા નમી નમીને પ્રણામ કરતા જ્યારે કોઈ એક અમિર એવી રિતે પ્રણામ કરી ચૂકતો, ત્યારે જોબદાર મજકુર અમિરની માનમર્યાદા અનુસાર તેનો પરિચય બાદશાહને કરાવતો અને બાદશાહનું ધ્યાન અમિર પ્રત્યે આકર્ષતો એજ પ્રકારે બધા દરબારીઓ અનુક્રમે

પ્રણામ કરતા ત્યાર પછી બાદશાહ સલામત કહેતા કે, આજે મેં એક ગઝલ લખી છે બાદશાહ સલામત સ્વયં પોતાની ગઝલની કડી (પદ) સંભળાવતા, અને તે કડી સાંભળતાજ એક અમિર ધીમે ધીમે આગળ વધી અલિવાદન સ્થાન પર જઈ ગઈ ન માવી નિવેદન કરતો, “સુબ્હાન’દલાહ મલેકુલ કલામ, કલામુલ મુલક” એમ કહી અમિર પુનઃ પોતાના સ્થાને આવી ઉભો રહેતો બાદશાહ સલામત પોતાની ગઝલની કડીઓ કહેતા અને દરેક કડી સાંભળીને અમિર ઉમરાવો અલિવાદન સ્થાન પર જઈ કાવ્યની ચોગ્ય પ્રશંસા કરતા

બહાદુરશાહના કાવ્યો અદ્વૈતાવાદ તેમજ પશ્ચાતાપના કર્ણ ભાવોથી ભરેલા રહેતા જેમાંથી ઉપદેશનુ જીવન રેડતી ધારા સતત વહેતી તેમજ તેમના અલ્લાહપૂર્ણ લેખોમાં અનેક સ્થળે દુ ખ, નિરાશા, ઉદાસિનતાની, છાયા તરી આવતી.

બહાદુરશાહ પોતાના શિષ્યો પણ બનાવતા હતા જે કંઈ શિષ્ય થવા ઇચ્છતો તેને માસિક રૂપીઆ પાચનો પગાર આપતા અને તે કારણે બહાદુરશાહના શિષ્યોની સંખ્યા વધી ગઈ હતી કેટલાકે કહે છે કે, બહાદુરશાહ હંઝરત મૌલાના “ફખ્ર” સાહેબના શિષ્ય હતા, પણ એ વાત માની ચકાચ તેવી નથી કારણ કે હંઝરત મૌલાના “ફખ્ર”ના સમયમાં બહાદુરશાહ બહુજ નાની વયના હતા. બાદ્યકાળમાં બહાદુરશાહે શિષ્ય તરીકે દીક્ષા લીધી હોય

એ સંભવિત નથી પણ કદાચ બહાદુરશાહ હઝરત મૌલાના “ફૂખ” સાહેબના બેળામા રમ્યા હશે હઝરત મૌલાના ફૂખ પછી તેમના વડા પુત્ર કુતુબુદ્દીન ચક્રી બહાદુરશાહને સારો લાલ થયો હતો કુતુબુદ્દીનના પુત્ર મીયા નસીરુદ્દીન ઉપનામ કાલે સાહેબને પણ બહાદુરશાહની હાદિક ભક્તિ હતી, અને બહાદુરશાહ કાલે સાહેબને સારું માન આપતા બહાદુરશાહે પોતાની પુત્રી મીયાં નસીરુદ્દીન ઉર્ફે કાલે સાહેબને પંછુવી હતી.

બહાદુરશાહનો સ્વભાવ બહુજ નમ્ર અને ભક્તિભાવ ભર્યો હતો તેમને સાધુ સતોને મળવાની અને તેમના સત-સંગમા રહેવાની ટેવ હતી, પરંતુ હઝરત સુલતાનુલ મશાયખ જ્વાબ નિઝામુદ્દીન ઔલીયાપર તેમને વિશેષ શ્રદ્ધા ભક્તિ હોવાથી તેઓ અવારનવાર હઝરત નિઝામુદ્દીન ઔલીયાની મઝાર ઉપર પધાગતા હઝરત ગુલામ હસનની સાથે બહાદુરશાહને મિત્રાચારી અને પ્રેમ હોવાથી તેઓ બહુધા કિલ્લામા આવતા અને બહાદુરશાહની ખાસ એકાતવાળી સભાઓમાં ભાગ લેતા એ બહોજલાલી લોગવતા દિલ્હીના અતિમ મુગલ સમ્રાટની અને તેમના વશજોના દુ ખલયો અતની કરૂણ કથાઓ હૃદયને રડાવવા બસ છે નથી આજે એ મહાન મુગલ તૈમૂરશી બાદશાહ, નથી આજે એ ભારતને મહોજ-વલ કરતી બહોજલાલી, નથી તે બળવાન મુગલ સલ્તનત, નથી આજે તે દિવ્ય સ્વતંત્રતા અને જો કંઈ છે તો તે રડવાને ઉના આસૂ, જોવાને શુષ્ક થતી ખાકે હિંદ, અને જોગવવાને દુ ખ તથા પરાધિનતા

બહાદુરશાહે તત્વજ્ઞાનમાં ચારી વૃદ્ધિ મેળવી હતી બળવા અગાઉ તેમણે બળવો થવાની વાતો પોતાના આત્મબળ વડે બાણી લીધી હતી તે છતાંએ તેઓ એક ઇશ્વરભક્ત તરીકે ઇશ્વર ઇચ્છાને બળવાન માની તેને આધિન રહેવામાં શ્રેય સમજી સતુષ્ટ રહેતા હંઝરત શાહઅલાહબક્ષ સુલેમાની જ્યારે દિલ્હીમાં પહેલીવાર પધાર્યા, ત્યારે બાદશાહે તેમને માનભર્યો આવકાર આપ્યો ખાણી પછી બાદશાહ સલામતે તેમને પોતાના રાજ્યની નિબંધનતાનું કારણ પુછ્યું ત્યારે હંઝરત શાહ અલાહબક્ષે કહ્યું કે, મને લાગે છે કે તમારા પૂર્વજોએ બે પ્રેમીઓ વચ્ચે ભીત નાખવાનો જે અપરાધ કર્યો હતો તેનું આ પરિણામ છે બે પ્રેમીઓને એક બીજાથી બૂદા કરવાનો અપરાધ અક્ષમય છે, તે તમે બાણી છો હંઝરત મહંમૂએ ઇલાહી અને હંઝરત અમિર ખુશરૂ ઉભય એક બીજાને ચાહતા હતા, અને તેઓ અરસપરસ ગાદ પ્રેમીઓ હતા એ બંનેમાં એટલી હદ સુધી પ્રેમ હતો કે હંઝરત મહંમૂએ ઇલાહી વારવાર કહ્યા કરતા હતા કે બે ધર્મશાસ્ત્રોએ એક કબ્રમાં બે માણસોને ઢાંટવાની છૂટ આપી હોત તો હું અને અમિર ખુશરૂ એકજ કબ્રમાં દફન થવા ખુશી થાત પ્રેમાળ મૂર્તિસમ એ પ્રેમીઓની સમાધિ વચ્ચે મહં મદશાહની સમાધિ બનાવવામાં આવી, એ ઘટના બંને પ્રેમીઓમાં અતર નાખવા સમાન છે, અને એ અપરાધ કર્યા બદલ આજે રાજ્ય ઉપર નાશનું ચક્ર ફરી વળ્યું છે.

બહાદુરશાહ બાદશાહને હંઝરત શાહ અલાહબક્ષ સુલેમાનીની વાત ઉપર શ્રદ્ધા જાતી અને તેનો પ્રભાવે પડ્યો,

તોયે બાદશાહ સલામત પ્રકટ અને પરોક્ષ રૂપે તેમને રાજ્ય નષ્ટ થવાના જે જે કારણો જણાતા હતા, તે બધા એકાંતમા હંઝરત શાહઅલાહબક્ષ સુલ્તેમાનીને કહી દિલની વિકલ વેદના કેંક અરે ઠારતા.

ઉર્સ અથવા મેળો.

બહાદુરશાહ જ્યારે હંઝરત મહંમૂએ ઇલાહીના ઉર્સ શરીફમા જતા ત્યારે લોકોને બહુજ આનંદ થતો જ્યાં સુધી બાદશાહ આવવા ન પામતા ત્યાં સુધી ઉર્સ અટકી રહેતો, અને જ્યારે તેમની પધરામણી થતી, ત્યારે જખરદસ્ત ધામધુમ અને કોલાહલ થતો લોકો હર્ષના પોકારો કરતા, મનુષ્યોની અસાધારણ ઠંઠ જામતી આવ જાવના માર્ગો લોક-મેદનીના લીધે બધ થઈ જતા પરંતુ બાદશાહની પધરામણી થતા લોકો તેમને દરગાહમા જવા માટે માર્ગ ખુલ્લો કરી આપતા બખરથી લઈને દરગાહ સુધી જવા માટે માત્ર એકજ માણસ ચાલી શકે એટલી જગ્યા રહેવા પામતી. અથવા માણસોના શરીર વડે એક ન્હાની ગત્તી થઈ જતી, જેમા થઈને બાદશાહ પ્રથમ મઝાર ઉપર ઉપસ્થિત થતા. બાદશાહના આગમન સાથે ઉત્સવનું મ ડાણુ થતું, અને તે પછી “કબ્લાતી” નો આરભ થતો બાદશાહ સલામત એક ગઝલ સાલગ્યા પછી મેહફીલમાથી ચાલ્યા જતા મેહફીલમાથી નીકળવાના પ્રસંગે ખૂબ રસ જામતો જે દિશાએ બાદશાહ સલામત મૂખ ફેરવતા કે તે દિશામા માણસો વચ્ચે ફરવાબ સુધી એક નાની ગલી થઈ જતી.

પરિવર્તન

બળવાની મુશ્કેલીઓ અને તેની જ બળ એ બહાદુરશાહને માથે પડી ન હોત, તો તેમનું આદર્શ સાધુજીવન મુખમય પસાર થાત, પણ તેઓ બળવા સમયે વિદ્વેહી સિપાહોના કાવત્રાના ભોગ થઈ પડ્યા બહાદુરશાહની પુત્રી કુલ્સૂમ ઝમાની બેગમ સ્વય કહેતી કે દિલ્હીની બેબક્ષ ફાજ જે દિવસે અંગ્રેજ લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરતા પરાજય પામી, ત્યારે હું તેજ દિને નિયમાનુસાર મારા પિતાશ્રી બહાદુરશાહ સલામતની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ હતી બહાદુરશાહ તે સમયે એક મુસલ્મા ઉપર બેઠા બેઠા ઇશ્વર પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા તેઓ ઇશ્વરભક્તિ અને પ્રાર્થનામાં એટલા તલ્લીન હતા, કે મારા આવવાની તેમને ખબરે ન પડી હું તેમની પાછળ ચુપચાપ ઉભી રહી તેઓ ઇશ્વર પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા તેમના મૂંઝથી નિકળેલા શબ્દો હજી મ્હારા સ્મરણમાં છે, તેમની પ્રાર્થના એ હતી —

“હે! દિનાનાથ, આ વૃદ્ધાવસ્થા ભોગવતો હું આજે મારી પરિક્ષા આપી રહ્યો છું, માટે હે ઇશ્વર તું મને સતોષ, શિરજ અને સહાય આપ, મારી લાજ તારે હાથ છે આ મહાન મુશ્કેલી ભરી પરિક્ષામાંથી પસાર થવાની મ્હારામાં શક્તિ નથી, તું જ શક્તિનો આપનાર છે.

હે! ઇશ્વર તું આ નિર્દય, કઠોર ને જડ ભુદ્ધિના સિપાહોને સદ્ભુદ્ધિ, અને તેમનામાં દયાનો સચાર કરી જ્ઞાન આપ કે, તેઓ નિર્દોષ સ્ત્રી અને બાળકો ઉપર બુદ્ધિ

કરતા અટકે હે! ઈશ્વર તુ સર્વવ્યાપક અને સર્વજ્ઞ છે, હું
એ નિર્ઘંય સિપાહોના ફૂર કૃત્યોને હેશમાત્ર પણ પસંદ કરતો
નથી હું નિરાધાર થઇ પડ્યો છું આજે મારો કોઈ સહાય-
ક નથી, કે નથી કોઈ વિશ્વાસુ, કે જેઓના બળ અને
સહાય વડે હું નિર્ઘંય સિપાહોના પબ્લમાથી સ્ત્રી તથા
બાળકોની થતી હત્યા અટકાવી શકું

તારા સિવાય મારો કોઈ સમર્થ સહાયક નથી તુ
નિરાધારનો એક આધાર છે તુજ અસહાયનો રક્ષક છે
તારા સિવાય હું કોની સહાય માગુ? હે રાજાઓના રાજા !
તુ મ્હને સહાય થા”

બાદશાહ સલામતે પ્રાર્થના કરી ચૂક્યા પછી મારી
તરફ મોહુ કર્યું મેં પ્રમાણ કર્યું બાદશાહ સલામત આસ-
ન્નીની આખે બોલ્યા, “કુદમસૂમ! જીવતી રહેજે બેટી!
ઈશ્વરૈચ્છાપર સતુષ્ટ રહેવાનો સમય આવી લાગ્યો છે હમણાં
મેં સ્વપ્નમાં જોયું છે કે છરાઓ વડે મારા બચ્ચાઓની હત્યા
કરવામાં આવે છે મારા મહેલની સ્ત્રીઓ ઉઘાડે માથે
વેરાન જ ગલમાં ઉભી રહી રહી છે એટલામાં કોઈએ
હાકલ કરી-“હે! ઝકર! આ અમારા પ્રેમની પીડા છે.
અહીં બધા ઉપર આપત્તિઓ આવે છે, જો ગભરાતો ના”
આ હાકલ સાંભળતા કૈંક શાંતિ થઈ, મને જે દશ્ય
દેખાતું હતું તે એક સાધાન્ય વાત જેવું જણાયું આર-
જમા હું મારા બચ્ચાઓની દુખી દશા જોઈ વ્યાકુળ બન્યો
હતો આ સ્વપ્નથી જણાય છે કે મારા વશનો નાશ થશે,
અને તે સમય નજદીક આવ્યો છે કુદમસૂમ! તુ મારી

દીકરી છે અને ઇશ્વરની કૃપાએ બુદ્ધિમાન તથા સમજુ છે, સાધુ જીવન ગાળે છે જ્યારે આપત્તિ અને દુઃખનો સમય આવી ઉભો રહે ત્યારે ધીરજ અને સતોષનો ત્યાગ કરતી ના તારા બાઈ તથા બહેનને પણ હિંમત આપજો. ધીરજ અને સતોષનો બોધ આપજો આ સસારમા કોઈ એવો મનુષ્ય નથી જે હંમેશા સુખમા રહ્યો હોય આપત્તિ તો સર્વના સાથે આવવાનીજ”

હુમાયૂંતા મકબરા ઉપર.

એટલું કહીને બાદશાહે મને તથા બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓને રથમા બેસાડી હુમાયૂંના મકબરા તરફ મોકલી આપી મારી માતા કહેતી કે, હું જે દિવસે કિલ્લાથી નિકળી, ત્યારે પ્રથમ મહંમૂમેઝઝાહીની દરગાહમા ઉપસ્થિત થઈ આ સમયે બાદશાહ સલામત ચિતામા વ્યગ્ર હતા ચિતાથી બાદશાહનો ચહેરો ઉતરી ગયો હતો સફેદ દાદી પર ધૂળ જામી હતી બાદશાહનું આગમન સાલજી નાના સાહેબ દરગાહ શરીફમા હાજર થયા અને બેઠું કે પવિત્ર સમાધિના માથા પાસે બાદશાહ અદેલી બેઠા છે તેઓ મને બોતાજ સદૈવ પ્રમાણે મહાહત્યા અને સામે બેસી ક્ષેમ કુશળ પુછવા લાગ્યા. તેઓ બહુજ શાતપણે બોલ્યા, “મેં તો પ્રથમથીજ તમને કહ્યું હતું કે, આ અભાગ્યા સિપાહો પોતાના મનનુજ કરવાના તેમની ઉપર વિશ્વાસ મૂકવો નહીં, તેઓ પોતે ડગશે અને બીજાઓને પણ પોતાની સાથે ડૂબાડશે અતે

તેમજ યશુ બાઈ ! એ કે હું એકાતવાસી છું, પરંતુ તે
 લોહીની સ્મૃતિ છું કે જેમા શત્રુ સામે છેવટ સુધી ઝઘ-
 મવાની અને સામા થવાની શક્તિ હોય છે માસ બાપ-
 દાદાઓ ઉપર એથીયે અધીક દુખના ડુંગરો વૃદ્ધા છે,
 તેઓએ અનેક કષ્ટો સહન કરી જીવન વિતાડ્યું છે, તેઓ
 હિંમત હાર્યા નથી પણ મને તો આ મુખાર્ધ ભયાંસિપાહી
 વિદ્રોહનું પરિણામ સ્પષ્ટ દેખાય છે હવે એ બીના
 ચોખ્ખી સમજવી કે ભારતવર્ષના સિંહાસનપર હું તમૂર
 વશની છેલ્લી નીશાની છું અને તેમૂર વશનો છેલ્લો
 બાદશાહ છું મુગલ ચહેનશાહતનો દિપક ટમટમી રહ્યો છે,
 અને તે થોડા વખતમા હોલવાઈ જશે તેનો જીવ નીકળી
 રહ્યો છે, અને નીકળી જશે ત્યારે બાણી બેઈને શા માટે
 વ્યર્થ રક્તપાત કરાવું ? એ કારણે કિલ્લો છોડી ચાલ્યો
 આવ્યો છું દેશ ઇશ્વરનો છે, જેને ચાહે તે આપે સેકડો
 વર્ષ સુધી અમારા વશના વડિલોએ ભારતભૂમિમા અત્યંત
 આનંદ અને ઐશ્વર્ય સાથે સિકંદો જમાવ્યો હવે બીબાઓનો
 સમય છે તેઓ શાસન કરશે, તેઓ તાજવાળા થશે અને
 અમે તેના પરાજીત થઈશું આ કંઈ ખેદ કે દુખનો
 વિષય નથી. અરે ! અમેએ પણ બીબાઓનો નાશ કરી
 રાજ્ય મેળવ્યો હતો

આ બધી દુખ ભરી વાતો થઈ રહ્યા પછી બાદશાહે
 એક પેટી આપી અને કહ્યું કે, આ લ્યો તમને સોપુ છું
 અમિર તેમૂરે કુસ્તુનતુનીયા (કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ) ઉપર વલ્લય

મેળવ્યો હતો, ત્યારે સુલતાન યલદરમ બાયઝીદના ખજાનામાંથી આ સમ્પત્તિ મળી આવી હતી, તેમા હુઝુર સરવરે કાઢ્યેનાત (સ) ની ઢાઢીના પાચ વાળ છે, જે આજ સુધી અમારા વશમા એક પછી એકને પવિત્ર વસ્તુરૂપે અપાતા આવ્યા છે હવે મારા માટે પૃથ્વી અને આકાશ ઉભયમા ઠેકાણુ નથી તો એને લઈ કયા જાડ ? તમારાથી વધુ કોઈ એનો અધિકારી નથી હ્યો એને રાખો આ મારા હૃદય અને નેત્રોની શાંતિ છે આજની ભયકર આપત્તિમા એને મારાથી જૂદો કરી તમને સોપૂ છુ, નાના સાહેબે તે લઈ લીધી અને દરગાહ શરીફના ખાનગી ખજાનામા દાખલ કરી ત્યા તે હજી સુધી છે, અને દર વર્ષે ઇસ્લામી માસ રખીઉલ-અવલમા તેના દર્શન કરાવવામા આવે છે

નાના સાહેબને ખાદશાહે કહ્યું, “આજે ત્રણ વખત થયા મોઢામા એકે કોળીઓ નાખવાનો અવકાશ મળ્યો નથી હુખ કડકડીને લાગી છે, જે ઘરમા કે ખાવાને તૈઆર હોય તો લાવો” નાના સાહેબે કહ્યું, “અમો પણ મોતને કાઠે આવી ઉભા છીએ નાશનુ ચક્ર અમારા સાથે ફરી રહ્યું છે તેથી રાખવા કરવાની શુદ્ધી નથી ઘરે ચાલો, જે કે તૈઆર હશે તે હાજર કરીશ માટે પધારો જ્યા સુધી હુ અને મારા ખાળકો જીવતા છે, ત્યા સુધી કોઇનીએ તાકાત નથી કે તે ખાપને હાથ લગાડી શકે પ્રથમ અમે બધા મરી જઇશું તે પછીજ આપને કોઈ ઇન્ના કરી શકશે” ખાદશાહે ઉત્તર આપ્યો, “તમારી કૃપા છે કે, આવી

લાગણી બતાવે છે, પરંતુ આ વૃદ્ધ શરીરની રક્ષા માટે હું કદી પોતાના અનુયાયીઓને વધ સ્થળમા મોકલવા ઈચ્છતો નથી દર્શન કરી ચૂક્યો, અમાનત સોંપી હવે હું હુમાયૂંના મકબરામા જઈશ અને હંમેશ માટે શાંતિ શોધીશ ”

નાના સાહેબ બાદશાહ સાથે ઘેર આવ્યા અને તેઓએ પુછ્યું કે કે ખાવાનું છે કે ? ત્યારે ઉત્તર મળ્યો કે ચણાના લોટની રોટલી અને પાણી તૈયાર છે બહાદુરશાહે તે ચણાના લોટની રોટલી ચટણી સાથે ખાધી, અને પાણી પીધા પછી ઈશ્વરને ધન્યવાદ આપી સતોષ દર્શાવ્યો ત્યાર પછી તેઓ હુમાયૂંના મકબરા (રોબ) મા ગયા અને ત્યાંથી ખિટીશોના હાથમા કેદ થઇને રશુન ખાતે ગયા રશુનના કેદખાનામા પશુ બાદશાહના સાધુજીવનમા ભેદ આવ્યો નહોતો અને ન્યા સુધી તેઓ જીવતા રહ્યા ત્યા સુધી સતુબ્ધ, ઈશ્વરભક્ત, સાધુ સમાન જીવન વ્યતિત કરતા રહ્યા. એજ બહાદુરશાહ દિલ્હીના છેલ્લા મુગલ સમ્રાટ અને ઉર્ફ ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ કવિ “ઝફર” હતા.

બહાદુરશાહ જિનત મહેલ નામની એક યુવાન રૂપસુ દરી સાથે પરણ્યા હતા જિનત મહેલને રાજમાતા થવાની બહુજ લાલસા હતી જિનત મહેલ બુદ્ધી તેજવાળી ચતુર હોઈ હિંમતવાન હતી બહાદુરશાહના અતિમ દિવસોમા રાજ કારોબારમા જિનત મહેલની સત્તા સર્વોપરી હતી બાદશાહ સલામત તે નવયુવાન રૂપસુ દરીને રાજકાજમા દખલગીરી કરવા હેતા અને જિનત મહેલે પશુ પોતાની સત્તા અમિર ઉમરાવો ઉપરાંત ખૂદ બાદશાહ ઉપર બહુજ જમાવી હતી,

પણ તેનામાં મુત્સદી પણ નહોતું જિનત મહેલની વફાદારી
અને તેની અદ્વિતિય હિંમત ઇતિહાસના પાનાઓ ઉપર અમર-
પણે લખાએલી છે.

બહાદુરશાહને જન્મકેદની શિક્ષા થઇ ત્યારે જિનત
મહેલે સ્વેચ્છાએ બહાદુરશાહ સાથે રચુનના કેદખાનાની
ભયકર ભીંતોમાં પોતાનું જીવન વીતાડવાની ઇચ્છા કરાવી,
અને બહાદુરશાહના જીવન અત સુધી એ સહનશીલ
રૂપસુદરી જિનત મહેલ કેદખાનામાં રહી જે સળ ધેતુ
સવિસ્તર વર્ણન આ પુસ્તકના અત ભાગમાં કરવામાં
આવ્યું છે.

બહાદુરશાહ બાદશાહ “ઝફર” ઉપનામે કવિતા રચતા
કવિ ઝઘોઠને તેમણે રાજકવિ તરીકેનું માન આપી પોતાના
ઉસ્તાદ બનાવ્યા હતા. પાઠકોની જાણ માટે બહાદુરશાહના
થોડાકે ઠાવ્યો (ઝઘોઠો) આ પુસ્તકના છઠા ખંડમાં
રજૂ કર્યો છે.

ખઠ બીજો

કરુણ કથાઓ

સ સાર પરિવર્તનશીલ છે આસમાની સુલતાની આ દુનિઆમાં દરેક મનુષ્યના શિરે આવે છે સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ ભોગવવા સરખાએલા મનુષ્યો એ ઇશ્વરી ન્યાયને ફરજિયાત શરણે થાય છે. મોટા મોટા મહારાજાઓ સ સારના પરિવર્તન ચક્રે ચઢી આસમાની સુલતાનીના ન્યાયને અનુભવી સ સાર ત્યાગી ગયા વીસમી સદીના રશિઅન ઝારની સમર્થ સત્તા ભેત ભેતામાં નાશ પામી તેનું તાજ લોકના ઠોકરે ઉડ્યું, તેનું તખ્ત ધૂળ લેણુ થયું ગઈ કાલે એવી કદપના કોણુ કરી શકતું હતું કે રશિઆના ઝારની આજે આવી દશા યશે? આસમાની સુલતાનીના ઇશ્વરી ન્યાયમાં એ શક્તિ છે કે તે શિખરે ચઢેલા મહારથી એને પલવારમાં હેઠો પાડે, અને ગમે તો એક લિશ્તુકને મહારાજાઓ ઉપર સત્તા ચલાવે. બનાવે દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ બહાદુરશાહની વાત પણ એ બિનાની સાક્ષી પૂગશે કે પલવારમાં તેનું તાજ ગયું, તખ્ત ગયું અને તેની બહોજબાલીને મહોજબલતા ગઈ દિલ્હીના જે દીવાને ખાસમાંથી બહાદુરશાહના શાહી હુકમો નિકળતા, તેજ દીવાને ખાસ નામક સદનમાંથી કર્નલ ડાવેસ, મેજર પામર, મેજર રેડમડ, મેજર સાયર્સ અને કેપ્ટન રોડના કમિશને એ દિલ્હીપતિ બહાદુરશાહની પદખાટતા તથા ફાસીની

સબનો હુકમ સમજાવ્યો. પણ બીજી કોટે કયા દાખવી ફાસીની સબ રહ કરી ને મરણપર્થે ત ઝેન્ડેમાન્ડ બેટ અથવા ગવર્નર જનરલ બીજી જે સ્થાન નકકી કરે તેમા કેદ રહેવાનો હુકમ કર્યો. આવી રીતે એક મહાન મુગલ શહેનશાહ રાજ મહેલ ત્યાગી રશુનના કેદખાન મા કેદખાનુ સેવતો હુ બ અને પરાધિનના લોગવી મરણ પામ્યો સ સાર પરિવર્તનશીલ છે એની સાક્ષી પૂરવા અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસના પાના ઉપર અમ પછે લખાયેલા છે

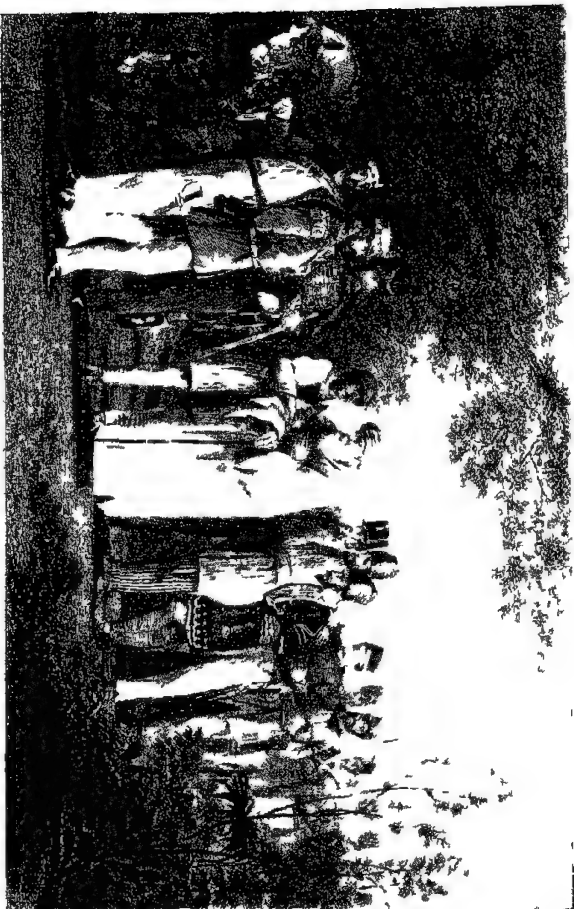
૧૮૫૭ ના બળવા સમયે અને તે પછી દિલ્હીના અતિમ મુગલ સમ્રાટ બહાદુરશાહના કુટુંબીઓ વથાજે અને તમના દરબારના બીજા ઉમરાવો ઉપર કેવી કેવી વિપત્તીઓ પડી હતી, તેની કણ્ણ કથાઓ અત્રે રજુ કરવામાં આવે છે

કથા પહેલી.

શાહઝ હો.

બળવાથી એક વર્ષ અગાઉની વાત છે દિલ્હી બહાર એક જગલમા શાહઝાદાઓ શિકર કરી રહ્યા હતા તેઓ હસ્તા રમતા આનંદ સાથે ફરી રહ્યા હતા અને તદન જલ્દીક વિના બેઠરકારી સાથે નાના પક્ષીઓ તથા ચકલીઓનો શિકાર કરતા હતા જે પક્ષીઓ બપોરના તડકાથી બચવા વૃક્ષ ડાળો ઉપર

દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ

દિલ્હીના શાહજહાંન અને શાહઝાદાઓને કેટલું ભ્રમણ કેટલું પડે છે.

(વિગત પરિચયમાં નં ૫ જુઓ)

છાયામા બેસી કલરવ કરી રહ્યા હતા, તે પક્ષીઓને મારી રહ્યા હતા તેટલામા એક ફકીર સામેથી આવી ચઢ્યો અને તેણે અતિથય નમ્રતા પૂર્વક વિવેક સહિત સલામી ભરીને વિનતી કરી, “ શાહબદ્દાઓ ! એ મુગા પક્ષીઓને શાને સતાપો છો ? તેઓએ તમારું શું ખગાડ્યું છે ? એઓ મુગા છે, તમે જે હુખ આપી રહ્યા છો તે તેઓ કહી શકતા નથી તમો બાદ-શાહોના પુત્ર છે બાદશાહોએ પોતાના દેશનિવાસીઓ સાથે પ્રેમ તથા કૃપા ભર્યો સખધ રાખવો જોઈએ આ પક્ષીઓ પણ તમારા દેશમા રહે છે તેઓ સાથે પણ દયા અને ન્યાયની વર્તણૂક રાખવી ઉચિત છે ”

વડો શાહબદ્દો કે જેની વય ૧૬ વર્ષની હતી, તે લખ્ખિત થયો અને પોતાના હાથમાથી પક્ષી વધ કરવાના સાધનો છોડી નાખ્યા, પરંતુ નાનો શાહબદ્દો નસીર-ઉલ-મુલક ખગડ્યો, અને ગુસ્સામા બોલ્યો-“ જા ! બે ટકાના માણસ, અમને ઉપદેશ આપવા નિકળનાર, તું કાણ અમને સમજાવનારો ? શિકાર સહુ કોઈ કરે છે અમોએ કયો તો શું પાપ કર્યું ? ”

ફકીરે કહ્યું-“ દુનિયાના સરહાર ! ગુસ્સે ન થાઓ શિકાર એવા પશુઓનો કરવો જોઈએ કે એક જીવ જાય તો પાપ દશ જીવો તેમાથી પેટ ભરી શકે પણ આ નાના નાના પક્ષીઓને મારવાથી શો લાભ ? વીસ મારશો તો પણ એક માણસનું પેટ ભરાશે નહીં ” નસીર મિરજા ફકીરના ખીજ વારના ઉપદેશથી ચીરડાઈ ગયો, અને ગુસ્સામા લાલચોળ થઈ ફકીરના ઘુટણ ઉપર જોરથી એક પત્થર ગુલેલવડે માર્યો, જે ધાની

વેદના વેઠતો ફકીર ગયો, અને તેના મોઢેથી આ શબ્દો નિકળતા સંભળાયા—“ જોહ ! ટાગ તોડી નાખી ” ફકીરના જમીન ઉપર પડતાની સાથેજ શાહબદાઓ ઘોડા ઉપર બેસી કિલ્લા તરફ ચાલ્યા ગયા ફકીર ઘસડાતો ઘસડાતો સામેના એક કબ્ર-સ્તાન તરફ જવા લાગ્યો તે ઘસડાતો જતો અને કહેતો જતો કે, “તે સિંહાસન કેવી રીતે સ્થિર રહેશે, જેના ઉત્તરાધિકારી એવા નિર્દય અને કઠોર છે છોકરા ! તે મારી ટાગ તોડી, ધંધર પશુ તારી ટાગ તોડે, અને તું પણ મારી જેમ ઘસડાતો રિખાતો ફરે ! !

પ્રકરણ બીજું

તોપોની ગગનભેદી ગર્જનાઓ કાનના પરદા ફાડી નાખતી હતી ચારે તરફ શહેરીઓની લાશોના ઢગલે ઢગલા પડેલા નજરે પડતા હતા સદૈવ ગર્જતું શહેર દિલ્હી આજે નિર્જન તથા સુમસાન થઈ રહ્યું હતું દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાંથી આજે કેટલાક શાહબદાઓ ન્હાસતા દેખાયા તેઓ પહાડગજ તરફ વ્યાકુળ થઈ દોડી જતા હતા બીજી બાજુથી વીસ પરિચય ગોરા સિપાહીઓ હલ્લો કરતા ચાલ્યા આવતા હતા તેઓએ ન્હાસી જતા શાહબદાઓ ઉપર ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવ્યો સવારીના ઘોડાઓ અને કુમળા શાહબદાઓ લોહીલુહાણ થઈ જમીન ઉપર પટકાઈ પડ્યા ગોરાઓ જ્યારે નજદીક આવ્યા ત્યારે તેમણે જોયું તો બે શાહબદાઓ પરલોકવાસી થયા હતા પરંતુ તેમાંનો એક શાહબદો હજી સુધી શ્વાસ લઈ રહ્યો હતો એક સિપાહીએ જીવીત શાહબદાનો હાથ પકડી ઉઠાડ્યો, તપાસ કરતા જણાયું કે ક્યાએ ઘા લાગ્યો નથી, પણ ભયના

કારણે બેશુદ્ધ થઈ ઘોડા ઉપરથી પડી ગયો હતો જમીનપર પડતા શરિરે ઘસારો લાગ્યો હતો જીવીત શાહબાદના હાથ ઘોડાની ઝીન સાથે બાધવામા આવ્યા અને ઘોડાકે સિંચાહીઓની સર-ક્ષતાએ “કેમ્પ”મા મોકલી દેવામા આવ્યો કેમ્પ ડુંગર ઉપર હતો, ત્યાં અંગ્રેજોની છાવણી હતી જ્યારે વડા ઓફીસરને સમાચાર મળ્યા કે તે બાદશાહ “અફર” નો પૌત્ર નસિરુલ મુલક છે, તો તે. બહુજ પ્રસન્ન થયો, અને હુકમ આવ્યો કે તેને સાવધાની પૂર્વક કેદ રાખો

— ૦ —
પ્રકરણ ત્રીજું.

— ❦ — ❦ —

વિદ્રોહીયોતુ સૈન્ય પરાજય પામીને ન્હાસવા લાગ્યું. અંગ્રેજોતુ લશકર વિજય ધ્વજા ફરકાવતુ શહેરમા દાખલ થયું બહાદુરશાહ હુમાયૂંના મકબેરા (રોબ) મા અંગ્રેજોના હાથે કેદ થયા તેમુરી વશની અખડ જયોતિ ઓલવાઈ ગઈ પરિણામે શાહી ખાનદાનના પુરૂષ અને સ્ત્રીઓ ઉઘાડે માથે, અને નિર્દોષ બાળકો અન્ન અને વસ્ત્ર વિના જ ગલ્લો તરફ જઈ ત્યાં વસવા લાગ્યા માતાઓ પોતાના યુવાન પુત્રોને લોહીમા તરફડતા જોઈ પોક મૂકી રડતી ભાઈ બહેનની શોધમા આવશે અનેલો દેખાતો, બહેન પોતાના ભાઈની અવદશા જોઈ ત્રાસી ઉઠતી ૧૮૫૭ ના બળવાએ શાહી કુટુંબીઓને વેરવિખેર કરી નાંખ્યા તે કાળ ઇતિહાસમા કંઈ બનાવ તરીકે નોંધાઈ અમર રહેશે

મિરઝા નસિરુલ મુલક ડુંગર ઉપર આવેલી અંત્રેએની કેમ્પમા રસીથી જકડાએલા કેઠ બેઠા હતા. હું ખ તેમને સાથે હતો, છુટકારાની આશા નહોતી, નાસીપાસ થઈ ચિતામાં પડ્યા હતા ત્યા એક પઠાણ સિપાહી દોડતો આવ્યો, સિપાહીએ મિરઝાને ધીમેથી કહ્યું,—“આલ્યા બચ્ચો! મે તમારા છુટકારા માટે વડા સાહેબ પાસેથી રજા મેળવી છે શિઘ્રજ નહાસી બચ્ચો વિચારવાનો આ સમય નથી”

શાહી ખાનદાનના કોમળ મિરઝા પગે ચાલવાનું ક્યાથી બાણે? કઈ સમજમા નહોતું આવતું કે હવે ક્યા જવું? અને શું કરવું? પરંતુ મરતો શું ન કરે? મિરઝાએ પઠાણને ધન્યવાદ આપ્યો અને ત્યાથી નિકળી સીધો જ ગલનો માર્ગ લીધો. પરંતુ તેમને એનીચે ખબર નહોતી કે પોતે કઈ તરફ અને ક્યા જઈ રહ્યા છે લગલગ એક માઈલ ચાલ્યા હશે કે પગમા છાલા પડ્યા, જીભ તરસને લીધે સુકાઈ ગઈ, ગળામા કાટા પડ્યા, પાસેના એક વૃક્ષ નિચે છાયામા જઈ બેઠા. હું ખી મિરઝા આખે આસુ લાવી રડમસ થઈ આકાશ તરફ જોતા ઈશ્વરને પ્રાર્થી બોલ્યો,—“હે! ઈશ્વર, અમારા ઉપર આ તે કેવી આપત્તી! આ તે કેવો બુલમ? અમે ક્યા જઈએ? આ વિશાળ જગતમા અમારા માટે ક્યાએ સ્થાન નથી હે! પ્રભુ તું અમારી સ્હાય કર!” મિરઝા આકાશ ગમ જોતા રડી પડ્યા તેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

જે વૃક્ષ હેઠે બેઠા હતા, જે વૃક્ષની એક ડાળ ઉપર મિરઝાની દ્રષ્ટિ પડી તો દેખાયું કે એક પક્ષી વૃક્ષની ડાળે પોતાના

માળામાં સુખેથી કલરવ કરી રહ્યું હતું, બાળે શાહઝાદાની પરાધિનતા સાથે પોતાની સ્વાધિનતાને સરખાવી તેને બાળવાને કલરવ કરતું હોય શાહઝાદાને પક્ષીની સ્વતંત્રતા વિષે ઈર્ષ્યા થઈ અને મનમાં કહેવા લાગ્યો, “પક્ષી ! તું માગ કરતાં લાખ દરબજે સારો છે કે તું નિરાતે માળામાં બેઠી આનંદ કરે છે, પણ હું શાહઝાદો છું, તોયે મારા માટે આજે આકાશ અને પાતાળમાં ક્યાંયે સ્થાન નથી તું બાળે છે, હું કોણ છું ? દિલ્હીના મહાન મુગલ સમ્રાટ મહારા હાદા થાય છે. તૈમૂરી વંશનો હું શાહઝાદો છું, જેના નામના ડંકા સમસ્ત ભારત વર્ષમાં વાગતા હતા તેને આજે બે હાથની જગ્યાએ નથી”

થોડેક દુર એક વસ્તી દેખાતી હતી, મિસ્ત્રાએ માહસ કરીને ત્યાં જવાનો વિચાર કર્યો પણ પગમાં પડેલા છાલા ચાલવાયે ન હતા પગ જોમ તેમ પડતા આખડતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા, તો ત્યાં પણ અદ્ભુત દ્રશ્ય દેખાયું

શાહઝાદીની અવદશા.

એક વૃક્ષ હેઠળ મેકડો અનાડી મનુષ્યો ભેગા મળી એક તેર વર્ષની નિર્દોષ બાળીકાને પજવી રહ્યા હતા એ નિર્દોષ બાળકી અતિ કોમળ હતી, તેના ચહેરાના ભાવો હંરપળે ભય, ત્રાસ અને દુઃખથી બદલાતા કાન લોહીલોહાણ થઈ રહ્યા હતા અને અનાડી ગામડીયાઓ તેનું રડવાનું, તેનું દુઃખ અને તેની ચીંચીઆરીઓ સાલગીને ખૂબ હસતા, જેને કારણે તેમ તે મસ્ખરી કરી આનંદ કરતો એ બાળકી સંજ્યાબધ વરુઓના

પળમા પડી હતી, તેનો ત્યા કોઈ આધાર નહોતો તે નિરા-
ધાર હતી મિરઝાની દ્રષ્ટિ તે બાળકી ઉપર પડી, બાળકીએ
મિરઝાને ફાટેલી નજરે જોયા બનેલી આખો મળી, બંને એક
બીજાને ખુબ નિહાળવા લાગ્યા બાળકી મિરઝાને જોતાજ
જેરથી પોકારી ઉઠી, મિરઝા તેના પોકારથી ત્રાસી ઉઠ્યા, તેમ-
નાથી એ દ્રવ્ય સહન ન કરી શકાયું મિરઝા ચાહોમ આગળ
વધ્યા અને એ નિર્દોષ બાળકીને ભેટી પડ્યા

“ ભાઈ ” જહેન બોલી

“ જહેન ! ” મિરઝાએ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો

એક બીજાથી કંઈ વિશેષ બોલાયું નહીં, બંને ગળે ભેટી
હૃદય બોલી રડવા લાગ્યા શાને ન રડે ? એ દિવસો ભાવીએ
જાણે રડવાનેજ તેઓ માટે નિર્માણ કર્યા હોય એમ લાગતું

મિરઝા નસિરુલ-મુલકની આ નહાની જહેન પોતાની માતા
સાથે રથમા બેસી “ કુતુબ સાહેબ ” તરફ ગઈ હતી મિર-
ઝાને એની કલ્પનાએ નહોતી કે તે આવી આપત્તિમા ફસાઈ
પડશે

મિરઝાએ પુછ્યું, -“ મલેકા ! તું અહીં કયાથી ? ” તે રડતા
બોલી, “ ભાઈ ! ગુજરાતે અમને લુટી લીધા, માતાજીને બીજા
ગામવાળાઓ ઉચકી ગયા અને મને આ ગામડયા લોકો અહીં
ઉઠાવી લાવ્યા મારા કાનના એરણો આ લોકોએ કાન ચીરીને
ઝુટવી લીધા ભાઈ ! આ અહીંનાએ મને તમાચાઓ માર્યા
ભાઈ ! મારે જીવવું નથી રૂં ! મારાથી મરાતું એ નથી જીવે

તો કેવો જીવન થઈ રહ્યો છે” એટલું કહીને તે બાળકી ખૂબ ડુસકે ડુસકે રડવા લાગી.

શાહઝાદાએ પોતાની બહાલી બહેનને આશ્વાસન આપ્યું, શાત થવા વિનવ્યું ધીરજ, રાખવા સમજવ્યું ત્યારબાદ તે અનાડી ગામડાઓને નમ્રતાપૂર્વક શાહઝાદો અરજ કરવા લાગ્યો, —“આ ગરીબ અને નિર્દોષ બાળીકાને છોડી દ્યો” મિરજા માત્ર એટલા શબ્દો બોલ્યા, ત્યાં ત્રાડ મારી એક ગામડે પોકારી ઉઠ્યો, —“ચાલ, ચાલ્યો બા, નિર્દોષ અને ગરીબ બાળકી તું કોણ છે કહેનાર ? મોટો બચાવનાર આવ્યો, જો તારે એને બચાવવીજ હોય તો લાવ કમત અને છોકરી લઈજા અમો એને દુગ ગામમાંથી લાવ્યા છીએ, માટે વગર કિમતે છોડી ન શકીએ પૈસા હોય તો લાવ, નહીં તો આ રહ્યા રસ્તો.”

એ ગામડે કાવે તેમ બોલવા લાગ્યો મિરજા એ લોકોને જોઈ નિશ્વાસ નાખી બોલ્યો, “પણ—”

“પણ બધું કંઈ નહીં જો જરાયે બોલ્યો છે, તો આ તલવારના એકજ ઝટકે તારૂં માથું ઉડાવી દઈશ ” તે ગામડે બોલ્યો.

“ચાંધરીઓ ! કિમત કયાથી આપુ ? હું પોતે તો તમારી કનેથી રોટલાનો ટૂકડો મારવાને ચોખ્ખ છું ચાંધરીઓ ! દયા કરો અને યાદ કરો, ગઈ કાલે અમે તમારા બાદશાહ સલામત હતા ગઈ કાલે તમો અમારા પ્રજાજન હતા, આજે

અમારાથી આખ ન ફેરવે। ઈશ્વર કોઈને પાયમાલ ન કરે
અમે આજે હુ ખીયા છીએ, રાજા મટી લિશ્તુક થયા છીએ,
સેંકડોની કાંકલુદી સાલળનારા અમે, આજે તમારી પાસે કાંકલુદી
કરીએ છીએ અમારી અરજ સ્વીકારો જે ઈશ્વર અમારા
દિવસો બદલી નાખશે, તો તમોને માલા માલ કરી નાખશું ”
મિરઝાએ રડમસ થઈ ચોધરીઓને આજીજી કરી

એટલું સાલળતાજ અનાડીઓ ખુબ હસવા લાગ્યા અને
બોલ્યા કે, “ઓહો ! ત્યારે તો તમે બાદશાહ સલામત છો !
બસ, હવે તમારી સારી કિમત ઉપજશે તમોને ફિરંગીઓના
હાથમા ચોપીશું, તેઓ તમારી સારી કિમત અમને
જરૂર આપશે ”

આ વાતો થઈ રહી હતી, ત્યાં અંગ્રેજી લશ્કર આવી
પહોંચ્યું અને તેઓએ ગામના માણસોને ઘેરી લીધા બધા-
માથી છના હાથ બાંધ્યા, ચાર ચોધરીઓ અને બે શાહઝાદા
તથા શાહઝાદી એ બધાને કેદી તરીકે નાથે લઈ ગયા

— ૦ —

પ્રકરણ ચે થુ.

ચાદનીચોક એ દિલ્હીનું મુખ્ય સ્થાન છે એ ચોકની
સામેજ બાદશાહી કિલ્લો અને તેમા શાહી મહેલો છે ચાદની
ચોકમા ફાત્મીના માયડા ઉભા કરવામા આવ્યા હતા અંગ્રેજ
અમલદારો જેને કહેતા, કે આ ફાત્મીને ચોગ્ય છે, તેને ફાત્મી

આપવામા આવતી એવી રીતે દરરોજ સેકડો માણસો ફાસીના માચડે ચઢી પ્રાણુ દેતા એ ફાસી સિવાય હબરો માણસો બહુકની ગોળીઓથી વિધાઈ મરણને શરણુ થતા તલવારના કારી ઘાથી સેકડો રીબાઈ રીબાઈને મરી જતા, મરણુ એ સાધારણુ વાત થઈ ગઈ હતી, તેમ મારી નાખણુ એ રક્ષા ગણાતુ એમર દિલ્હીમા કલેઆમ સિવાય કંઈયે હતુજ નહીં

મિરજા નસિરુલ-મુલક અને તેની ન્હાની ખેનને વડા સાહેબ સમક્ષ રણુ કરવામા આવ્યા સાહેબે ઉભયને નાની વયના કારણે છોડી મૂકવાને હુકમ કર્યો અને છુટકારો મેળવી એ સાહેબને ત્યાજ નોકરીએ રહ્યા ચૌધરીઓને ફાસીની મજા થઈ એઓને ફાસી દેવા લઈ જવામા આવ્યા મિરજા નસિરુલ-મુલક, સાહેબના ઘરની બહાર લાવવાના કામે રોકાયા ત્યારે તેની ખેન શાહઝાદી, સાહેબના બચ્ચાઓને ખવાડતી તથા રમાડતી શાહઝાદીએ હુ ખ જોયુ નહોતુ, અરે! તેની કલ્પનાએ કરી નહોતી! તે આવી હુ ખદ દશામા શી રીતે જીવી શકે? હુ ખના કારણે જરજરીત થઈ થોડા દિવસોમા મરણુ પામી મિરજાને ખેનના પરલોકવાસ થવાથી સખ્ત આઘાત થયો તેમની પ્રકૃતિ બગડવા લાગી સાહેબની નોકરીમાથી છુટા પડયા પછી જુદે જુદે ઠેકાણે નોકરી કરી સગ્કાર માખાપે તે પછી મિરજા નસિરુલ-મુલકને માસિક રૂપીઆ પાચનો પગાર ખાધી આપ્યો મિરજાએ ત્યારથી નોકરી મૂકી દીધી

એક વર્ષની વાત છે કે દિલ્હીના ચિતલી કબર, બહાર કમરા બગથ આદિ સ્થાનોમા એક વૃદ્ધ પુરૂષ જેના ચહેરા

ઉપરથી તે કોઈ કુલિન ખાનદાનનો હોય એમ જણાતો હતો તે રસ્તા ઉપર ઘસડાતો હતો તેના પગ કઢાચ લકવાને કારણે નકામા થઈ ગયા હતા તેથી તે પોતાના હાથના ટેકા વડે માર્ગમા ઘસડાતો ઘસડાતો ચાલતો હતો તેના ગળામા એક ઝોળી હતી, અને બે ડગલા ચાલતા બેસીને તે લોકોને આશા ભરી દૃષ્ટિએ જોતો જાણે તે પોતાની આખો વડેજ પોતાની હીનાવસ્થા પ્રગટ કરી ભીક્ષા માગતો જેઓને તેના વૃતાતની માહિતી હતી, તેઓ દયાથી તેની ઝોળીમા ચથાશક્તિયે કંઈને કંઈ નાખી દેતા પુછતા જણાયુ કે એનું નામ મિરઝા નસિરુલ મુલ્ક છે, અને તે બહાદુરશાહ બાદશાહનો પૌત્ર થાય છે સરકારી પેન્શન કરજ ચુકવવામા આપી દે છે, તેથી ભિક્ષા માગી જીવન નિર્વાહ કરે છે હિંદના શાહઝાદાનું બહોર રસ્તા ઉપર ભિક્ષા માગતા દેખાવુ એ કઠોરમા કઠોર હૃદયને પણ પિગળાવી નાખે તેમ હતું

તે ફકિરના શ્રાપ ફળ્યા, તેનું કહેવું પૂરું થયું ફકિર તેજ હતો, જેની ટાંગ ઉપર શાહજાદાએ ઘા કર્યો હતો અને તેથી તે લગડો થઈ ગયો હતો ભિક્ષા માગતો શાહઝાદો મિરઝા નસિરુલ-મુલ્ક એજ દશા ભોગવતો પરલોકવાસ પામ્યો

શાહઝાદા નસિરુલ-મુલ્કની વાસનાઓ, ભાવનાઓ, અને મનકામનાઓ તેના મનમાજ રહી બહાદુરશાહ બાદશાહ “ઝફર” પોતાના એક કાવ્યમા યોગ્યજ કહ્યું છે -

ખારે હસરત કપ્પ તક દિલમે ખટકતા બાએગા,
મુર્ગ બિરમીલકી તરહ લાશા ફડકતા બાએગા

દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ

શાહજહાન જવાબદાર.

(ચિત્ર પરિચયમાં ન ઉ જુઓ)

કથા બીજી

અનાથ રાજકુમાર.

પ્રારંભ પહેલું

માહઆલમ એક રાજકુમાર હતો, જે દિલ્હીના બાદશાહ શાહઆલમનો દુહિત્રો હતો. બળવા સમયે તેની વય માત્ર અઞ્ચાર વર્ષની હતી. રાજકુમાર માહઆલમના પિતા મિરઝા હયદરને અન્ય શાહી ખાનદાનવાળાઓ જેમ માસિક સો રૂપીઆ મળતા હતા. કિંતુ તેની માતા પાસે સારા સમયે સગ્રહેલા પૈસા હતા, તેથી તેમને એ સો રૂપીઆ માસિકની વિશેષ દરકાર નહોતી.

જ્યારે બળવો થયો ત્યારે માહઆલમની માતા બિમાર હતી, ચિકિત્સા થતી હતી. બાદશાહ જે દિવસે કિલ્લામાંથી નિકળ્યા, અને દિલ્હીની પ્રજા વિકળ થઈને ફરે તેમ નહાસવા લાગી, તેવા સમયે માહઆલમની માતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. આ ઘણાંટના જણી પ્રસંગે દરેક પોતપોતાના જીવની રક્ષા કરવા મથતો કોઈનેયે કોઈની પોતા સિવાય વધારે ચિંતા નહોતી. એવા પ્રસંગે માહઆલમની માતાનો સ્વર્ગવાસ-એ અફઘૂત નિરાશા ઉત્પન્ન કરવાને પૂરતું હતું. મૃત્યુ પામેલા

શરિરની ઇસ્લામી શાસ્ત્રો મુજબની અતિમ ક્રિયાઓ કરવા કોઈયે તૈયાર નહોતું બધા પોતપોતાના જીવની રક્ષા કરવાને ગુથાયા હતા, આખું દિલ્હી એ બળવાના કારણે હવ્યમચી ગયું હતું, અને બાદશાહ કિલ્લો છોડી ગયા તે કારણે બધા ગભરાયેલા હતા તે સમયે મૃતક શરિર માટે ‘કફન’ અને ‘દફન’ની ગોઠવણ કરવી અસંભવિત હતી ન તો ‘ગુસ્લ’ દેનારી મળતી, કે નહોતો મળતો કોઈ શય પાસે એસનાર

શાહઝાદાઓ માટે એવો નિયમ હમેશથી હતો કે તેઓ મૃતક શય પાસે જતા નહીં શય પાસે શાહઝાદાઓએ જવું નહીં એ બધન અત્રે બહુજ લાગે પડી ગયું હતું શયની દરેક અતિમ ક્રિયાઓ ભાડૂતી અથવા પગારદાર માણસોના હાથે કરાવવામા આવતી બળવાના કારણે દરેક જણ નહાસભાગ અને ગભરાટમા હોવાથી કોઈ એવો માણસ મળી ન શક્યો, જે શયની અતિમ ક્રિયાઓ કરે ઘરમા એ દાસીઓ હતી પરંતુ તેણીઓ શયને ‘ગુસ્લ’ દેવા બાજુતી નહોતી, મિરઝા હયદર કેળવાયેલા હતા, પણ કોઈ દિવસે તેમને શયની અતિમ ક્રિયાઓ કરવી પડી નહોતી, તેથી તેઓ ઇસ્લામી શાસ્ત્ર મુજબ શયની અતિમ ક્રિયાઓ કરી બાજુતા નહીં

એ રાજવંશીઓના કેટલાક કલાકો એજ મુઝવણ અને દુખમા વિત્યા, એટલામા સંભળાયું કે અત્રેજ લશ્કર શહેરમા ઘુસી આવ્યું છે, અને હવે કિલ્લામા આવવા ચાહે છે આ સમાચાર સાંભળી મિરઝાની રહેલી શુદ્ધ પણ ઉડી ગઈ તેમણે શિવજી શયને ખાટલા ઉપરજ રહેવા દઈ કપડા

ઉતારી 'શુસ્લ' દેવા બદલ અગોળ કરાવવાનું કાર્ય આરંભ્યું. એ શુસ્લ નહીં કહેવાય! માત્ર લોટામા પાણી ભરી મૃતક શરિર ઉપર નાખવા લાગ્યા કફન કયાથી મળે? શહેરથી શહેરીઓ નહાસતા હતા, બબરો અને દુકાનો બધા હતી કફનને લાયક ઘરમા કંઈ કપડું નહોતું તેવા સમયે પલગ ઉપર પાથરવાની આદર લઈ તેમા શબને લપેટી લીધું એટલું કાર્ય ઉતાવળે ફાવે તેમ પુરૂં કર્યું, પણ હવે ચિંતા થવા લાગી કે એ શબને ભૂમિદાહ કયા દેવો? દફન કરવા માટે શબને બહાર લઈ જવાનો અવસર નહોતો, એજ વિચારમા એ રાજવશી શુ થાએલા હતા દુખ અને ચિંતાથી તેઓ કેટલાક હતા, તેજ સમયે ઘડાકા સાથે અગ્નિજ્વલ અને શિખ લશ્કરના કેટલાક માણસો અદર ઘુસી આવ્યા તેઓએ આવતાની સાથેજ મિરઝા અને માહઆલમને કેદ કર્યા, તે પછી ઘરનો સરસામાન ચુથવા અને લુટવા લાગ્યા પેટીઓ તોડી નાખી, કબાટોના દરવાજા ઉખેડી નાખ્યા, પુસ્તકોમા આગ લગાડી આ બધા બનાવો વિજળી વેગે થતા માહઆલમ અને મિરઝા ભેંધ રહ્યા હતા, તેઓ શું કરે? વિવશ હતા, કેહી તરીકે બધનોમા હતા, એક તરફ માતાના શબને ભેતા, બીજી તરફ પોતાની પરવશતાને ભેતા અને ત્રીજી તરફ ઘરમા થતી લૂટ ભેતા, હૃદયમાજ કપી રહ્યા હતા દુખ હૃદયથી વધી ગયું હોવાથી રડી શકતા નહીં, તેમજ કંઈ કરી શકતા નહીં આ લૂટફાટ ચાલી રહી હતી, અને તે બે દાસીઓ ઘડીકને લીધે છુપાઈ ગઈ હતી, લૂટફાટ કરતા એક લશ્કરી સિપાહની

નજર એ દાસીઓ ઉપર પડી, તે તુરતજ છલાગ મારી દોડ્યો અને તે બે દાસીઓના વાળ પકડી બહાર બેચી લાવ્યો, એ લશ્કરીઓને હજી ઘરમા થયેલા મરણની કે ત્યાજ પડેલા શબની ખબર નહોતી, પણ જ્યારે તેમને એ શબની વાત જણાઈ ત્યારે પણ તેઓએ તે પ્રત્યે કંઈ લક્ષ આપ્યું નહીં, અને સારી રીતે હુટકાટ કરતા રહ્યા. અતે તેઓએ બહુ મૂલ્ય સામાનની ગાસડીઓ બાધી અને તે ગાસડીઓ સ્વયં માહિઆલમ તથા તેના પિતા મિરજા તેમજ દાસીઓને માથે મૂકી મેઢાઓ જેમ હાકતા બહાર લઈ ગયા તે સમયે મિરજાએ પોતાના હુટાયેલા ઘરને અતિમ ધન્યતાઓથી ભરપૂર લાગણીએ જોયું, અને વિશેષમા દુઃખ સાથે પોતાની ધર્મ પત્નિના શબને નિઃશ્વાસ નાખતા જોઈ, લશ્કરી સિપાહો સાથે કેદી અને મજબૂર તરીકે ગયા ત્યારે બાળક માહિઆલમ પોકારી ઉઠ્યો “ઓ ! મા ” લશ્કરી સિપાહો તેને આગળે મારતા કહ્યું, “ચાલ જલ્દી, થોભતો નહીં”,

પતિ પોતાની પત્નિના શબને અને પુત્ર પોતાની માના શબને એકલુ છોડી ગયા એ શબ પાસે હવે કોઈયે નથી તે અતિમ ક્રિયાઓ વિના ખાટલા ઉપર પડ્યું છે

— ૦ —

પ્રકરણ બીજું

દાસીઓને બોળ ઉપાડીને ચાલવાની ટેવ સાધારણ પણે હોય છે, પણ રાજવંશી કુટુંબની દાસીઓ સામાન્ય દાસીઓ જેમ બળવાન ન હોય એ સંભવિત છે આ રાજકુટુંબની

દાસીઓને માથે આજે બોલે હતો, જે તેમના બળ કરતા
 વિશેષ ભારે હતો, પણ લશ્કરી સિપાહોની ળ્હીકને લીધે તેણીઓ
 મુજે મોઢે...એ ભાર સહન કરતી ચાલી મિરઝા હંચદર સશક્ત
 તથા સુદઢ હતા તેથી તેમના માથે તેમના બળ કરતા વિશેષ ભારે
 બોલે નાખવામા આવ્યો હતો કેવા વિચિત્ર સન્નેગો? મિરઝા
 હંચદર પોતાનો લુટાએલો સરસામાન પોતે તથા પોતાની
 દાસીઓ તેમજ પોતાના કુમળા બાળકને માથે રખાયેલો લુટ-
 નારને ત્યા લઈ જાય છે લુટારાઓએ લુટવા બદલ કિંમતી
 માલ મેળવ્યો, અને સાથે ઉચકી લઈ જનાર માલ ધણીને
 મળુર તરીકે ઉચોગમા લીધો. મિરઝા હંચદર બોલે ઉચકી
 જતા હતા, પણ તેમના સુકુમાર કોમળ પુત્ર માહઆલમના
 માથેનો બોલે દયા ઉપજાવે એવો ભારે હતો, જે બાળકના
 માથે રહેજે ભારી ટોપી ન રાખી શકાતી તેના માથે આજે
 એક મળુર ઉચકી શકે તેથી વધારે વજનદાર બોલે છે એ
 બાળક એ બોલે સહન કરવા અશક્ત હતો એટલુજ નહીં, પણ
 તેને પોતાની માતાના સ્વર્ગવાસનો શોક હતો, તેને હજી સુધી
 રડવાનોયે સમય મળ્યો નહોતો, તે માતાના દુખોમા થોડું
 ઘણું જે રડ્યો હતો તેથી તેની આખો સુજી આવી હતી.
 માથે માતાના પરલોકવાસનું દુખ હતું, અને સાથે ઉપાડવાને
 ભારે બોલે હતો, તે બળતામા ઘી હોમવાને પુરતું હતું એવા
 સમયે તેને ચાલતા ચક્કર આવતા અને અધુરામા પુર કરવા
 સિપાહો વારેઘડીયે જલ્દી ચાલવા ધકકો મારતા એ બાળક
 માથે બોલે ઉચકી જતો હતો, પાછળ ચળકતી તલવારો અને

ઝડપથી ચાલવાની રોષપૂર્ણ આજ્ઞા ! માહાઆલમના પગોએ પોતાની અશક્તી દાખવી, એકે પગલું બરોબર પડતું નહીં, જેમ કોઈ દારૂડિયો દારૂની ધુનમાં આળોટતો જતો હોય તેમ રાજકુમાર હું ખમા આળોટતો જતો હતો. શ્વાસ ચઢીને શરિર પરસેવાથી તરબોળ થઈ ગયું હતું. રાજકુમારે અતે અત્યંત નિરાશા અને હું ખલર્થો સાદે પિતાને કહ્યું, “પિતાજી ! મારાથી તો ચલાતું નથી ભારે વજનને લીધે ગરદન તૂટી રહી છે, આખો સામે અધારી આવે છે, ક્યાંક હું પડી જઈશ એમ થાય છે” રાજવંશી પિતા પોતાના સુકોમળ બાળકની એ અધમ દશા જોઈ ન શક્યો. તેની સહનશક્તિ ખૂટી, તેણે પાછા વળી સિપાહીને કહ્યું,—“સાહેબ, આ બાળકના માથાનું વજન મારે માથે નાખો એ બિમાર છે, પડી જશે” અંગ્રેજ સિપાહી મિરઝાની એ વાત સમજી ન શક્યો, અને આવી રીતે થોભી વાત કંવાને હુકમનો અનાદર અને ખરાબ નિષ્ઠા સમજી બે ચાર ઠોસા મિરઝાની કમર ઉપર લગાવી ધક્કો માર્યો અન્યાય ધિરિત મિરઝાએ માર બાધી, પરંતુ મમતાના કારણે પુત્રના માથા ઉપરનો બોલો લઈ પોતાની બગલમાં દાબ્યો. અંગ્રેજ સિપાહીને આ વાત પણ પસંદ ન પડી, અને તેણે ગુસ્સામાં આવી મિરઝાની બગલમાંથી જબર-દસ્તીએ સામાનનો બોલો લઈ માહાઆલમના માથે મૂકી એક ઠોસો તેની કમર ઉપર લગાવ્યો. અસહાય રાજકુમાર “આહ !” કરતો ભૂમિ ઉપર પડ્યો અને બેશુદ્ધ થયો. મિરઝા હચકર પોતાના પુત્રની આ અવદશા જોઈ ઉકળ્યા, અને માથા ઉપરથી

બોલે ફેકી દઇ એક ઠોસો સાહેબના ગાલ ઉપર જમાવ્યો, અને તરતજ એક બીજો ઠોસો સાહેબના નાક ઉપર લગાવ્યો. નસકોર કુટયુ અને લોહીની ધારા સાહેબની નાકમાથી વહેવા લાગી શિખ સિપાહીઓ તો આગળ નિકળી ગયા હતા એ કેદીઓને માત્ર બે ગોરા અમલદારો કેમ્પ તરફ લઇ જતા હતા બીજા ગોરાએ પોતાના સાથીની આવી દશા બેઠ મિરજાને સગીન મારી, પરંતુ ઇશ્વર ઇચ્છાએ તે વાર સ્કેજ ધસડાતો નિકળી ગયો મિરજાની કમર છોલાઇ તેમૂરી રાજકુમારે આ અવસરની સારી કિમત આકી અને તુરત એક છલાંગ મારી તે ગોરા સાહેબના નાક ઉપર પહોં એક ઠોસો ખુબ બેર સાથે લગાવ્યો આ ઠોસો તેમૂરી હતો, અને તેણે સાહેબનું નાક દબાવી નાખ્યું, લોહીની ધારા વહેવા લાગી આ હાથોહાથની ઝપાઝપીમા ગોરા સાહેબો પિસ્તોલ તેમજ બીજા હથિયારોને વિસરી ગયા, અને બંને એક સાથે મિરજાને ઠોસા મારવા લાગ્યા, દાસીઓએ મિરજાની એ દશા બેઠ માથેનો બોલે ફેકી દીધો અને માર્ગની ધૂળ સુડીમા લઇને ગોરાઓની આખમા નાખવા માડી આ અચાનક આપત્તિથી ગોરાઓ થોડા વખત સુધી તો આખ ચોળતા નકામા થઇ પડ્યા, તેટલામા મિરજાના હાથમા તલવાર આવી ગઇ મિરજાએ તરતજ તલવાર ઉઘડી અને એક બળવાન હાથ ગોરા ઉપર માર્યો તલવાર ખભાથી છાતીની નીચે સૂધી ચીરતી ઉતરી, અને એક ગોરા સાહેબની જીવનદોરી સમાપ્ત થઇ તેમૂરી રાજકુમાર

શૌર્યે ચઢ્યો, અણુધાર્યા વિજયે જૂની શક્તિને તાજ કરી, મિરઝાએ બીજા ગોરા ઉપર આક્રમણ કર્યું, અને તે પણ તલવારના એકેજ ઝટકે પરલોકમાં પહોંચ્યો.

આ બે ગોરા સિપાહોને મારી મિરઝાએ માહઆલમ તરફ દૃષ્ટિ કરી, તે બીલકુલ અચેત હતા તે જ્યારે શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે પિતાને જોતાજ રહી પડ્યો મિરઝાએ તેને ખોળામાં લઈ લીધો, તેને ધીન્જ આપવા સાથે સમગ્રવવા લાગ્યા, તેટલામાં પાછળથી દશ બાર ગોરા અને સિંખ સિપાહો આવી પહોંચ્યા મિરઝા બાળકને લઈ ઉભા થયા સિંખ સિપાહોએ બે અંગ્રેજ સિપાહોને લોહીમાં ખરડાયેલા જોઈ તે વિષે પુછ્યું મિરઝાએ સઘળી ઘટના નિર્ભયપણે જણાવી ગોરાઓ તન્તજ ગુસ્સે થઈ ઉઠકેઝઈ ગયા, અને તેમણે એક સાથે પિસ્તોલના લગભગ છ બાર કર્યા મિરઝા કાણુવારમાં ભૂમિ ઉપર તૂટી પડ્યા અને થોડીજ મિનિટમાં પરલોક પામ્યા સિપાહો લાગને પડતી મૂંઝી દાસીઓ અને માહઆલમને સુસ્કેટાટ બાધી ડુંગર ઉપર ગમેલ કેમ્પ તરફ લઈ આવ્યા

— ૦ —

પ્રકરણ ત્રીજા.

— ૦ —

જ્યારે દિલ્હીના વિજયની નિશ્ચિતતા થઈ ત્યારે તે બે દામીઓ બે મુસલમાન પજાબી એફ્રીસરોને આપી દેવામાં આવી ત્યારે માહઆલમ ઉપર એક અંગ્રેજ એફ્રીસરની સેવા બજાવવાની ફરજ નાખવામાં આવી જ્યાં સુધી આ

અંગ્રેજ અમલદાર દિલ્હીમાં રહ્યો ત્યાં સુધી માહચાલમને અધિક કષ્ટ થયું નહીં, કારણ કે સાહેબ પાસે બીજા કેટલાક ખાનસામાં તથા નોકર આકર હતા, તેથી વિશેષ કામકાજ કરવું પડતું નહોતું પરંતુ થોડા દિવસો પછી જ્યારે એ સાહેબ જ્યાં લઈ વિલાયત ચાલ્યા ગયા ત્યારે માહચાલમને એક બીજા ઓફીસરના હાથમાં મોપી ગયા એ ઓફીસર મેરઠની છાવણીમાં ગહેતો હતો, એનો સ્વભાવ બહુજ ઉચ્ચ હતો વાત વાતમાં મારતો માહચાલમને માર સહન ન કરી શકવાથી એક દિવસે નહામી જવાનો નિશ્ચય કર્યો એક અર્ધ રાત્રીએ માહચાલમ બહાર નિકળ્યો, પહોરદારે તેને અટકાવી પુછ્યું કે કોણ છે? કયા બંધ છે? ત્યારે માહચાલમને એક વડા ઓફીસરનું નામ લઈ કહ્યું કે, હું તેમનો નોકર છું, અને તેમના કામસર બહુ છું એ ખુલાસો કરી માહચાલમને જ ગલનો માર્ગ લીધો.

માહચાલમની અલ્પ આયુષ્ય, માર્ગની અજ્ઞાનતા, પકડાઈ જવાની ઝઠીક ને વળી તેના માટે તિમિર નિગશનો સમય હતો પણ મરતો શું ન કરે? માહચાલમને મેરઠનો માર્ગ લીધો ખૂબ ચાલતા થાક્યો, ફરી ચાલ્યો અતે સવારના સમયે મેરઠથી ત્રણેક માઈલ છેટે જઈ પહોંચ્યો ત્યાં એક મુલ્લા સાહેબે પ્રશ્નો કરવા માંડ્યા, કયાથી આવ્યા? કયા બંધો છે? કોણ છે? આવા બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરનારા ઉત્તરે માહચાલમને આખ્યા ત્યાજ એક ફકીર ઉભો હતો તેણે માહચાલમના ચહેરા ઉપર સજ્જનતાના ચિન્હો જોયા,

બોલવામા અનેરી મિઠાશ બેઈ, ત્યારે સપ્રેમ તેની સાથે વાતો કરી ફકીરે રાતે બનાવેલી રોટલી સામે ધરી માહ-આલમે થોડીક રોટલી ખાઈ પાણી લીધુ ફકીરે માહઆલમનુ આતિથ્ય કર્યું માહઆલમ તેના પ્રભાવમા અબઘ ગયો, અને પોતાની હુ બભરેલી કથા અથથી ઇતિ કહી સભળાવી. એ ફકીર ખીબે કોઈ નહીં પણ શાહ સાહેબ હતા, તેઓ રાજકુમારની અવદશા સાભળી રડી પડયા માહઆલમને છાતી સરસો ચાપી ખૂબ પ્યાર કર્યો આશ્વાસન આપવા પછી કહ્યું, “હવે તમે ચિંતા નહીં કરો, મારી સાથે રહો, ઇશ્વર સમર્થ રક્ષા કરનાર છે”

શાહ સાહેબ એક રગિન વસ્ત્ર માહઆલમને પહે-રાવી સાથે લઈ ચાલ્યા, બે ત્રણ દિવસ સુધી પગરસ્તો કાપતા કાપતા માહઆલમ થાકી ગયો, ત્યારે માહઆલમે કહ્યું, “શાહ સાહેબ! હવે તો હું થાકી ગયો છું કોઈ ગામે થોભી જાઓ તો સારું” શાહ સાહેબે થોભવામા લાભ નથી એમ જણાવી આગળ ચાલવા કહ્યું માહઆલમને તે પછી ચાલવાની ટેવ પડી ગઈ એક મહીનામા અજમેર પહોંચ્યા. અહીં શાહ સાહેબના પીર કે જેઓ બગદાદના વતની હતા, તેઓનો ભેટો થયો એ પીર સાહેબને જ્યારે માહઆલમના વૃતાતની માહિતી મળી, ત્યારે તેમણે પણ માહઆલમ સાથે કૃપા ભર્યો સફલ્યવહાર કર્યો અને બનેને સાથે લઈ મુબઈ તરફ ચાલ્યા ગયા મુબઈ પાસે વાદરા ખાતે શાહ સાહેબનું નિવાસસ્થાન હતું, ત્યાં તેઓએ આવી

રહેવાનું નક્કી કર્યું કેટલાક વર્ષો સુધી વાદરામા ગ્હી માહઆલમે કુરાને શરીફ તથા અન્ય ધાર્મિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો ધાર્મિક પ્રાર્થના અને ઇશ્વરભક્તિ વિષે માહઆલમે સાફ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું

માહઆલમ કહે છે કે, જ્યારે હું હુશીયાર થયો, ત્યારે મેં એક દિવસે બગદાદ નિવાસી શાહ સાહેબને પ્રાર્થના કરી કે, “મને તમારો ચેલો (સુરીફ) બનાવવાની કૃપા કરો” શાહ સાહેબે કહ્યું, “તમે તો ચેલા સમાન છો” ત્યારે મેં કહ્યું, “પુન્યવર ! યથા વિધિપૂર્વક ચેલો બનાવો” આ સાલગી શાહ સાહેબની આખોમા આસુ ભરાઈ આવ્યા તેઓ બોલ્યા, “ચેલાપણુ બહુજ કઠિન છે લોકોએ એને રમત સમજી લીધી છે, તેઓ હજીયે સમજતા નથી કે ચેલા થવું એ શી વસ્તુ છે, અને ચેલાઓના કર્તવ્યો શું છે ? તે પણ તેઓ બાણવાની દરકાર કરતા નથી માહઆલમ ! જેવા સકંટો તમે આજ સુધી સહન કર્યા છે, તેવાજ કળંટો દરેક પગલે સહન કરતા એનીએ પરિક્ષાઓ આપવી પડશે ભાઈ આ માર્ગ બહુજ કઠિન છે ફકીરી માર્ગમા હંબરો દુખ અને આપત્તિઓ છે આજકાલના લોકો સ સાગની ઇચ્છાની પૂર્તિ માટે ચેલા થાય છે, એ વ્યર્થ છે”

માહઆલમ ફકીરો સાથે વાદગમા રહ્યા ચાલો આપણે હવે રાજકુમારીની વિપત્તિઓ જોઈએ

કથા ત્રીજી

રાજકુમારીની વિપત્તિ

પ્રસ્રુ પહેલું

અળવો થયાને પચાસ વર્ષ થયા હશે, પણ મારા મનથી તો ગઈ કાલનીજ વાત છે હું મારા ભાઈ બાદશાહથી દોઢ વર્ષ ન્હાની અને પગલોકનિવાસી બહેન નાગબાનુથી છ વર્ષ મોટી છું મારે નામ સુલતાનબાનુ છે મારા પિતા મિઝા કુવેશ બહાદુર પૂજ્ય વર બહાદુરશાહ “ઝકર”ના પ્રિય પુત્ર હતા.

ભાઈ યાવરશાહ અને અમો બહેનોમા બહુજ પ્રેમ હતો દરેક એક બીજા માટે પ્રાણ આપતા યાવરભાઈને કેટલાકે શિક્ષકો ભિન્ન ભિન્ન વિષયોની શિક્ષા દેતા હતા કોઈ હાકિમ હતો, તો કોઈ મૌલવી, કોઈ સુલેખક, તો કોઈ ધનુવિદ્યા નિપૂણ.

અમો મહેલમા સિવવા ગુ થવાનું કામ ઘરની મુગલાનીઓથી સીખતા હતા જે બાળ અગ્નિ ઉપર પિતાજીની વિશેષ કૃપા દ્રષ્ટિ રહેતી હતી, તેને પ્રાત કાળે લોજન શાહી

દસ્તરખ્વાનપર બાદશાહ સાથે આપવામા આવતું પિતાજી મને પણ બહુજ ચાહતા હતા, માયા બતાવવામા તેમને બાણે મહારા તરફ પક્ષપાત હતો, અને પ્રતિદિન મને ભોજનાર્થે તેડું આવતું, પણ જ્યારે હું હુશીયાર થઈ, અને કાકાના પુત્ર મિરઝા સોહગબ સાથે મારા વિવાહ ગોઠવાયા, ત્યારે બાદશાહ સલામતના દસ્તરખ્વાન ઉપર જતા હું શરમાતી કારણ કે, ત્યાં મિરઝા સોહગબ પણ ભોજન લેવા આવતા જો કે અમારા આખા કુટુંબમા અગ્નિપરમ પદો હતો નહીં અને હજીયે નથી, પરંતુ હું મારી પ્રકૃતિને વિવશ હતી, હું કિચિત કામ માટે કોઈ પારકા પુરૂષ સાથે વાતે કન્વાનું પસંદ કન્તી નહોતી પણ - કે ? પૂજ્યવરની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ કેમ જવાય ? જો કે એ વાત મારી હતી કે બાદશાહ સલામતને માનને ખાતર બધા નિન્ની દષ્ટિ રાખતા કોઈ મોટેથી બોલવાનો કે આસપાસ જોઈ લેવાનો સાહસ કરતું નહોતું વળી એક નિયમ એવો પણ હતો કે, જ્યારે બાદશાહ સલામત કોઈ વિશેષ ભોજ્યપદાર્થ કોઈને આપવાની માયા મહેરબાની બતાવતા ત્યારે બાળક હો કે યુવાન, સ્ત્રી કે પુરૂષ, તે પોતાના સ્થાનથી ઉઠી તુરતજ અભિવંદન સ્થાન ઉપર જતો, અને નમી નમીને ત્રણવાર પ્રણામ કરતો એક દિવસે મારી સાથે પણ એવીજ ઘટના થઈ પૂજ્યવરે માયા સાથે એક પ્રકારનું નવું મોજલાઈ મિષ્ટાન્ન મને આપ્યું અને બોલ્યા, - “સુલતાના તું તો કંઈ ખાતીજ નથી વિનય અને વિવેકની સિમા હોય છે તે

ચોક્કસ હદ સુધીજ સારૂ લાગે દસ્તરખ્વાન ઉપરથી ભૂખ્યા ઉઠી જવું એ વિષેક નથી” મારે ફરજિયાત ઉઠવું પડ્યું, હું ઉભી થઈ અને અભિવદન સ્થાન ઉપર જઈ ત્રણ વાગ નમીને પ્રણામ કર્યા પરંતુ પુછો નહીં એટલી ભારે કઠિનતા સાથે ગઈ અને આવી કે તે તો મારૂ મનજ બાણે પ્રત્યેક પગલે શરમાતી, શરમના શેરડા પડતા હતા અને તેથી ભાન ભૂલી પણ બનતી

— ૦ —

પ્રકરણ બીજું

આજે મને તે દિવસો ફરી યાદ આવે છે ! તે દિવસોનું સ્મરણ મારા જીવનમાં હાવાનજ સળગાવે છે, ક્યા ગયા તે સુખમય દિવસો ? તે આનંદ અને ઉલ્લાસના પ્રસંગો ક્યા ગયા ? અમે અમારા મહેલોમાં બાદશાહી ઠાઠ સાથે સ્વતંત્ર તથા નિશ્ચિત રહેતા હતા, પુણ્યવર બાદશાહની છત્રછાયા હેઠળ રહી અમે અનેરા સુખના લ્હાવા છુટતા, તે દિવસો આજે ક્યા છે ? લોકો અમને ‘મલકા-આલમ’ કહીને બોલાવતા, એ સાલળી અમારૂં હૈયું રિંચાતું સંસારમાં એવાજ કરૂણ પરિવર્તનો થયા કરે છે

મને સારી રીતે યાદ છે કે જ્યારે પુણ્યવર, બાદશાહ હુમાયુના મકબરા (રોબ) માં કેદ પકડાયા હતા, અને એક ગોરા લશ્કરીએ મારા પુણ્ય કાકા મિરજા અબુ-બકને ગોળી મારી, ત્યારે મિરજા સોહરાબ શૌર્યથી

તલવાર કાઢી દોડયા, કિંતુ તેઓ બીજા ગોરા લશ્કરીઓની
 ઝોળીના શિકાર બધ જમીન ઉપર તુટી પડયા અને ક્ષણ-
 વારમા તડકતા તડકતા પરલોક ગયા આ બનાવો હું પ્રતિમા
 પેરે જોઈ રહી હતી, મારી શુદ્ધ હરાઈ ગઈ હતી, તેટલામા
 એક ખાબસરા (સેવક) આવ્યો અને નમીને બોલ્યો,
 “મલકા બેગમ ! કેમ ઉભા છો ? ચાલો તમને પિતાજીએ
 બોલાવ્યા છે ” હું ન સમજી એ શુ થયું ? અચેતા-
 વસ્થામા હું ખાબસરા સાથે ચાલી ગઈ

દરિયા ઘાટ દરવાજાથી બહાર નિકળી જોયું તો પિતાજી
 મિરજા-કુવેશ બહાદુર ઘોડા ઉપર ઉઘાડે માથે સવાર છે
 તેમના અમિરી ચેરા ઉપર ધૂળ જામેલી હતી મને જોતાજ
 તેમનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું, તેમની આખથી આસુ સર્યા,
 મારું જીગર ચિરાઈ ગયું તેઓ બોલ્યા,—“બેટી સુલતાના !
 બધા ગયા હવે અમારી વારી છે, અમો પણ જઈએ છીએ
 સુવાન પુત્ર જેના વિવાહ જોવાની લાલસા હતી, તે મારી
 આખો સામે સિખ સિપાહની સગીનનો ભોગ થઈ પડ્યો ”
 એ શબ્દો સાંભળતાજ મેં એક કારમી ચિસ પાડી
 એવી ચિસ ભાગ્યેજ સસારમા કોઈએ પાડી હશે
 “હાય ભાઈ યાવર !” કહીને હું રડવા લાગી, પિતાજી
 તુરત ઘોડા ઉપરથી ઉતરી આવ્યા મને અને નાઝખાનુને
 ગળે લગાડી ચુંબન કર્યું, અને આશ્વાસન આપતા બોલ્યા,
 પુત્રી ! બધા લોકો મારી શોધમા છે, હું પણ આ
 દુનિયામા માત્ર એ ચાર ઘડીનો અતિથિ છું બેટા, તું

યુવાન અને સમજદાર છે તારી આ ન્હાની બહેનને
 આશ્વાસન આપજે, અને સ્વયં આવનારી વિપત્તિઓ ધીરજ
 સાથે સહન કરજે ખબર નથી કે શુ થવાનું છે? તમને
 એકલા મૂકી જવા માફ મન ના પાડે છે, તોયે તને એક
 દિને પિતા વિનાના થવું પડશે નાજબાનું તો હજી ન્હાની
 બાળકી છે એનું મન મનાવજે, એને રિઝવજે ને રાજી
 રાખજે સન્માર્ગી જીવન વ્યતિત કરજે, અને સહુથી વધુ
 ધીરજ રાખજે સકંટે સહન કરવામા હું ખ માનતી ના
 ખ્યારી નાજબાનું । હવે તું રાજકુમારી નથી રહી, માટે
 કોઈ વસ્તુ માટે હઠ ન કરતા જે મળે તે ઇશ્વરને યાદ
 કરી લઈ લેજે અને ખ્યારી ખેટી, જે કોઈ માણસ કંઈ
 ખાતા હોય તો તેની સહાય સહેજે જોતી ના નહીં તો
 લોહા રાજકુમારી સાવ ભિખારી છે, એમ કહેશે ખ્યારી
 ઉચ્ચ લોજનો ભૂલી જશે અને સૂઝા ગેટલો મળે તે
 ઇશ્વરનો પાડ માની ખાજે મનવાને રમકડાની હઠ સહેજે
 ના કંતી' પિતાજી એટલું બોલ્યા રહ્યા કે નાજબાનું ખૂબ
 રડવા લાગી, તેના ગડવાથી માફ હૃદય ભગઈ આવ્યું, હું
 પણ રડી અમને ગડતા જોઈ પિતાજીની આખમા આસુ
 આવ્યા, ખાબસરા પોતાના સ્વામીની એ અવદશા જોઈ ન
 શક્યો તેણે મોઢું ફેરવી લીધું, તોયે મહન ન થયું ત્યારે
 રડી પડ્યો મિરજા કુવેશ બહાદુર ફરી અમને સમજાવ્યા
 ખાબસગને અમારી વક્ષા કંવા આરા કરતા બોલ્યા,-
 “એમને અમારા વશના માણસો જ્યા હોય ત્યા ખહોચાડી

દેખે” એટલું કહી તેઓ ઘોડો દોડાવતા સામેના જગલમાં
 ઘુસી ગયા તેમના જવાથી મને જગત જગલ સમાન
 વેરાન સુનુ લાગ્યું તે પછી પિતાજીનું શું થયું તે
 જણાયું નહીં

— ૦ —

પ્રકરણ ત્રીજું.

— ❦ ❦ —

ખાબસરા અમોને લઈ આવ્યો તે અમારા મહેલનો
 એક જીનો નોકર હતો થોડે દૂર સુધી નાઝખાનુ જે બહુજ
 લાડથી પાળવામા આવી હતી તે આલી પણ જ્યારે થાકી
 ગઈ, તેના પગોએ વધુ ચાલવાની ના પાડી ત્યારે તે ઉભી
 રહી મને પણ ચાલવાની ટેવ નહોતી, અમારા ઉપર કદિ
 એવો સમયજ આવ્યો નહોતો હું પણ રહેજ ઉભી રહી
 ત્યા ખાબસરાએ આગળ ચાલવાને જણાવ્યું નાઝખાનુથી
 ખીલકુલ ચલાતુ નહી, તે ઠોકરો ખાતી આલી, માર્ગમા તેના
 પગમા એક કાટો વાગ્યો નાઝખાનુ ચિસ પાડી લોચ ઉપર
 પડી, હું તરતજ તેના પગમાથી કાટો કાઢવા મડી પણ
 તે લુણકરામ ખાબસરાએ અમને જરાયે મદદ કરી નહી
 ઉભો ઉભો જોતોજ રચો મદદ કરવા બદલ તે નિષ્કુર થઈ
 બોલ્યો, “આલો જલ્દી આલો” નાઝખાનુએ કહ્યું કે મારાથી
 ચલાતુ નથી તેના પગમાથી હું કાટો કાઢતી હતી, તે રડતી
 હતી, ખાબસરા નિર્દય થયો હતો, નાઝખાનુ સાથે હું પણ
 રડવા લાગી, આવા સકટોના અમોએ સ્વપ્નાએ જોયા નહોતા.

નાઝબાનુ બોલી,-“બહેન ! મારાથી ચલાતુ નથી નાઝરને મોકલી ઘરથી “પાલખી” મંગાવો ” ‘ઘર’ અને ‘પાલખી’નું નામ સાલળી માફ હૈયું ભરાઈ ગયું, હું ખૂબ રડી રડતા રડતા નાઝબાનુને આશ્વાસન આપતી હતી, ત્યાં કાળ સમાન ઉભેલો ખાજેસરા બોલ્યો,-“હવે બહુ થયું, જલ્દી ચાલો,” નાઝબાનુનો સ્વભાવ ઉચ્છ્રિ હતો, તે સદૈવ નોકર ચાકરોને ભલુ યુરૂ કહી નાખતી અને તેઓ સાલળી મૌન્ય રહેતા તે મુજબ નાઝબાનુએ ખાજસરાને ગુસ્સાભેર બેચાર વાતો સંભળાવી નાલાયક ખાજસરાને ક્રોધ આવ્યો, અને તેણે મિબબ ખોલી માતપિતા વિનાની રાજકુમારીને જોરથી તમાચો માર્યો નાઝબાનુ તમ્મગ બાઈ તરફડવા અને ખૂબ જોરથી રડવા લાગી નાઝબાનુએ આજ સૂધી કોઈની કડવી વાતે સાલળી નહોતી, તેને લુણ્હરામ ખાજસરાએ તમાચો માર્યો, મારા રૂવેરૂ વા ઉભા થઈ ગયા પણ શું કરું લાચાર ! આ સમયે મારી જે દશા થઈ તે હું અને મારો સરજન-હારજ જાણે છે આજનો દિવસ જાણે અમારા માટે રડવાને સરજ્યો હોયને ! અમે ખૂબ રડતા હતા, ખાજસરા અમને મૂકી ચાલતો થયો, તે ક્યા ગયો તેની અમને ખબર ન પડી હું નાઝબાનુને લઈ આગળ ચાલી માર્ગના અસહ્ય સડકટો અમારે માથે હતા, ચાલવાની ટેવ નહોતી, હું ખથી પિડાતા અને ઠાકરો ખાતા અમે નિઝામુદ્દીન ઔલીયાની દરગાહમાં પહોંચ્યા અત્રે દિલ્લીના અમારાજ કુટુંબના બીજા અનેક નથીરાઓ હતા, પરંતુ સમય બદલાય તેમ

તેઓ પણ બદલાઈ ગયા હતા તેઓ પોતપોતાની આપ-
ત્તિમા ફસાએલા હતા, બાણે અહીં પ્રલયનુ દ્રશ્ય હતું.
કોઈએ અમારી સાથે વાતચિતે કરી નહીં એજ દિવસોમા
રોગ ફાટયો, નાઝબાનુ તેનો પહેલો લોગ થઈ પરલોક
ગઈ હું એકલી રહી ગઈ, મારા કરતા એક સાધારણ
ભિખારણે સારી હશે, પણ હું એક રાજકુમારી, ભિખારણ
કરતાયે વિશેષ અધમ દશામા હતી બળવો બધ પડયો,
શાતી થઈ, તોયે આ દુખીને સુખ ન મળ્યું અતે અંગ્રેજી
સરકારે મને માસિક પાચ રૂપીઆ 'વઝીફે' આપવાનું નક્કી
કયું જે હજી સુધી મળે છે

આ રાજકુમારી સુલતાનાને રૂપીઆ પાચનો માસિક
પગાર ! મહેલનિવાસીને ઝુપડાની પણ તગી ! બહાદુર-
શાહ ઝફરનો આત્મા પોતાના વશજોની આ અવદશા
બાણીને કેટલો દુખી થતો હશે ?

કથા એથી

મરઝા શહજેરની અવદશ .

૩ રજ પહેલું .

જ્યારે દિલ્હી સજીવ હતું અને ભારત વર્ષનું હૃદય કહેવાતું હતું, ત્યારે લાલ કિલ્લા ઉપર તેમુરીઓનું મહો-જબલ અતિમ ચિન્હ ફરકી રહ્યું હતું તેજ દિવસોની આ કથા છે કે મિરઝા સલિમખાનનું જે અણુજકર બહાદુર-શાહના ભાઈ હતા, તેઓ બળવા પૂર્વે અણુધાર્યા કેદ થઈ જવાથી અલાહબાદ લઈ જવામાં આવ્યા હતા તેઓ પોતાના સ્નેહિ મિત્રમહળ સાથે એક દિવસ પોતાના ઘરમાં આનહની વાતો કરી રહ્યા હતા, ત્યારે એક દાસી આવી નમન કરતા બોલી, કે “બેગમ સાહેબ આપને યાદ કરી રહ્યા છે” મિરઝા સલિમ તત્કાળ મહેલમાં ગયા.

થોડા વખત પછી તેઓ ચિતાતુર બહાર આવ્યા મિરઝા સલિમનો ચહેરો ઉતરેલો જોઈ એક મિત્રે પુછ્યું, “કેમ, ઠીક તો છે ને ? તમે ચિતામાં કેમ જણાઓ છો ?” મિરઝાએ હસ્તા ઉત્તર વાળ્યો,—“ નહીં રે ! કંઈયે નથી

માતાજી ક્યારે ક્યારે અપ્રસન્ન થઈ જાય છે ગઈ કાલે સધ્યાકાળે અપવાસ ખોલવાના સમયે મિયા નત્યનખા કંઈ ગાઈ માફ મન રિઝવી રહ્યા હતા, ત્યારે માતૃશ્રી કુરઆને શરિફનું વાચન કરતા હતા તેમને નત્યખાનનું ગાણુ અપ્રિય લાગ્યું, તેથી આજ્ઞા કરી છે કે રમઝાન માસમા ગાયનની બેઠકો ન કરવી પણ ભાઈ, માડ સનરજન કરતા એ ગાયકના ગાનને કેમ ત્યાગી શકું ? તેમનું માન રાખી આજ્ઞાને સ્વિકાર તો કરી લીધો, પરંતુ તે આજ્ઞા પાલનથી જીવ મુઝાશે તેથી એનીજ ચિતામા છુ કે, રમઝાનના બાકી રહેલા મોળ દિવસો કેવી રીતે વિતશે ? ”

મુમાહબે હાથ બાધી નિવેદન કર્યું, —“ હુંઝુરેવાલા ! આ કંઈ ચિતા કરવાની વાત નથી આવી ન્હાની ન્હાની વાતોની ચિતા કરવી તે આરોગ્યને નુકસાન કરતા છે નાટે જો જીવ મુઝાય તો સાયકાળે રોઝા ખોલવા અગાઉ મસ્જીદમા પધારો, ત્યાં કે અલાકિક બહાર આવે છે જૂદી જૂદી પ્રકૃતિના માણસો, જૂદી જૂદી નાતજાતના માણસો મસ્જીદમા આવી ઇશ્વરની એકતાનો સ્વિકાર કરે છે, આ અપવાસનો માસ તે ઇશ્વરનો છે, માટે એ ઇશ્વર માટેના દિવસોમા ઇશ્વરને ઘેર પધારો, અને ત્યાંની પણ લીલા જુઓ, મન રઝાતું મુશ થશે નવિનજ બહાર આવશે

પ્રકરણ બીજું.

મિરઝાએ મુસાહબની વાતને પસંદગી આપી અને બીજા દિને સ્નેહી મિત્રમ ડળને સાથે લઈ જીમા' મસ્જિદમાં ખેડોર્યા મસ્જિદમાં તેઓએ અદ્ભૂત દૃશ્ય જોયું ઠેકઠેકાણે લોકો ટોળેટોળા વળી આનંદથી બેઠા છે, ક્યા ક્યા કુરાને શરિફનું વાચન થઈ રહ્યું છે, રાત્રે કુરાનના હાફિઝો એક બીજાનું વાચન સાલળી રહ્યા છે, ક્યાક ક્યાક ધાર્મિક વિષયો ઉપર વાદવિવાદ થઈ રહ્યો છે, એક જગ્યાએ બે વિક્કાનો કોઈ શાસ્ત્રીય વિષયની ચર્ચા કરી રહ્યા છે, અને સખ્યાબધ લોકો ટોળેટોળા બેસી અરસપરસ મીઠી વાતો કરી આનંદ લોગવી રહ્યા છે, સક્ષિપ્તમાં એટલું જ કે મસ્જિદમાં ચારે બાજુ ધર્મચરણસ્તોના ટોળેટોળા બેસી જ્ઞાનખોષ્ટી અને ભક્તિ કરી રહ્યા હતા.

મિરઝા સાહેબને એ દૃશ્ય બહુજ ગમ્યું અને તેમનો સ્વમય બહુજ આનંદ સાથે વ્યતિત થયો થોડી વારમાં રોજ ખોલવાનો સમય નિકટ આવ્યો સેકડો થાળો “અફતારી” (અપવાસ ખોલવા માટે ખાદ્ય પ્રદાન)ના આવવા લાગ્યા લોકોમાં ‘અફતારી’ બહેચવામાં આવી ખાસ ખાદશાહી મહેલથી બહુજ ઉચા ખાદ્ય પદાર્થોના સુસજ્જીત થાળો પ્રતિદિન જમા' મસ્જિદમાં મોકલવામાં આવતા હતા જેમાંથી રોજા (અપવાસ) રાખનારાઓ અફતાર લેતા હતા તે ઉપરાંત કિસ્લાની બધી બેગમો તથા શહેરના અમીર ઉમરાવો ભાત-

ભાતના અફતારીના થાળો મસ્જીદમાં મોકલતા હતા તેથી એ અફતારીના થાળોની સખ્યા સેકડો ઉપર થવા જતી. પ્રત્યેક અમીર એવા પ્રયત્ન કરતો કે તેની અફતારીનો થાળ બીજાઓ કરતા વિશેષ સારો થાય એ થાળ ઉપર ઢાકવાના રંગબેરંગી રેશમી કપડા અને તેની મનોહર ઝાલરો એક એકથી ચઢીયાતી બનાવવામાં આવતી એ રંગબેરંગી થાળો મસ્જીદમાં કંઈ અલૌકિક બહાર આપતા

મિરજાના હૃદય ઉપર ધર્મચર્યા તેમજ એ એવર્યની જીડી અરુર થઈ, અને પ્રભાવે એવોજ પડ્યો કે જેના પ્રતાપે તેઓ પ્રતિદિન મસ્જીદમાં જવા લાગ્યા લગભગ દરેક ઘરમાંથી ‘સહરી’ અથવા આખર રાત્રીનું લોજન ફૂડીરો તથા ગરીબો માટે મસ્જીદોમાં મોકલવામાં આવતું રાત દિવસના પરિશ્રમ છતાંયે દરેક ઘરમાં આનંદની પ્રતિતિ થતી એ બધી બિનાઓએ મિરજા સલીમ ઉપર સારી અસર કરી

પ્રકરેષુ ત્રીબુ

મિરજા સલીમના લાણેજ મિરજા શહજેર ન્હાની વયના હોવાથી પોતાના મામા સાથે વિના નડતરે મસ્જીદમાં આવતા અને બધા સાથે વાતચિતમાં લેખાઈ આનંદ લોગવતા મિરજા શહજેરનું કહેવું છે કે, “આજે એ દિવસો સ્વપ્ન સમાન સ્મર્યું થાય છે એ આનંદના દિવસો પછી

એવા દિવસો આવ્યા જેમા દિલ્હી છીન્નલીન્ન થઈ ગઈ
અમીર ઉમરાવો ફાસીને માચડે ચઢ્યા, તેમની મહેલાતો
ઉજ્જડ થઈ, તેમની બેગમો દીન બની ફાસીઓનુ કામ કરવા
લાગી ઇસ્લામીઓનુ એ બધુ ઐશ્વર્ય ધૂળ ભેગુ થયુ

ઇસ્લામી જાહોજલાલીનો ભારતવર્ષમાથી નાશ
થયા પછી એક દિને રમઝાન માસમા જામા' મસ્જીદમા
જવાનો અવસર થયો ત્યા શુ જોઉ છુ ? ઠેકઠેકાણે ચુલ્હા
બનાવવામા આવ્યા હતા, અને સિપાહો રોટલા ઘડી રહ્યા
છે ઘોડાઓ માટે દાણો દળવામા આવે છે, ઘાસની થપીઓ
લાગેલી છે શાહજહાનની એ અદ્વિતીય મસ્જીદ તબેલા
રૂપે વપરાય છે એ મસ્જીદનો કબજો ત્યારે પુન મુસલ-
માનોના હાથમા સરકારે આપ્યો, ત્યારે ફરી એક વખત હું
મસ્જીદમા ગયો દિવસો એજ રમઝાન માસના હતા શુ
જોઉ છુ ? કેટલાક મુસલમાનો મેલાગદા થીંગડા લગાડેલા
વસ્ત્રો પહેરી બેઠા છે, બે ચાર માણસો કુરાન વાચી રહ્યા
છે, અને કેટલાકો નૂઈ રહ્યા છે અફતારીનો સમય આવ્યો
પણ તે આગલી જાહોજલાલી કે ઉલ્લાસ નહોતો કેટલા-
કોએ અફતારી માટે દાળ, સેવ, ખજુગદિ વહેવી આપ્યા,
ત્યારે કેટલાકોએ લાજી, તરકારી વહેવી આપી, આજે નથી
તે દિવસો જેવી જાહોજલાલી કે નથી તે કિમતી થાળોમાના
ઉચા પકવાનો એ દબદબો ગયો, ઐશ્વર્ય ગયુ આજે એ
બધુ જોતા એમ લાગે છે કે કેટલાક માણસો દુખ અને
અન્ન વિના મસ્જીદમા જાણે ભોગા થયા છે, બહાદુરશાહ

જક્ષ્મી પડતી સાથે હિંદુમાથી હિંદુવાનોની તે બહોળલાલી નાશ પામી

આજે તે સમય દેખાય છે કે મુસલમાનો ચારે તરફથી દબાએલા છે અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવેલા મુસલમાનો તો મસ્જીદમાં લગભગ દેખાતાજ નથી પડતીમા દબદબો અને બહોળલાલી અને ધર્મપરાયણતા શુ ધૂળ દેખાવાની ? તોએ એટલા ઉપર સતોષે છે કે મસ્જીદ આબાદ તો દેખાય છે જો મુસલમાનોની એવીજ નિર્માલ્ય સ્થિતિ ચાલુ રહેશે તો ઇશ્વર જાણે ભવિષ્યમાં શુ થશે ? ”

મિરઝા શહેજેરની વાતોમાં બહુજ દરદ અને પ્રભાવ હતો એક દિવસે મે તેમનાથી બળવાની વાતો અને વિનાશનો વૃતાત સાલળવાની ઇચ્છા બતાવી ત્યારે આજે અશ્રુ ભરી લાગ્યા, તેમના વર્ણન કરવામાં વિવશતા પ્રગટ થવા લાગી પરંતુ જ્યારે મે અધિક દબાણ કર્યું ત્યારે તેમણે પોતાની હુ બલરી કર્મકંડાણી સંભળાવી -

પ્રકરણ એ શુ.

“ જ્યારે અંગ્રેજોની તોપોએ, બહુક અને સગીનોએ, રાજ્ય નૈતિક તરકટોએ અમારા હાથમાથી તલવાર ઝુટવી લીધી, માથા ઉપરથી મૂકટ ઉતારી લીધો, અને સિંહાસન ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો, અમિના ગોળાઓનો વર્ષાદ વરસી

ચૂક્યો, સાત પરદામા રહેનારી સુકુમાર મહીલાઓ જ્યારે પોતાના વાલી વારસોને જોવા પરદા વિના, નમ્ર પગે બહાર નિકળી પડી, ન્હાના ન્હાના અનાથ બાળકો અલ્લાહ અલ્લાહ પોકારતા અસહાય રજડવા લાગ્યા અને અમો બધા બહા-
દુરશાહનો કિલ્લો છોડી બહાર નિકળી પડ્યા તે સમયે હું પણ મારી વૃદ્ધ માતા, ન્હાની ભગીની અને ગર્ભવતી પત્નિને સાથે લઈ બહાર નિકળી પડ્યો.

અમો બે રથમા બેઠા, અને પાધરા ગાઝીયાબાગ તરફ ચાલ્યા ત્યાર પછી અમને જણાયું કે, માર્ગ વચ્ચે અગ્રેજ સિપાહોનો પડાવ પડેલો છે, તેથી પાછા વળી કુતુબ સાહેબ તરફ ચાલ્યા કુતુબ પહોંચતા રાત્રે ત્યાં વિશ્રામ કર્યું તે પછી પ્રાત કાળે આશા હોર આગળ વધ્યા છતરપૂર પાસે ગુજરાતે અમારા ઉપર આક્રમણ કર્યું, અને બધા સરસામાન હુટી લીધો પરંતુ તેઓએ એટલી કૃપા કરી કે અમને જીવતા જવા દીધા તે ભયાનક જગલમા અમો હતા સારી સ્ત્રીને ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી, અને તે સ્ત્રીઓ પણ કેવી? એક વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે અશક્ત ને લાચાર બે અતિ કોમળ જેમનું પગે ચાલવું દુર્લભ, એક રોગ ગ્રસ્ત તથા ગર્ભવતી જેને પણ કદિ પગે ચાલવાની ટેવ નહોતી વળી તેના ઉપર તેવો અવસર આવ્યોજ નહોતો ત્રણ દશ વર્ષની અજ્ઞાન બાલિકા, તેઓ રડતા હતા, અને તેમના રડવાથી મારૂ કાળજી કેપતું હતું માતાજી કહેતા કે, “ધ્રુવર! અમો ક્યા જઈએ? કોનો આશરો શોધીએ?”

અમારૂં તાજ તથા સિંહાસન લુટાઈ ગયું, હવે એક દુટેલ ઝુપડી અને શાતીનું તો સ્થાન આપ આ બિમાર ગર્ભવતીને લઈ હું ક્યા જઈ ? આ ન્હાની બાળકીને કેને સોપું ? ”

મ્હારી મુઝવણનો પાગ નહોતો, જ ગલના વૃક્ષો પણ અમારા દુશ્મન ! ક્યાયે છાયો જણાતો નહીં જ્હેનની એ દશા હતી કે તે જ્હીકને લીધે થરથરતી, અને ઉભી ઉભી અમારૂં મો જોયા કરતી એ નિર્દોષ બાળકીની દશા જોઈ મને દયા આવતી, પણ શું કરું ? અતે લાચાર થઈ મે તેઓને આગળ ચાલવાની હિંમત આપી

બિચારી સ્ત્રીઓએ જેમ તેમ ચાલવાનું આરંભ કર્યું માતાજી ડગલે પગલે ઠોકરો ખાતા, અને માથું પકડી બેસી જતા અને કહેતા, —“ ભાગ્ય તેમનેજ ઠોકર મારે છે, જે બાદશાહોને ઠોકરે મારતા, ભાગ્ય તેમનેજ અસહાય કરી મૂકે છે, જે અસહાયોને સહાય આપતા અમો મોગલ વશના છીંએ, જેમની તલવાગના અમકારાથી પૃથ્વી ઘુળી જતી અમો તૈમૂરી છીંએ, જેઓ દેશના સ્વામી હતા અને બાદશાહોના બાદશાહ હતા અમો શાહજહાનના ધરવાળા છીંએ, જેણે એક કબ્ર ઉપર ઝવેરાતોની બહાર જમાવી દેખાડી અમો તેના વશજો છીંએ જેમણે સસારમા એક અદ્વિતિય મસ્જિદ બધાવી અમો હિંદુસ્થાનના મહારાજાઓના કુટુંબીઓ છીંએ, અમો માન મોલો ધરાવનાર અને ઐશ્વર્ય લોગવનાર હતા, તો હવે પૃથ્વી અમને શા માટે

સ્થાન આપતી નથી? અમને શા માટે શાતીની જગ્યા મળતી નથી? તે શાને અમારો વિરોધ કરે છે? આજે અમારા ઉપર આપત્તિ છે અરે! આકાશ અમારા હુ ખો બોધને રહે છે” માતાના આવા પ્રકારના શબ્દો સાંભળી મારા રોમાચ ડિલા થઈ જતા ને હૈયું ભરાઈ આવતું.

સંક્ષેપમાં એજ કે એવી રીતે અમો ઢળતા પડતા ગ્રામમાં જહોડ્યા આ ગામ મુસલમાન મેવાતીયોનું હતું, તેઓએ અમારૂં અતિથ્ય કર્યું અને ચૌપાલમાં રહેવા માટે જગ્યા કરી આપી.

થોડા દિવસો સુધી આ ગામડાઓએ અમારા બાધ-ખોરાકી સબધે લક્ષ આપ્યું પરંતુ ક્યા સુધી; તેઓ એવી રીતે અમારી આગતાસ્વાગતા કરી શકે? અતે તેઓ ઉકળી આવ્યા એક દિવસે મને કહ્યું,—“મિયાણ! ચૌપાલ ખાલી કરો, અત્રે એક લગ્ન થવાનું છે તમે કોઈ બીજા છાપરામાં ચાલ્યા જાઓ આખો દિવસ નવરા બેસી શુ કરો છો? કઈ કામકાજ કરતા નથી? મે કહ્યું,—“ભાઈ! તમે કહેશો ત્યાં અમો જઈ પડ્યા રહીશું અમને ચૌપાલમાં રહેવાની ઈચ્છા નથી જ્યારે ભાગ્યે મોટા મોટા મહેલો અમારાથી ઝુટવી લીધા તો અમો આ કાચા માટીના ઘર માટે શુ હક કરવાના હતા? અને રહી કામ કરવાની વાત! ખરી રીતે તો મારૂં પોતાનું મન નવરા બેસી રહેતા ગભરાય છે. મને કોઈ કામ બતાવશો તો તે કરીશ ” તેમને ચોધરી બોલ્યો,—“હમને કઈ બેરા કે તુકે કામ કર શકે હમ ”

મે ઉત્તર આપ્યો,—“હું સિંપાહી બન્યો છું તીર તલવાર ચલાવવા બાંધ્યું છું એજ મારો હુન્નર છે તે સિંચાય થીબું કંઈ કામ આવડતું નથી ”

ગામડ્યો હસીને બોલ્યો,—“ના, બાબા ! ચહા તો હલ ચલાના હોગા ઘાસ ખોદની પડેગી, હમને તલવાર કે હુન્નર કે કરને હય ? ”

ગામડ્યાના ઉત્તરથી મારી આખમા ઝલઝલીયા ભરાઈ આવ્યા મે કહ્યું,—“ભાઈ ! મને તો હળ ચલાવવાનું અને ઘાસ ખોદવાનું કામ આવડતું નથી ”

મને રડતો જોઈ તે ગામડ્યાને દયા આવી અને બોલ્યો,—“હીક ! ત્યારે તું અમારા ખેતરોની રખેવાળી કર, અને તારી સ્ત્રી અમારા કપડાઓ સિંવી આપે તો ચાલશે મોસમ આવતા અમે તમને બદલામાં અનાજ આપીશું જે તમને એક વર્ષ સુધી ચાલશે ”

અતે થયું પણ તેમજ હું આખો દહાડો ખેતરે જઈ જનાવરોને હાકતો, અને પક્ષીઓને ઉડાવતો હતો ત્યારે મારા ઘરની સ્ત્રીઓ તે ખેડુતોના કપડા સિંવી આપતી હતી એક સમય એવો આવ્યો કે ભાદરવા મહીનામા ગામના લોકોને જવર થઈ આવ્યો આખા ગામમા જવરે ત્રાસ વર્તોવી નાખ્યો, મારા ઘરની સ્ત્રીઓ પણ જવર પિડિત થઈ એ ગામડું હતું, ત્યાં વૈષ્ણ કે હંફીમતું નામજ ક્યા ? શોધ્યો હંફીમ આખા ગામમા ના જડે ! ગામડ્યાઓ રોગથી પિડાઈ પિડાઈને

સાજી થઈ જતા હતા પરંતુ અમને તો દવાની ટેવ હતી !
 તેથી હું ખૂબ અમારા માટે વિશેષ હતું જ્યારે રોગે અમારી
 નસેનસને ઢીલી કરી નાખી મારી દશા જોઈને આકાશ
 બાણે રડતો હોય તેમ મને લાગ્યું એવી સ્થિતિમા ગામમા
 પાણીની રેલ આવી, દરેક ઘરમા પાણીના તળાવો ભરાયા.
 પાણીની રેલથી અમો વધુ ગ્રાસી ગયા અમારા હું ખમા તેથી
 વૃદ્ધી થઈ, ગામડાના માણસો તો એવા હું ખો સહન કર-
 વાને ટેવાઈ ગયા હતા, ખરૂં પૂછો તો તેઓ એ હું ખોને
 હું ખજ સમજતા નહોતા પણ અમારી દશા એવા હું ખો
 સહન કરવાની નહોતી અમારી સ્ત્રીઓના ખાટલા પાણીમા
 ડૂબી ગયા હતા અને તેઓ એ હું ખોથી કેટલી ચીસ પાડી
 રડતી હતી એમના રડવાથી મારી આખમા પણ આસુ
 ભરાઈ આવતા, કાળજી ચિરાઈ જતું શું કરવું તે કંઈ સુજતું
 નહીં મેં ખાટલાઓને દરવાજા પાસે ગાળી તે ઉપર સ્ત્રીઓને
 બેસાડી તેઓ પાણીમા તરબોળ થએલી હતી, ભીના વસ્ત્રોથી
 તેમને સરદી થઈ આવી હતી દરેક ખનાવ અમારા વાની
 વેદનામા વધારે કરવા નિમક સમાન હતો એક કલાક
 પછી પાણી ઉતર્યું પણ એથી અમને શો લાભ ? અમો
 જો એ પાણીના પૂરમા તળાઈ મર્યા હોત તો વધારે સાફ
 થાત જીદગીથી કેટલાંકાઓ મરણને ભેટવા આતુર હોય
 છે, અમો પણ આતુર હતા, પણ અમારી એ આતુરતાને
 પાર પાડવા વિધાતાની ઇચ્છા નહોતી તે તો અમારા હું ખોમા
 વધારે કરી અમારી કેસોટી કરવા આહતી હતી પાણી ઉતરી

જવા પછી અમોએ શુ જોયુ ? ઘરમાનુ બધુ અનાજ પાણીથી
 ભીંજાઈ નાશ પામ્યુ હતુ ધોધમાર વર્ષાદ વરસી રહ્યો હતો.
 ત્યા મારી સ્ત્રીને દર્દ થયુ, તે ગર્ભવતી હતી તેને ગરમી
 ખોવાડવાની જરૂર હતી, પણ અગ્નિ કયાથી મળે ? બેસવા
 સૂકી જગ્યા નહોતી, લેજવાળી હવા, પવનના સુસવાટા, ધોધમાર
 વર્ષાદ, ગર્ભવતી સ્ત્રી અને પેટનુ દર્દ અને તે પણ દર
 પળે વધતુ દર્દ એ બધાનુ વર્ણન કરવાની મારામા શક્તિ
 નથી એ દુ ખો જો પર્વત ઉપર પડે તો તે પણ ફાટી
 જાય, તેના પણ ટુકડેટુકડા થઈ જાય ! અમારો જીવ ઈશ્વર
 બાણે શાથી એટલો મજબુત હતો કે અમને ચમદત ભેટી ન
 શકતો મારી ગર્ભવતી સ્ત્રીની એવી સ્થિતિ હતી કે તે હરપળે
 પેટની વેદનાથી ચિસ પાડતી, અને તે ચિસ અમારા
 કાળજા ધુભવી મૂકતી પછી કહું, શુ થયુ ? તે બિચારી
 એજ દશામા તડફડતા તડફડતા મરણ પામી તેના અવ-
 સાનથી હું અધમૂવા જેવો થયો તે મરી ગઈ, તેના પેટમા
 બાળક હતુ ! તે મરી ગઈ, બાળકને સાથે લેતી ગઈ હું
 રડતો રહ્યો, માતા બેશુદ્ધ થઈ, બહેન બહીક અને ત્રાસને લીધે
 ફીકી પડી ગઈ, તે એક ખોળીયુ હતી, પણ તે ખોળીયામા
 જીવ જેવુ નહોતુ મારી પત્નિએ આજુ જીવન સુખમા
 વ્યતિત કર્યું હતુ, તે ખૂબ ઐશ્વર્ય ભોગવી ચૂકી હતી,
 બળવાની આપત્તિઓ તેના પ્રાણ હરવા પૂરતી હતી, તોયે
 તે મરી નહીં, બળવા પછીની આપત્તિઓ એવી આવી કે
 જેઠેતેને લઈનેજ ગઈ

સવાર તો થઈ, પણ તે સવાર મારા જીવનની સમ્યક્ હતી, તે સવારનો પ્રકાશ મારા માટે હું ખની કાળી ઘડા હતો, હું જ્યાં સુધી જીવીશ ત્યાં સુધી એ કાળી સવાર મારા સ્મરણમાં રહેશે, એ કાળી સવાર કદિ ભૂલાશે નહીં, કારણ તે દિવસે મેં શાહઝાદીને—મારી ધર્મપત્નિને એક માટીની કબ્રમાં જતી જોઈ તેનું અતિમ દર્શન મને સાલે છે મારે જીવન એ ફૂળી શાહઝાદીના હું એ સાબરી ચિરાય છે એ કાળી સવારે મેં મારી સ્ત્રીને કદન આપ્યું અને બપોર પહેલાં તેને હમેશની શાતી માટે કબ્રમાં સુવાડી તે સૂતી છે, હું જાગતો છું, તે છતાંએ સતેલા સમાન છું

— ૦ —

પ્રકરણ પાંચમું.

— ❀ —

પાણીની રેલથી ઘરમાનું અનાજ ભીંજઈ નાશ પામ્યું, આખા ગામડામાં પણ અનાજની તગી થઈ, બાણે દુકાળ પડ્યો ભૂખ લાગી, પણ કોઈ પાસે માગવા શી રીતે જવું? માગતા લજ્જા આવતી, અને માગવું પણ કોની પાસે? બધાની સ્થિતિ અમારા જેવીજ હતી હું એજ ચિંતામાં હતો, પણ એ ભલા ગામડયા ચૌધરીએ મને એ ચિંતામાંથી મૂકા કર્યો, તેણે કુતુબ સાહેબ ખાતેથી રૂપિયા એકનો આટો મગાવી આપ્યો તે આટો અર્થેજ આપ્યો

હશે કે રમઝાન સરિફનો ચાદ દેખાયો. માતાજીનું હૃદય બહુજ કોમળ હતું, તેઓ વારંવાર કહેતી જાતી વાતોને યાદ કરી રડતા. માતાજીએ રમઝાનનો ચાદ જોયો અને એક ઉંડો હર્દભર્યો નિશ્વાસ નાખી મૌન્ય ઓળંગ્યું. કું સમજી ગયો કે તેમને ભૂતકાળ યાદ આવે છે, આગળ વધ્યો, તેમને આશ્વાસન આપવા લાગ્યો, તેમને એથી રહેજ નિરાત અને શાંતિ વળી.

ચાર પાંચ દિવસ તો આરામથી વિતી ગયા, પણ ત્યારે આટો ખલાસ થઈ ગયો, ત્યારે પુનઃ તેજ દુખ માથે આવી ઉભું રહ્યું. કોઈ પાસે માગવા જવાને લગભગ આવડતી ત્યારે પાસે એક કોઠી પણ નહોતી સાજ થઈ, રોજા (અપવાસ) ખોલવાનો સમય આવ્યો, માત્ર પાણી પી રોજો ખોલ્યો. ભૂખને લીધે કાળાંબુ કઠકડતું અને મોઢે આવતું.

માતાજીનો સ્વભાવ ભૂતકાળને યાદ કરી રડવાનો હતો, પણ આજે તેઓ બહુજ શાંત રહ્યા અને કંઈ બોલ્યાએ નહીં. તેમની શાંતિ જોઈ મારા હૃદયમાં પણ શાંતિ વળી. હું મારી નહાની ઝડેનને જોતો, તેના ચહેરા ઉપર ભૂખના ચિન્હો સ્પષ્ટ જણાતા, તેને આશ્વાસન આપું, અને એ આશ્વાસન સિવાય મારી પાસે કંઈ હતુંયે નહીં. તે નિર્દોષ બાળીકા મારી સમજવટથી સુષ થઈ અને ખાટલા ઉપર જઈ સૂતી. પણ એ ભૂખ એવી હતી, જે નિદ્રાને ગળી ગઈ, અને બધા ભૂખ્યા સૂઈ ગયા આખા દિવસમાં ખાવાને

કંઈ મળ્યું નહોતું, ભૂખ્યા પેટે સૂતા ખરા પણ ખાટલા ઉપર ટળવળતા અર્ધ રાત્રી થઈ, માતાજી ઉઠ્યા, તહંજુદની નમાઝ પઢવા તૈયાર થયા (તહંજુદની નમાઝ રમઝાન માસમા ઇશ્વરભક્તો અર્ધ રાત્રી પછી પઢે છે) માતાજી નમાઝ પઢી રહ્યા, ત્યાર પછી ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી નેઓ પ્રાર્થના કરતા હતા, સાથે સાથે આખમાથી આસૂ સારતા હતા, તેમના અવાજમા કંઠુણા હતી, તેમની પ્રાર્થનાના પૂરા શબ્દો કહી શકાય તેમ નથી, થોડાજ વાક્યો કહીશ -

“હે ! લગવાન ! અમોએ એવો તે કયો અપરાધ કર્યો કે જેની આ કઠોર શિક્ષા મળી રહી છે ? રમઝાન માસમા અમારા ઘરમાથી સેકડો ગરીબોને અન્ન મળતું હતું, અને આજે અમો પોતે એક એક દાણા માટે તલસીએ છીએ, અને એવી દશામાયે અપવાસના વૃત્ત પાળીએ છીએ હે ! લગવાન ! જે અમારાથી કોઈ અપરાધ થયો હોય તો આ ન્હાની બાળકીએ શો અપરાધ કર્યો છે ? એ નિર્દોષના મોમા ગઈ કાલથી અન્નનો એક દાણો પડ્યો નથી દયા કર દિનાનાથ દયા કર ! તું દયાળુ છે, તારાથી અમો દયા મીંગીએ છીએ ! ક્ષમા કર ! અમારા અપરાધોને, દયા કર !” એટલું કહેતા માતાજી ખૂબ રડી પડ્યા હું પડ્યો પડ્યો આખમાથી આસૂ સારવા લાગ્યો બીજે દિવસ પણ એવીજ રીતે પસાર થયો નિરાહાર રહી અપવાસ ઉપર અપવાસ કર્યા સાયકાલ પછી ચૌધરીનો માણસ થોડુંક દુધ અને મીઠા ચોખ્ખા લઈ આવ્યો તે

આપતા બોલ્યો,—“આજે અમારે ત્યાં ન્યાઝ હતી, અને આ તેનું જ ખાણું છે એાધરી સાહેબે એ સાથે રૂપીઆ પાચ પણ મોકલાવ્યા છે, જે ઝકાતના છે (ઝકાત એટલે ઇસ્લામીઓ પોતાની વાર્ષિક કમાણીમાથી ચાલીસમો ભાગ કાઢી ઇશ્વરના નામે ગરીબોને આપે છે તે) આ ખાણું અને રૂપીઆ મને એક મોટી દવલત હાથમા આવ્યા બરોબર હતા, એ તો બાણે અમને ફરી રાજ્ય મળી ગયું હોય તેમ લાગ્યું, મેં આનંદ સાથે એનો સ્વીકાર કર્યો, અને તે માતા પાસે લઈ જઈ ઉત્સાહ સાથે તેની વિગત કહી મારા આનંદ અને ઉત્સાહનો પાર નહોતો પરંતુ મને એની ખબર નહોતી કે હું ખ અને સમયનું પરિવર્તન પુરૂષના વિચાર ઉપર પ્રભાવ નાખે છે, ત્યારે સ્ત્રીઓ પોતાની પ્રાચીન મર્યાદા ઉપર અડગ રહી શકે છે હું હું ખ અને ચિતા પિડિત હતો, તેથી હું મારી પ્રાચીન મર્યાદાને વિસરી ગયો હતો, પણ મારી માતૃશ્રીના વિચારો અને તેમની પ્રાચીન મર્યાદા ઉપર હું ખ, સકટો અને સમયના પરિવર્તને કશીએ અસર કરી નહોતી મારી અબજબી વચ્ચે માતાના ચહેરાનો રંગ બદલાઈ ગયો, તેઓ નિરાહાર રહેવાથી અશકત થયા હતા, તે છતાંએ તેમણે રાષપૂર્ણ સાહે કહ્યું,—“ ધિક્કાર છે તુજને ! તે તારી જનેતાની માન મર્યાદા ઉપર કુઠારાઘાત કર્યો છે બેશરમ પુત્ર ! તને શરમ ન આવી દાન લેતા તું બાણે છે, તું મારી સામે શું લાવ્યો છે ? દાન, શિક્ષા અને ઝકાત ! નાલાયક, તે છતાંયે શરમાતો

નથી અરે! લિક્ષા મેળવી પ્રસન્ન થાય છે! ? આપની પ્રતિષ્ઠા અને માનમર્યાદાને ધૂળમા રજદોડી આનંદ માને છે, ધિક્કાર છે કયુત્ર, એ દાન સ્વીકારતા તારા હાથ કા' સુકાઈ લાગ્યા ? અરે એ સ્વીકારતા પહેલાં તુ કા' મરી ન ગયો ? તારા માટે તો મરણજી સાફ હતું, અરે ! અમારો સર્વનાશ થઈ ગયો છે, તે છતાંયે અમારી ગરમી નથી ગઈ, અમે અમારી માનમર્યાદા ભૂલ્યા નથી નાલાયક અથા ઘડી દૂર થા તને આ કુકર્મ કર્યા થઈ મારે જોતુ એ પાપ છે દૂર થા, સામેથી દૂર થા, તને જોતા મારા હાડે હાડ ધુજે છે તુ જાણે છે કે તુ કોણ છે ? લિક્ષુક નહીં શાહઝાદો છે ! શાહઝાદો લિક્ષા માગે કે ? તારૂં કર્તવ્ય તલવાર વડે રોટલો મેળવવાનું છે, માગવાનું નથી તે લિક્ષા આણી છે, તે હું ખ મારા માટે અસહ્ય છે, તુ આપઘાત કરી મૂવો હોત, તોયે તેનું મને આટલું દુઃખ ન થાત ”

હું વીર પુરૂષ છું, મારી માતાના પ્રત્યેક શબ્દો મારા શરિરને થથગવી મૂકતા હતા, મારી માતાની રોષપૂર્ણ વાતો સાલગી મને પરસેવો છુટ્યો, શરમને લીધે જીવ જતો હતો, માતાને શ્રેયેલા હું ખથી હું પિડાતો હતો, તેમના લાપણે મારા શરિરમાંથી જીવ ખેચી લીધો તેમના શોર્ય અને સ્વાભિમાન ભર્યાં શબ્દોના હથોડા જાણે મારા માથામા વાગતા અને હું પાતાળમા પેસતો હોઉં એમ મને લાગતું હતું. મારી માતાએ મારા જીવનમા આ પ્રથમ વારજ એટલો

કોઈ દર્શાવ્યો હતો તે સમયની સ્થિતિ કહેવા કરતા વહેલી કલ્પી શકાય તેમ છે હું તરતજ માતાજીના પગ ઉપર પડ્યો, પગ ચૂમ્યા, અને રડતા રડતા ક્ષમા યાચવા લાગ્યો, ભૂલનો સ્વીકાર કર્યો, પ્રશ્નાતાપ કર્યો પણ માતા કંઈ બોલ્યા નહીં હું ઉઠ્યો અને વિચારું કે મારી જનની આવી અડગ અને હું એવો નિર્માલ્ય કેમ થયો? મેં શાને એ ભિક્ષાનો સ્વિકાર કર્યો? સમયના પરિવર્તનનો પ્રભાવ મારા વિચારો ઉપર પડ્યો? એ બધા પ્રશ્નો મારા મનમાં ઉપરાસાપરી ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા માતા તો આજે એક ભિક્ષુક કરતાંએ અધિકે અવદશા ભોગવે છે, તે છતાંએ તેમનામાથી અભિરી સ્વભાવ નથી ગયો ‘રસ્સી તમામ જલ ગઈ, પર બલ નહીં ગયા’ આ વિચારો કરી રહ્યો હતો, પણ રખે માતા વધુ ક્રોધે ભરાય એ જાણીને મેં તે બાણા અને પાચ રૂપીઆ ચૌધરીને પાછા આપવા વિચાર કર્યો અને તે લઈ ચાલ્યો ત્યાં માતાએ મને પાછો બોલાવી કહ્યું,—“ઈશ્વરનેજ આ પસદ છે, તો કોઈ શું કરે? ચૌધરીએ મોકલાવેલા અન્નને હવે પાછું ઠેલવું એ સાફ નથી વળી ચૌધરીને તેથી માફ લાગશે” માતા એ શબ્દો બોલી રહ્યા કે ચૌધરી ત્યાં આવી પહોંચ્યો મારાથી રહેવાયું નહીં, મેં સઘળી ખિના કહી ચૌધરી સમજી હતો, તેણે મારી માતા પાસે ક્ષમા માગી કહ્યું કે,—“મને ક્ષમા કરો, મેં ભૂલ કરી તમોને એ વસ્તુઓ મારે મોકલવી જોઈતી નહોતી પણ મારી એ ભૂલ હતી હું તેની ક્ષમા યાચુ છું” ચૌધરીએ એટલું કહેતા

બીજા રૂપીઆ દશ કાઢી આપ્યા, અને થોડો વખત બેસી ચાલ્યો ગયો.

માતાએ અપવાસ ખોલ્યો, ઇશ્વરનો પાડ માન્યો બહેન પણ ઇશ્વરને ધન્યવાદ આપતી હતી પાચ રૂપીઆનો આટો મળાવ્યો, અને એ આટો રમઝાન માસ સુધી ચાલ્યો.

છ માસ સુધી અમો એ ગામડામા રહ્યા તે પછી દિલ્હી આવ્યા માતાજી પરલોકવાસી થયા બહેનના લગ્ન કરાવી આપ્યા અને સરકારે મને માસિક રૂપીઆ પાચ પેન્શન તરીકે આપવાનું શરૂ કર્યું તે ઉપર આજે જીવન-નિર્વાહ થાય છે.

ભારતવાસીઓ! આ તે મહાન મુગલ બાદશાહના કુટુંબીઓની અવદશાનું વર્ણન છે, જે બાદશાહને લોકો પૂજતા હતા એ દિલ્હીશ્વરોને લોકો જગદિશ્વરો કહેતા હતા આજે સમયના પરિવર્તને શું કર્યું છે? એ દિલ્હી-શ્વરો, જગદિશ્વરો થવા બદલ દીનેશ્વરો પણ થઈ શકતા નથી કારણ હુર્બોગ્ય, સમયની બલીહારી, પરિવર્તનની લીલા એ દાન દેનારા દાનવીરોને આજે કોઈ દાન દેનારૂં એ નથી, એ મહેલાતોમા રહેનારાઓને કોઈ એક ઝુપડી આપનારૂં નથી એ બહોજલાલી ભોગવનારાઓ અજ્ઞ અને વસ્ત્ર વિના ટળવળી રહ્યા છે શાને, તે બાણ છે? સસાગ અસાર છે, માત્ર એ દેખાડવાને સસારના સુખ ઉપર મોહી કાળાધોળા કરનારાઓને વિચારવા અને ચેતવા માટે

ટિલ્લીના મુગલ સમાદ

ભાલ કિલ્લાના પ્રદર્શનમાં સાદી વસ્તુઓ ને લેખી.
(વિવ ખલિલના ને વ મુલ્કી)

આ સઘળી ઘટનાઓ બને છે, એમાથી સાર ગ્રહણ કરવો એ તમારૂં કામ છે સમય હંમેશાં એક સરખો રહેતો નથી. સાર પરિવર્તનશીલ છે, પરિવર્તનો થયા કરે છે, આજની અધમ દશા પણ ફેરવાશે અને એક દિવસ એવો આવશે જે દિવસે હિંદુઓ પોતાની પુરાતન બાહોબલાલી ભોગવતા દેખાશે

કથા પાંચમી

ઉમરાવ સફરજ ગ.

દિલ્હીના અતિમ તૈમૂરી મુગલ બાદશાહે બહાદુરશાહે 'ઝફર' સાધુ ચરિત્ર અને જગતની મોહમાયાથી અતિત રહેલા કવિ અને બાદશાહે હતા એમની સાધુવૃત્તિની સાક્ષી તેમની કવિતાઓ આપે છે, એ કવિતાઓમા નિસ્વાર્થ પશુના ભાવો, હૃદયની શુદ્ધતા, અને મોહમાયા પ્રત્યેનો અભાવ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, એમની કવિતાઓ ઉપગત એમના જીવનના પ્રસંગો, એમની ગહેણી કગણી વગેરે ઉપરથી પણ તેમના સાધુચરિત્રની પ્રતિતિ થાય છે જેવા રાબા તેવી પ્રબળ એ સૂત્ર અનુસાર તેમના દરબારીઓ, અમીર ઉમરાવો પણ તેમના સસર્ગને પશ્ચિમામે શુદ્ધ હૃદયના અને આદર્શ જીવન જાળનારા બન્યા હતા બાદશાહેના ચરિત્રનો પ્રભાવ દરબારીઓ ઉપર પડ્યો હતો.

આજથી માત્ર ૬૦ વર્ષ ઉપર એટલે ૧૮૫૭ ના બળવા પૂર્વે હિંદના પાયતબ્ત દિલ્હી ખાતે લાલ કિલ્લામા બાદશાહે બહાદુરશાહે પોતાના દરબારીઓ, અમિર ઉમરાવો અને ઉચ્ચ એધેદાર અમલદારોને શુક્રવારના દિવસે ખાસ દરબારમા નોતર્યા હતા આજે શુક્રવારનો દિવસ છે, સવારના સાત

વાચ્યાનો સમય થવા આવ્યો છે દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં બાદશાહી નોકર ચાકરોની દોડધામ થઈ રહી છે, લાલ કિલ્લામાં આવે સર્વત્ર આનંદ અને ઉલ્લાસ દેખાય છે મુગલ રાજવંશીઓના અનેરા ઠાઠ સાથે ખાસ દરબાર ગૃહાગ્વામાં આવ્યો છે ઉંચા પ્રકારના કિંમતી ગાલિયાઓ ભેંતા ચંદ્રને તારાથી સુજ્જીત આકાશ પથગએલું હોય એવો ભાસ થાય છે, એ સુદર ગાલિયાઓ આખને અલૌકિક પ્રકાશ આપે છે શાહી મહેલ મોગલ બહોળલાવી ને વિલાસનું ભાન કરાવતું આવે પણ સ્વપ્ન મમ્મ આપણી નબરોમાં ખડ ગહેતા આપણને હર્ષ થાય છે પણ સખુર, એ ગાલિયાઓની ભલક, એ શાહી ઠંઠરો અને એ બહોળલાવી શંકા રહી છે તે સાબળ,—“મને બેનાગ ધિગ્જ ધગ, મને બેધને કલા નહીં મારી એ આજી નાખનારી શક્તિઓ હવે લોપ થવાની છે, એ તેજ જવાનું છે અયોદ્ય થતા જગતમાં પ્રકાશ વ્યાપી ગહે છે, તેમ મારી શક્તિઓ વડે આ મહેલ ભભકી રવો છે પણ સૂર્યાસ્તે એમ અધકાર વ્યાપે છે, તેમ મારી પણ શક્તિઓ અસ્ત થશે તાડ મન મને બેધ બેમી ગઠ છે, મહેલની ગોભા ગભીર રૂપ ધારણ કરી તાગ આનંદ અને ઉલ્લાસને બીક અને નિગશાના સ્વરૂપમાં ફેરવે છે, પણ તેથી તું ઘભગ નહીં, ધિગ્જ ધગ અને બે કે માડ આ તેજ, મારી આ સુદરતા, મારો શાહી પ્રભાવ અને તને દેખાતી અલૌકિક બહોળલાવી થોડાજ વખતમાં નાશ પામશે માટે તું સતેજ રહી ધીરજ સાથે બે સખળ

અને ભયકર બની આવનારી આપત્તિઓ સહન કરવા તત્પર થા, અને એ પણ યાદ રાખજો કે પુનઃ એજ દિવસો મારા એક વારના નાશ પછી આવશે કે જે દિવસે તુ અને તારા લાખો હિંદીવાન બધુઓ ઇશ્વરનો ન્યાય જોશે અને એ ન્યાય સર્વત્ર સુખ અને આનંદ ફેલાવશે.” બાદશાહી મહેલનો ઠઠરો જોતા આજે હૃદયમા જાણે કોઈ એ બધુ બોલતું હોય તેમ લાગે છે દિલ્હીના લાલ કિલ્લામા આજે આટલી બધી ધૂમધામ શાને થઈ રહી છે? વાચક તુ તે જાણવા ઉત્સુક હશે, તો સાબળ, જોતજોતામા સાડાનવનો અમલ થયો બાદશાહ બહાદુર પસાર થઈ પોતાના આસને બિરાજ્યા અને લાયકાત અનુસાર અમીર ઉમરગો વગેરે પોતપોતાની જગ્યાએ ગોઠવાઈ ઉભા

બાદશાહ બહાદુરશાહ અને હાજર રહેલા સર્વ દરબારીઓના મુખ ઉપર આજે આનંદ જણાતો હતો પણ બહાદુરશાહની વૃદ્ધાવસ્થા અને તેમની પ્રતિમા જોતા એમ જણાઈ આવતું કે તેઓ ધર્મનિષ્ઠ, ઇશ્વરભક્ત, દયાળુ દિલના અને કલાકેવિદ્કારોના પૂજારી હતા તેમની સાદાઈ, નિર્મળતા અને પ્રેમવૃત્તિ, તેમના મૂળ ઉપરથી સ્વયં જણાઈ આવતી તોયે તેમની ગતિમા નિરાશા ક્યારે ક્યારે ચમકી જતી રાજ્યની જાળખોથી તેઓ કટાણેલા લાગતા, જો કે તેમના નામે અગ્રેજો રાજ્યકારોબાર ચલાવતા હતા, તોયે બહાદુરશાહને માથે રાજ્યની અનેક જાળખો તો હતીજ

વૃદ્ધ શાહે વઝીરને આજના મહોત્સવ સખ ધે હાજર રહેલાઓને બાણીતા કરવા ફરમાવ્યું વઝીરે તરતજ નમન

કરી બાદશાહ બહાદુરની આજ્ઞા અનુસાર દરબારીઓ પ્રત્યે કહ્યું, -“જહાપનાહની કૃપા અને તેમની અમિદ્રષ્ટિ આપણા રાજ્યના બાણીતા સોદાગર મિગ્જા સફદરજગ ઉપર ઉતરી છે તમો એ તો બાણીતા હશે, કે રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિ અને દેશના વેપાર ઉદ્યોગ સભ્યે એક બાહોશ સોદાગર તરીકે મિગ્જા સફદરજગે આપણને અનેક કિંમતી સલાહો આપી એક શહેરી તરીકેની રાજ્ય પ્રત્યેની તેમણે અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે મિરજા સફદરજગની સેવાઓની પીછાણુ જહાપનાહે કરી તેમને ઉમરાવની માનભરી પદ્ધિ આપી છે મિરજા સફદરજગના પુત્ર મિરજા અનિસ બહાદુર કે જેઓ આપણા રાજ્યના સૈન્યના એક વડા અમલદાર તરિકેની પદ્ધિ ભોગવે છે, અને જેમણે રાજ્યની પોતાના ઓદાની રૂએ અખડ સેવા બજાવી છે, તેમના શુભ લગ્ન થવા બદલ નામદાર જહાપનાહ અને આપ બધા ગૃહસ્થો તરફથી હું મિરજા સફદરજગ અને મિગ્જા અનિસ બહાદુરને મુબારકબાદી આપતા તેમની દિર્ઘાયુષ અને ઉન્નતી ઇચ્છુ છું ” વઝીરે યોગ્ય શબ્દોમા ઉત્સવ સભ્યે વિવેચન કર્યા પછી નામદાર શાહે પિતા અને પુત્રને તેમના ઓદાને છાજે તેવો મુદ્દા અને કિંમતી પોષાક અને રત્નજડિત તલવાર અર્પણુ કરી મિરજા સફદરજગ અને તેમના પુત્ર મિરજા અનિસ બહાદુરે તરતજ કુર્બાનીશ બજાવી જહાપનાહને આભાર માન્યો એ બધી ક્રિયાઓ થઈ ગયા પછી હાજર રહેલાઓએ અરસપરસ કેટલીક આનંદદાયી વાતો કરી

બાદશાહ સલામતે હાજર રહેલાઓ સાથે વાતચિત કરવામા ખૂબ રસ લીધો ત્યાર પછી બધાએ બાદશાહ સલામત સાથે શાહી સુકરા ઉપર ખાણુ લીધુ ત્યાર પછી બધા નમાઝ માટે મસ્જિદ તરફ રવાના થયા

પ્રિય વાચક ! ૧૮૫૭ ના બળવા પૂર્વે દિલ્હીની શાહી બહોળલાલીની યાદ એવા અનેક અનેક પ્રસંગો વડે કરાવી શકાય તેમ છે ઉમરાવ સફદરજંગ સબ ધેની ક્રિયાઓ તે જોઈ, હવે ૧૮૫૭ ના બળવા સમયે મિરઝા સફદરજંગ અને તેમના યુવાન પુત્ર મિરઝા અનિસ બહાદુરનુ શુ થયુ તે જો -

મિરઝા અનિસ બહાદુર સવારના બીજાનામાથી ઉઠયા, હમેશની શાંતિ બદલ તેમના કાને લોકોના કોલાહલનો ઘોઘાટ સભળાયો અદ્ય સમયમા બધી સ્થિતિની માહિતી મળી મિઝા અનિસ તુરત લખ્કરી પોષાક ધારણ કરી કમરે તલવાર બાધી બહાર આવ્યા ઉશ્કેરાએલા બળવાખોરો સાથે નિર્દોષ શહેરીઓની નહાસભાગ જોઈ પ્રથમ તો તેઓ દગજ થયા શાત દિલ્હીમા અશાંતિના પવનથી લોકો વલસાઈ ગયા હતા ઠેકઠેકાણે લાશો અને ઝખ્મીઓ પડ્યા હતા, મરણુ એ એક નજીવી બાબત થઈ પડી હતી કોઈ કોઈનુ ચે ભણુ ખુર સાબળવા થોભતુ નહીં દરેક પોતાને ફાવે તેમ એક દિવાના પઠે નહાસતા, લૂટતા મિરઝા અનિસ બહાદુર દિલ્હી શહેરમા એકાએક થએલુ પરિવર્તન જોઈ શુ કવુ? અને શુ નહીં કવુ? તેના વિચારમા શુ થયા અતે લોકોને શાત થવા વિનવ્યા,

તેઓને ધિરજ આપી પણ કોઈયે તેમની વાત સાલળી નહીં મિરઝા અનિસ અને તેમના સાથીઓના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડયા શહેરની દુકાનોમાંથી કેટલીક લૂટાઈ ગઈ હતી, ત્યારે કેટલીક બંધ હતી ચોમેઁથી લોકોના ઘોઘાટનો સાદ સલળાતો, ધૂળ ઉડતી, બંદુક અને પિસ્તોલના ધડાકા સલળાતા લોકો કીડીયો જેમ જમીન ઉપર પડતા, પ્રાણ આપી પરલોકે જતા આ દૃશ્ય મિરઝા અનિસ ગભરાટ સાથે જોઈ રહ્યા હતા, ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે અગ્રેજી લશ્કર દિલ્હીમાં દાખલ થઈ ચુક્યું છે, અને બળવાખોરો સાથે તેમની ગપાગપી થઈ રહી છે આ સમાચાર મળતા ઇશ્વર જાણે શા વિચારે મિરઝા અનિસ બહાદુર પોતાના ઘર તરફ નિરાશ વદને પાછા વળ્યા

મિરઝા સફદરજી બહુજ વૃદ્ધ થયા હતા વૃદ્ધાવસ્થાની નિર્બળતાએ તેઓ અશક્ત જેવા થઈ ગયા હતા એવી સ્થિતિમાં તેમણે દિલ્હીમાં ચાલી રહેલી અધાધુધિ જોઈ, તેથી તેમને ચિતા થવા લાગી પણ એ બધી ચિતા અને નિર્બળતા ઉપર વિજળી પડી, નિર્બળતા બળી ભસ્મ થઈ નવી શક્તિ આવી, તે શાથી ? એ વિજળી હતી આ સમાચારની કે જ્યારે તેમણે સાલળ્યું કે ગજકુટુંબીઓ ઉપર હુમલા થઈ રહ્યા છે તેમનાથી રહેવાયું નહીં તેઓ ઉઠ્યા, કમરે તલવાર બાધી અને ઘરની સ્ત્રીઓને તેઓ કરી પોતાની વહુને સંબોધી કહ્યું, —“બેટા ! જો, સમય ખરાબ આવ્યો છે અહિંયા હવે સલામતી માટે આશા રાખવી વ્યર્થ છે તું અનિસ બહાદુર અને જોહન કુલ્સૂમને લઈ

અત્રેથી યોગ્ય લાગે તે સ્થળે ન્હાસી જા, મારી ચિંતા કરતી મા ”

“આપ વૃદ્ધ છો, અને અમારા શિરછત્ર છો, આ જીવના જોખમ સમયે આપનું પણ અત્રે રહેવું ઉચિત નથી તેઓ (અનિસ બહાદુર-પતિ) સવારથી આ તોફાનમાં બહાર ગયા છે ખબર નથી કે તેમને શું થયું હશે અને ક્યા હશે ? માટે આપ અત્રે થોભો, હું તેમને હમણાજ શોધી લાવીશ, પછી અહીંથી બીજે જવાનું ઠીક થઈ પડશે જ્યાં સુધી તેઓ આવે નહીં, ત્યાં સુધી તેમની આજ્ઞા વિના મારાથી બહાર પગલું ભરાય નહીં ” વહુએ પોતાના વૃદ્ધ મસગ સફદરજગને કહ્યું

“પણ હું તો તેનો પિતા છું, તેના તરફથી હું તને અત્રેથી ન્હાસી છુટવા પરવાનગી આપુ છું વખત બહુજ ખારિક છે, બળવાખોરો ખુદા બાણે શું શું કરશે ! ”

“આપનો હુકમ મારે માથે, આપની દરેક આજ્ઞાઓનું પાલન કરવા હું દર પળે તયાર છું, પણ ક્ષમા કરશો, તેમની આજ્ઞા વિના અત્રેથી જીવતી જવા મારૂં મન માનતું નથી શહેરમાં તોફાન છે, એવા તોફાનમાં તેમને તજી જવું એ મારે માટે યોગ્ય નથી ”

“જો, જેટલો વખત જાય છે, તેટલી વધુ આપદાઓ તારે લોગવવી પડશે હું તને કહું છું કે તું આ તારી ન્હાની બહેન કુલસૂમને લઈ અત્રેથી ન્હાસી છૂટ બેટા ! ઢીલ કરવામાં સાર નથી ” હજી એ વૃદ્ધ ઉમરાવ પોતાની

વહુને ન્હાસી છૂટવા સમજવતો હતો, ત્યા તેજ પળે દશેક સિખ સિપાહો સગીનો સાથે હલ્લો કરતા ઘરમા દાખલ થયા સિખ સરદારે પોતાના સાથીઓને ઘર લટવાની અને મિરઝા સફદરજી ગને કેદ પકડવાની આજ્ઞા કરી સિખ સિપાહો આજ્ઞા મળતા આગળ વધ્યા, ત્યા વૃદ્ધ સફદરજી ગ ત્રાડ મારી ઉઠ્યો, -“ખબરદાર ! જો કોઈ આગળ વધ્યો છે તો-”

પણ એ સિપાહો સાબળેજી શાના ? વિજયના હાથમા તેઓ ઉન્મત બન્યા હતા નાની જહેન કુલસ્રમ અને સફદરજી ગની વહુને એ સિપાહોએ પકડવાની ચેષ્ટા કરી કે, તરતજ સફદરજી ગ મ્યાનથી તલવાર ખેંચી નીચો, અને એકજ ફટકામા તે સિખ સિપાહોને હાથ જોડો કરી નાખ્યો તરતજ ખીજ સિખ સિપાહો સફદરજી ગ ઉપર તૂટ્યા સફદરજી ગે શૌચ સાથે તેમના હુમલાનો ઉત્તર વાળ્યો ખૂબ અપાઝખી ચાલવા લાગી એ વૃદ્ધ મોદાગરની અમોલી વિરતા અને બહાદુરીનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી ગુસ્સાથી તેનું મોઢું લાલચોળ થઈ ગયું હતું તેના અગેઅગમા શૌચ હતું અપાઝખી કગ્તા પાણી પાણી થઈ ગયો હતો તેણે પોતાનું પાણી નાખ્યું તે સિખ સિપાહોએ સફદરજી ગ ઉપર અનેક હુમલાઓ કર્યા અતે એક સિખ સિપાહની સગીને સફદરજી ગનો હાથ તોડી નાખ્યો એ ઉમગવ સફદરજી ગ હજી જમીન ઉપર પડવા બચ છે કે ત્યા ઓગિતો મિરઝા અનિસ બહાદુર જોશલેર પોતાના સગાથીઓ સાથે સિંહ પેઠે દાખલ થયો પિતાની અવદશા અને સ્ત્રીઓને કેદીની

સ્થિતિમા જોઈ મિરઝા અનિસ અને તેના સગાથીઓને
 'શુસ્સો ઉપજ્યો, અને એ દેખાવથી તેમની શક્તિમા અનેરો
 વધારો થયો. મિરઝા અનિસે ઢીલ કર્યો વિના સિખ સિપાહો
 ઉપર સબળ હલ્લો કર્યો. અનિસ બહાદુરની તલવારે અનેક
 સિપાહોના જીવ લીધા. ત્યારે અનિસના સગાથીઓ જેમ
 કાવે તેમ હુમ્લો કર્યે જતા હતા. આ અવસરનો લાભ
 લઈ અનિસ બહાદુરનો એક સાથી કુલ્સૂમ અને અનિ-
 સની ધર્મપત્નિને ઘર બહાર લઈ ગયો. પણ બહાર થોભવું
 જોખમભર્યું લાગવાથી તે ઉભય સ્ત્રી અને બાળકીને ગાડીમા
 બેસાડી કુતુબ મિનાર તરફ હકારી ગયો. અત્રે મિરઝા
 અનિસ સિખ સિપાહોને મારી તથા હાફી પોતાના
 સાથીઓ સાથે છૂટો થયો.

*

*

*

*

બળવાની અશાંતિ શાંતિના સ્વરૂપમા ફેરવાયાને આજે
 લગભગ ચાર વર્ષ વહી ગયા છે. અસહ્ય દુઃખથી રિંદા થઈ
 ગયેલા મિરઝા અનિસ પટના (બીહાર) માં એક નવાબની
 શુભામગીરીમા દ્રષ્ટિએ પડે છે, એ ઉમરાવઝાદો અને વીર
 લડવૈયો મેલા અને ચિથડેહાલ કપડા પહારી નવાબના
 ઘોડાની લગામ પકડી જતો દેખાય છે. વાચકો કલ્પી
 ગયા હશે કે એ ઉમરાવઝાદો કેવી કફેાડી સ્થિતિમા
 મૂકાયો હશે નવાબ સાહેબે એક દિવસે મિરઝા અનિસને
 પુછ્યું કે, તારા કોઈ સગા સ્નેહિ છે કે નહીં? મિરઝાએ
 ઉત્તર આપ્યો કે, “હતા અને છે, નથી પણ—”

નવાળે પુછ્યુ,—“તુ શુ કહે છે તે સમજાતુ નથી?”
મિરઝા અનિસે તે પછી બળવાની સર્વ આપવીતેઓ કહી
સાબળાની અને પોતાની ધર્મપત્નિ તથા ન્હાની બહેન
કુલ્સૂમ હાલ કયા છે, તેઓ જીવતા છે કે નહીં? તે સબ ઘે
પોતાની અજ્ઞાનતા દાખવી

થોડા દિવસો પછી નવાબની એક ડોસી ચાકરડી
મારફતે સમાચાર મળ્યા કે કુલ્સૂમ અને મિરઝા અનિસની
ધર્મપત્નિ રૂકૈય્યા મુબઇના કોઇ શેઠીયાની મદદ લઇ ઇરાક
(મોસોપોટેમીયા) ખાતે ન્હાસી ગયા છે અને ત્યાં તેઓ
કોઇ વેપારીને ત્યાં નોકરી કરે છે મિરઝા અનિસની કરૂણ
કથાથી મજકુર નવાબ સાહેબનુ હૃદય પીગળ્યુ, અને તેમણે
કુલ્સૂમ તથા રૂકૈય્યા વિષે તપાસ કરવા મહેનત કરી તેના
પરિણામે ઇરાકના મજકુર વેપારી પાસથી તેમનો પતો
મળ્યો અને તે અમીર દિલના વેપારીએ રૂકૈય્યાને એક
સારી રકમ આપી કુલ્સૂમ સાથે હિંદુસ્થાન તરફ રવાના
કર્યા બળવા પછી લગભગ છ વર્ષે એટલે સને ૧૮૬૨-૬૩ મા
પતિ પતિનનો મેળાપ થયો અને તે વૃદ્ધ ઉમરાવ સફદરજગ
જેમનો હાથ સિખ સાથેની ઝપાઝપીમા તુટી ગયો હતા તેઓ
અજમેર ખાતે કોઇ સાધુ ચરિત્ર ધર્મશુરને ત્યાં રહ્યા હતા.
અને લગભગ બે વર્ષ પછી સ્વર્ગવાસ પામ્યા જેની માહિતી
લગભગ વિસ વર્ષે અજમેરના મેળામા જતા મિરઝા અનિસને
મળી પછુ પોતાના બહાલા પિતાની સમાધિ મિરઝા અનિસ
શોધી શક્યા નહીં ઇરાક ખાતે હજીયે મિરઝા અનિસ અને

સફરજ ગના હુ ખોની કરેણુ કથા વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ કુરસદના
સમયે કહી હિંદની પૂરાતન જાહોજલાલીને યાદ કરી હુ ખના
આસુ પાડે છે *

સને ૧૯૧૯ ની સાલમા હુ પ્રેસ ગવશાત પટના ખાતે મહુમ
નવાળ અલતાફુસેનના જમાઇ નવાળ અમ્માસઅલી સાહેબને લા
ગયો હતો કેટલાક દિવસો પુરી હુ પટનામા રહ્યો મહોનના
દિવસો હતા તેથી ધણુાય માણુયોના સમાગમમા આવી શકયો ખસિલ
નામના એક વૃદ્ધ વયના મુન્શીમે ઉપગાકત કથા મારી આગળ જહી
હતી જે રહેજ કેન્કાર માયે ગજૂ કરા છે સાદેક

કથા છઠી

દિલ્હીના બિશ્વક રાજકુમાર.

સ સારના પરિવર્તનમા જેમણે હું ખ નામે અનુભવ્યું ન હોય, અને જેમણે અમિરી તથા જાહોજલાલી લોગવી હોય તેમને દિલ્હીના શાહી કુટુંબની પાયમાલી જરૂર બોધપ્રદ નિવડશે અમિરીના મદમા મદાધ થઈ દીનતાને તુચ્છ ગણનારા અને ગરિબીને પાપ માનનારા ગર્વીષ્ટોના ગર્વને તોડવા દિલ્હીના અતિમ બાદશાહ બહાદુરશાહના કુટુંબનો કરૂણ ઇતિહાસ શિખામણ આપવા પુરતો છે જેમને ઐશ્વર્ય અને ધનસ પત્તિની સ્થિરતા ઉપર વિશ્વાસ હોય તેમને આ પરિવર્તનની કરૂણ કથાઓ બોધ લેવા યોગ્ય છે જેના મહેલમા લલકદાર રોશની થતી તેના મહેલ પર આજે અધકારના સિંહા વાદળ આવી પડયા છે જે શાહ અને શાહી કુટુંબ પાછળ હાથ બાધી હજારો સેવકો ફરતા, જે શાહી કુટુંબના હુકમને ઝીલવા માટે દરેક ઉત્સુક રહેતા, જે શાહી બાનદાનના નબીરાની સેવા કરવામા લોકો માન સમજતા, જે શાહને લોકો દુનિયાનો શાહ કહેતા, જે વ્યક્તિને લોકો દિલ્હીના સરતાજ માનતા, જે કવિને હિદીઓ ભાવતવર્ષના શહેનશાહ કહેતા, તે શાહ આજે નથી,

તેમ નથી તે શાહના કુટુંબીઓ-પરિવારના મર્યો છે,
 તો-કોઈ ખૂલે ખાચરે નામો નિશાન વિના પડ્યા હશે,
 આજે તેમને કોઈ પુછતુયે નથી કે તમે કોણ છો? એ
 મહાન દિલ્લીશ્વરના કુટુંબીમાથી આજે પણ જો કોઈ સજીવ
 હશે તો તે સરકાર પાસેથી રૂપીઆ પાચ કે દસનું પેન્શન
 મેળવનાગની સ્થિતિમા હશે છે કોઈ તેઓને રડનાર? પડ્યા હશે
 કોઈ ઝંપડીમા, અને કરતા હશે કોઈની ચાકરી * આ ઉપરથી
 ધનસપત્તિ અને એશ્વર્યની સ્થિરતા વિષે વિશ્વાસ રાખનાર
 સમજી શકશે કે આ અસાધ્ય સસાગમા ધનસપત્તિ કે
 એશ્વર્ય, વિશ્વાસ રાખવાને યોગ્ય નથી ઉર્ફે ભાષાના મુપ્રમિદ્ધ
 કવિ 'બયા' કહે છે —

મઝૂબ

કહે જ્યાં હય આસમા ચહે મખ સમા કુછભી નહીં,
 પીમ દુગા એકે ગઝલશમે જ્યાં કુછભી નહીં
 રાતી હાય શબનમ કે નેરજે જ્યાં કુછભી નહીં,
 ચિખતી હય ખુલખુલે ગુલકા નિશા કુછભી નહીં
 તખ્તવાયો કા પતા દેતે હય તખ્તે ગોર કે,
 ખોજ મિલતા હય ચહીં તકે બાદગા કુછભી નહીં

મારા અભળવા માટે દિલ્લીના અનિમ મગલ સમ્રાટના
 કેટલા-કુટુંબીઓ દળ દયાન છે, અને તેઓ નજીવા-પેન્શન અથવા
 ચાકરી કરી જીવનનિર્વાહ કરે છે

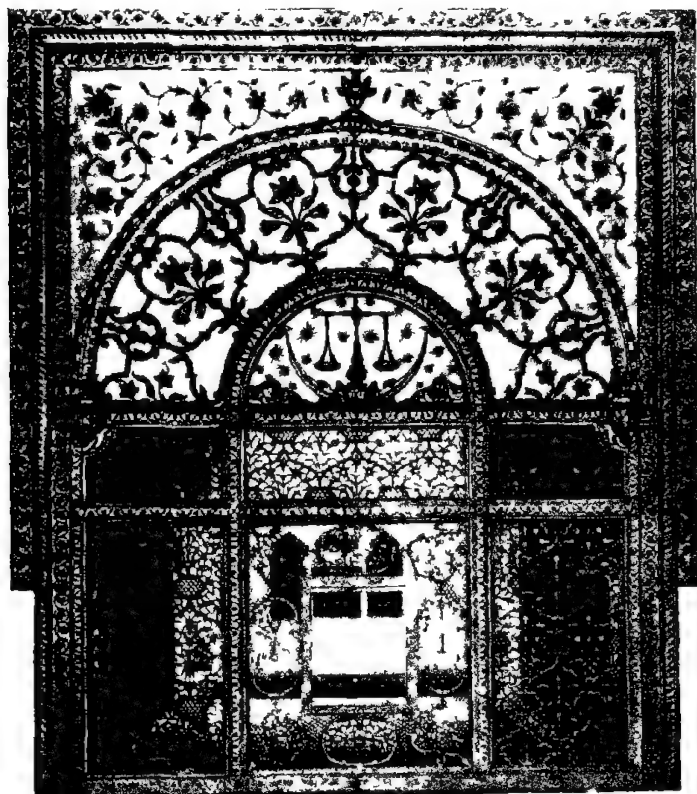
જાન્કી નૌબતકી સદાસે ગુંજતેથે આસમા,
 દમ બખૂદ હય મકબરોમે હુ ન હાં કુછભી નહીં
 જાન્કે મહલોમે હજારો રગકે ફાનુસ થે,
 આડ ઉન્કી કબ્રપર હય ઓર નિશા કુછભી નહીં
 બન્દ સારે ખોલ ડાલે, ખોલ કર બન્દે કફન,
 કબ્રકી બગલીસે ચિત્ હય, ખુદવા કુછભી નહીં
 કેસા અફસૂને તકલુમ કેસા અયબઝે કલામ,
 ગર નહો અલતાફે યઝદાની 'બયા' કુછભી નહીં

હવે આપણે આપણી વાત આગળ ચલાવીશું

દિલ્હીના અતિમ મુગલ સમ્રાટ બહાદુરશાહની લાડ-
 કવાયી પુત્રી કુરેશિયા બેગમના પુત્રની કરૂણ કથા લખતા હાથ
 ધુળે તેમ છે કાળુ કે કુરેશિયા બેગમનો પુત્ર દિલ્હીમા
 રાજ્યપદિને દિપાવવા બદલ દિલ્હીના બજારોમા ભિક્ષા માગતો
 દેખાય છે, એ દશ્યજ ત્રાસજનક છે કુરેશિયા બેગમના પુત્રનું
 નામ મિન્ગા કમર સુલતાન હતું તેમનું પાલણુપોષણ એક
 રાજવ શીને શોભે તેવી રીતે કરવામા આવ્યું હતું, તેથી તેઓ
 સ્વભાવે આનદી અને નમ્ર, તથા મોજલા હતા મિન્ગા
 કમર સુલતાનને શાહી મહેલમા સારૂ માન હતું, અને તેઓ
 'આલમ પનાહ' ના નામથી સંબોધાતા હતા સેકરો નોકર
 ચાકરો મિન્ગા કમર સુલતાનને હંમેશા આનદ આપવા અને
 તેમના સુખની સલાખ લેવા વિવેક સહિત યાચળ રહેતા
 તેમની સેવા કરવાને તેઓ હંમેશા ઉત્સુક રહેતા

મિરઝા કમર સુલતાને આદશાહી સુકરા ઉપર ખાણુ લીધું હતું, અને રાજવંશી પોષાક ખેડેરી દરબારમાં માન મેળવેલું હતું, તથા તેવીજ મેજ લોગવેલી જ્યારે મિરઝા કમર સુલતાનની સવારી દિલ્હીના રસ્તાઓ ઉપરથી ખૂબ દબદબા સાથે નિકળતી ત્યારે પ્રબળનો તેમને નમીનમીને પ્રણામ કરતા તેમના આદર સત્કાર માટે લોકોના ટોળેટોળા રસ્તા ઉપર જામતા તેમના દર્શન માટેનો ઉત્સાહ અવર્ણનીય છે હાથી, ઉટ અને ઘોડાનું એક રમ્ય સરઘસ ખનાવવામાં આવતું જે મિરઝા કમર સુલતાનની સવારીને લઈ જતું હતું આ પ્રભાવ અને પ્રતિભા સાથે આનંદ અને સુખમાં મિરઝા કમર સુલતાને પોતાના જીવનનો ન્હાનો સરખો ભાગ વ્યતિત કરેલો પણ હાય ! સસારના પરિવર્તન ચક્રે તેમની તે બહો-જલાલી અને ઐશ્વર્યને ઊંજળીન કરી નાખ્યો તેઓ ગજ-વંશી મટી લિશ્તુક થયા દિલ્હી નરેશ થવાને યોગ્ય રાજ-કુમાર, પરિવર્તનના પ્રભાવે દિલ્હીના ખજારોમાં રઝડતો લિશ્તુક થયો એમાં વાક કેઈનો નથી જે વિધાતાને મનુષ્ય ઉત્પન્ન કરવાનો અધિકાર છે, તે વિધાતા મનુષ્યને બેઠાંએ તેવી સ્થિતિમાં રાખી થકે ધનસપત્તિના અધિકારીઓ જેમ પોતાની ઈજામાં આવે તેમ ખર્ચ કરે છે, તેમને કોણ છે પુછનાર ? પુઝી શકાયજ કેમ ? ત્યારે મનુષ્ય માત્ર વિધાતાની સપત્તિ છે, તેનો ગમે તેવો ઉપયોગ કરવાનો તેને સપૂર્ણ અધિકાર છે તેની નિષ્કુરતામાંથે દયાનો સચાર છે

દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ

મોગલ ન્યાયનો કિર્તીદ્વાર.

(ચિત્ર પરિચયમાં નં ૮ જુઓ)

૧૮૫૭ના બળવા અને તે પછી મિરઝા કમર સુલતાનની અધોગતી થઈ મહેલ અને ચાકરોએ તેમનો ત્યાગ કર્યો. ઐશ્વર્યે પોતાનું મૂખ ફેરવ્યું. સસારે નિર્દયતા ગ્રહણ કરી, ધનસંપત્તિએ દગો દીધો, ‘આલમ પનાહ’ મિરઝા કમર સુલતાન પનાહ (રક્ષા) માગતા થયા રે’ તેઓ દિલ્હીના બખ્શરોમા નોકરીની શોધ કરવા નિકળ્યા પણ અકસોસ! પરિવર્તનના પ્રબળ પબ્લએ મિરઝા કમર સુલતાન પર દયા કરવા બદલ તેને વધુ દબાવી નાખ્યો. નોકરી મળી નહીં નોકરી ન મળવાથી એક સાધાનળુ માણસ પેઠે તેમને રંજણવુ પડ્યું. સરકારને જ્યારે આ શાહઝાદા ઉપર દયા આવી ત્યારે તેણે રૂપીઆ પાંચનું પેન્શન આપવા ઠરાવ્યું. આ પાંચ રૂપીઆના પેન્શનમાથી ગરીબાઈને દીધે કરેલા કરજના બદલમા મોટો ભાગ વ્યતિત થતો. કરજ દેનારાઓ પેન્શનના રૂપીઆ મળ્યાની બખર સાલગતાજ દોડી આવતા અને લેશ માત્ર પણ દયા કર્યો વિના તેઓ રૂપીઆ લઈ જતા.

મિરઝા કમર સુલતાન જોઈએ તેવા ગરીબ થઈ ગયા હતા, તે છતાંયે તેઓએ સમાજના શિક્ષાચારનો ભાગ કર્યો નહોતો, તેમણે ઈમાનદારી ત્યાગી નહોતી, તેમજ તેઓ કોઈનું પણ કટુ વચન સાલળી સાળી જવા શિખ્યા નહોતા. તેથી તેઓ કોઈ પણ કરજદાર વધુ તડફડ કરે તે અગાઉ તેને રૂપીઆ આપી દેતા હતા. આવી સ્થિતિ હોવાથી તેમને

ચાલુ ખર્ચમાં અડચણ આવતી જીવનનિર્વાહની મૂશ્કેલી-
 જોએ તેમના પૂરતન તત્વને નબળા પાડી નાખ્યા હતા.
 પેટની કુધા કહેતી તારો જીવ લઉં વિધાતા જીવાડવા
 ચાહેતી, પેટની જવાળા કમર સુલતાનને બાળી ભસ્મ કરવા
 ભભૂકા માગતી, મિરંઆ કમર સુલતાનના આસરે એ ભભૂ-
 કાને ઠાંતા પેટ કહેતું ખાડો પૂર, સ્વમાન પોકારી ઉઠતું
 અબઝાર! જિજ્ઞા માગી શાહી પ્રતિષ્ઠા ઉપર પાણી ફેંવતો
 ના આખ સામે ઉભેલી દિલ્હીના લાલ કિલ્લાની ભીતો
 કહેતી કે ન તારે સકાર્થ જાય કે તરકાના તાપથી બાળી ભસ્મ
 થઈ જાય તોયે તને આશરો અપુ નહીં આવા અસહ્ય
 દુઃખમાં દિલ્હીનો રાજકુમાર અકળાઈ રહ્યા હોતે તેના
 ઉપર તૂટી પડેલા દુઃખનો પકાડ તેને ચક્રદી નાખવા પૂરતો
 હતો, પણ તે પગલાની કચોટીમાંથી પમાડ થયો નહોતો,
 તેથી એ દુઃખના પહારો તેને ચક્રદી શકતા નહીં પડે
 પથ્થર પર જો એ દુઃખો તેનાયે ટકડે ટકડા થઈ જાય
 સસારના પગિર્તાનનો એ નિયમ છે કે તે ડાઁળનો અટકાવ્યો
 અટકતો નથી બાલુ ન બાલુ એવા પ્રકારે રાજકુમારે ઘણા
 દિવસો કાઢી નાખ્યા પણ પેટની જવાળાએ આખના
 આસરને ચૂકવી નાખ્યા ગીને શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાનું એ ન
 રહ્યું પૂરજોની પ્રતિષ્ઠા અને તેમના સ્વમાન ઉપર પાણી
 ફેંચું બહાદુર-શાહનો વશજ દિલ્હીના બબરમાં ભિક્ષા
 માગવા નિકળ્યો.

આ તેજ દિલ્હીનો માર્ગ છે, જે માર્ગથી મિરંઆ
 કમર સુલતાનની સવારી સરઘમના સ્વરૂપમાં નિકળતી, અને

હંજારો લોકો નમીનમીને પ્રણામ કરતા, મિરજા કમર સુલ-
તાનનો આદરસત્કાર કરવા લોકોની ઠંઠ બમતી એજ માર્ગ
ઉપર મિરજા કમર સુલતાન લિક્ષા માગતા રજડતા આજે
તેમને કોઈયે ઓળખતુ નહીં, તેમ ઓળખવાની દરકાર કરતું
નહીં મિરજા કમર સુલસાન પણ કોઈને પોતાની ઓળખ
આપતા નહીં તેઓ પોતાનુ મોહુ બને ત્યા સુધી કોઈ ન
બુઝે તેવી રીતે સતાડી રાખતા માથુ નિચુ નમાવી દિલ્હીની
બજારે બજારમા પોકારતા -

“પુદાના નામપઃ કોઈ એક પેસાનો આટો અપાવી દયો”

દિલ્હીનો ગજકુમાર અમદા હુ ખ અને ત્રાસ સહન
કરતો હવે આ અમાઃ સસાગનો ત્યાગ કરી પરમાત્માના
દરબારે ન્યાય મેળવવા મિધાગ્યો છે

કથા સાતમી

શાહઝાદી કુદ્સુમ ઝમાનીની કર્ણ કથા.

પ્રકરણ પહેલું

દિલ્હીના અતિમ મુગલ સમ્રાટ બહાદુરશાહ બાદશાહ ઝફરની લાડકવાયી પુત્રી કુદ્સુમ ઝમાની બેગમ ઉપર ૧૮૫૭ના બળવા પ્રસંગે કેવા દુખો પડ્યા તેની દુખદ કથા એ શાહઝાદી પોતેજ પોતાની જીભાનીમા વર્ણવે છે -

“જે સમયે મારા પિતાશ્રી બહાદુરશાહનો શાસન કાળ સમાપ્ત થયો, તથા સિંહાસન અને છત્ર લૂટાઈ જવાનો સમય નિકટ આવ્યો ત્યારે દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાથી શાંતિ ન્હામી ફટી, અશાંતિએ કિલ્લા ઉપર બાણે પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું હતું તે પ્રસંગે કિલ્લામાના આનંદ અને સુખના સ્વપ્ના નષ્ટ થતા દેખાયા, લગ્ન દરવાજા અને સુદર મહેલોમાથી નિરાશાના ચિન્હો દ્રષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા

તેમૂર વશના અતિમ દિવસે જે રંગુનના કેદખાનામા પોતાના જીવનના છેલ્લા દિવસો વિતાડી વૃદ્ધાવસ્થામા એકે કેદી તરીકે મરણ પામ્યા, તે દિલ્હીના શહેનશાહ બહાદુરશાહની હું પુત્રી છું મારે નામ કુદ્સુમ ઝમાની છે

બાદશાહ સલામતની હું અતિ લાડકી પુત્રી છું મારા લગ્ન થયાને કંઈ લાંબો વખત થયો નથી, મને મારા પિતાનો સમય યાદ છે, તે જહોજલાલી અને ઐશ્વર્ય માગી આંખો સામે હજીએ તરે છે આ હું ખદ સ્થિતિમા મારે તેનું સ્મરણ કરવું ઉચિત લાગતું નથી, કારણ કે જ્યારે તે આનંદના દિવસો યાદ આવે છે, ત્યારે જીના સ્નેહિત્રો અને ઉમંગવોની યેગમોના મતમગની વાતો અને વેલવના આનંદો માફે હૃદય ચિગી નાખે છે ઇશ્વર! અમારા ઉપર જે હું ખો પડ્યા તે કોઈ શત્રુ ઉપર પણ નાખ્યો નહીં ઉંચે ચઢી પડનાર ક્રૂતા ઉંચે રહેનાર નિચે પડે, તેમના હું ખનો અતઃ ઉચા અને નિચા આકાશ અને પાતાળ જેટલો છે હવે હું મારી વિપત્તિ કહી મલળાવું છું —

આજે ત્રણ દિવસ થયા કંઈ યોગક મળ્યો નથી ચિતાએ લોહી ચૂમી લીધું છે, તો હું કયાથી મળે? બાળકી જિનત હું માટે તલસે છે, અને મારૂં હૃદય તેના હું ખમા કચવાય છે રાજકુટુંબપર આવેલ આપત્તિ બોધ દાઈ તો દગજ થઈ ગયેલી, તેની ગભરામણ અને ચિતા સૌ કરતા વધુ, એટલે એને હું કયાથી હોય ન્હાની બાળકી જિનત એક છુટકા હું માટે તલસે છે હું હિંદીની શાહજાદી છું, અને હું ખનો મારી પાસેજ દુષ્કાળ છે, એ ન્યાયમા ન્યુનતા નહીં તો બીજું શું? જ્યારે હું ખ આવે છે ત્યારે ચારે તરફથી એકસરખીજ રીતે આવે છે બે તેમ થયું ન હોય તોયે એક બાબુએથી આવેલું હું ખ

સર્વ અગને દુ ખી બનાવી નાખે છે, તમજ તેમા નિરાશાને
 ઉમેરે થતા માથે દુ ખનો પહોડ પડ્યો હોય તેમ ભાસવા
 લાગે છે, એજ સ્થિતિ મારી હતી, દુધ ન મળવાની નિરા-
 શામા બેઠી હતી એટલામા બાદશાહ સલામતને ખવાજ સરા
 (સેવક) આવી નમન કરી બોલ્યો, -“ બાદશાહ સલામત
 આપને યાદ કરે છે ” અર્ધ ગત્રીનો સમય હતો, આટલી
 મોડી રાત્રે બાદશાહ સલામતને મારી શુ જરૂર જણાઈ
 કે જેથી તેમણે હાજર થવા ફરમાવ્યું ? એ વિચાર કરતી
 હું ઉઠી, મારી સાથે બીજાઓ પણ ઉઠ્યા, અને બાદશાહ
 સલામતની હુજુરમા હાજર થયા ઘોર અધકાર, ચારે તરફ
 નિસ્તાબ્ધતા ફેલાઈ હતી, તેમા મેં જોયું કે બાદશાહ સલામત
 હાથ ઉઠા કરી પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે, તેમના હાથમા
 એક માળા હતી, વૃદ્ધાવસ્થાએ તેમના મુખ ઉપર દયા અને
 દીનતાના ચિન્હો ઉત્પન્ન કર્યા હતા હું જઈ પતાશ્રીને
 ત્રણ વાર નમી બાદશાહ સલામતે અતિ પ્રેમ સાથે પાસે
 બોલાવી ચુબન કર્યું, તેમનું રડતું હૃદય હું જોઈ શકી,
 ઈવર ભકતીએ બેઠેલા બાદશાહની આ સમયની સ્થિતિ
 અવજાય હતી, તનુ વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી, તેમને
 જોઈ માફ અને મને જોઈ તેમનું હૃદય રડતું હતું બાદશાહ
 સલામત ગદગદિત કે છે બોલ્યા, -“ કુલ્સ્ત્રમ, તું તારા વૃદ્ધ
 પિતાને હંમેશ માન આપતી આવી છે, તેના પડેલા બોલને
 ઉચકવા તું હંમેશ ઉત્સુક રહી છે, તેના હુકમને તારાથી
 કદીએ અનાદર થયો નથી, બોલ હવે તું તારા આ વૃદ્ધ
 પિતાની મોડી વાતો સાંભળવા અને તે સુજળ વર્તવા વચન

આપે છે ?” પિતાશ્રીની આજની બોલચાલમા અતિશય પરી-
વર્તન થયલું મને દેખાયું હિંદના શહેનશાહ અને આવી
વાતો કરે ? મારા પિતા મને આવી રીતે મનાવે ? આશ્ચર્ય !
હું તો નિસ્તબ્ધ થઈ ગઈ, મારૂં હૃદય બેસતું જણાયું,
તેથી હું કંઈ બોલી શકીએ નહીં, થોડા વખત સુધી અપૂર્વ
ગભિર શાંતિ છવાઈ બે એક સોય પડે તો તેનોએ ધ્વની
નિકળે એવી અખડ શાંતિ તે સમયે હું અનુભવી રહી
હતી વળી તે સાથેની ગભિરતાથી મને ઝીક લાગતી થુ
થશે ? એ પ્રશ્ન સહેજે મોઢેથી નિકળી જતો થોડા વખત
સુધી હું મોન્યજ રહી તે પછી હિંમત કરી અર્ધ શબ્દોમા
અપૂર્ણ ઉચ્ચારે, તુટતા “વાસે બોલી,-“ પુન્ય નામવર !
આપ દિલ્હીપતિ છો, આપના મૂખે આવા શબ્દો સાંભળી મને
કુખ થાય છે પિતાશ્રી આપનું ફરમાન અને તે પણ આવી
વૃદ્ધાવસ્થામા ન માનવા માટે કંઈલણ હનમ પુત્રી તૈયાર થશે ?
હવે આવું બોલશે મા ! આપના દરેક શબ્દોને માન આપવા
અને તે મુજબ વર્તન કરવા હું અને આપના દરેક સેવકો
સરખાયા છે, તો આપનો અનાદર કરવાની અમને બુદ્ધિએ
ક્યાથી હોય ? પિતાશ્રી ફરમાવો શી આજ્ઞા છે ?”

“ખ્યારી કુલ્સૂમ” બાદશાહ સલામત બોલ્યા,-“હું
તમોને ઇશ્વરને સંપૂર્ણ કરૂં છું હવેથી તે જન્મદાતાજ
તમારો રક્ષક છે ભાગ્યમા હશે તો પુનઃ મળીશું, પણ હમણા
તો તું તારા પતિને લઈ અત્રેથી તત્કાળ ચાલી જા, -ક્યાયે
નિકળી જા હું પણ જાઉં છું, દિલ તો કહે છે કે,

આ અતિમ કાળમા બાળકોને આખોથી વિખૂટા પડતા ન હઈ પરંતુ શુ કરે ? સાથે રાખવાથી આપત્તિ અને હુ ખો આવી પડવાનો સભવ છે. હવે રહેશે તો કદાચ ઇશ્વર તારી રક્ષા કરશે, મારે શુ થશે, એ વિચારવાનું, એ ડાહી કુલ્મશ, તું માડી વાળજે ! ઇશ્વર ઇચ્છા હશે તેજ થશે !”

માગ હાડેહાડ ઘુલ ઉઠ્યા, મારે હૃદય વિકલ થવા લાગ્યું, જીવનમા બંધે ચિરા પડતા હોય અને માથે ચક્કર તથા આખે અધકાર આવતા હોય તેમ જણાવા લાગ્યું, મારી અર્ધ શુદ્ધિ મે ખોલી અને જીવનમાથી શબ્દે ન નિકળી શકે, એવી સ્થિતિમા હું મૂકાઈ પછી શુ થયું તેની મને ખબર નથી હા, પણ જ્યારે મને શુદ્ધિ આવી ત્યારે તેજ ગભિર અપૂર્વ શાંતિ અને અખડ ગત્રી મને ચિરી ખાવા માગતી દેખાઈ તે સાથે મે ખરેખર જોયું તો બાદશાહ સલામતે પોતાના બને હાથે આકાશ ગમ ઉઠ્યા કરેલા હતા, આશાભરી દષ્ટિ આકાશ તરફ નિહાળતી હતી, તેમા પ્રેમ અને માધુર્ય સાથે દીનતાના ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાતા હતા, મે સાંભળ્યું કે, બાદશાહ સલામતના મૂખમાથી આ વાક્યો બહુજ ધીમે ધીમે નિકળતા હતા

“હે ઇશ્વર ! આ અનાથ બાળકો તને સોપુ છું, આ મહેલાતોમા રહેનારાઓ જ ગલો તરફ બંધ છે આ સુખના પુખ્તો હું ખના કટકોમા હોમાય છે, ઇશ્વર હું મારા ગુના-હોની ક્ષમા ચાહું છું, અને આ બાળકો માટે દયા ઇચ્છુ છું, તું એઓની રક્ષા કરજે, એમનું માનભંગ ન થાય, એ

સૌ તારા હાથમા છે સસારમા એમને હવે કોઈ સહાયક નથી, તૈમૂના નામની ઈજ્જત અને આ સ્ત્રી બચાવ્યોના માનને બચાવજે ઈશ્વર, એટલું જ નહીં ! ભારતવર્ષના દરેક હિંદુ મુસલમાન મારાજ સતાનો છે, આજે ચોમેર કપટના કાટાઓ પથગયલા છે પણ માગ દુષ્ટ કર્મોના કાણે એમની લજ્જાને હાની થાય એવું થવા દેતો નહીં તું ન્યાયનો કરનાર ન્યાયાધિશ છે, તું હુબેલાને તારનાર અને બાદશાહોનો બાદશાહ છે, અમો તારા બાળક છીએ અમને ક્ષમા કરજે હિંદુ મુસલમાનોની લજ્જા તારાજ હાથમા છે, હે ઈશ્વર !”

— ૦ —
નૂર મહેલનો દિપક.

પ્રકરણ બીજું

બહાદુરશાહે હૃદયદ્રાવક સાદે ધીમા સ્વરે ઈશ્વની પ્રાર્થના કરી રહ્યા પછી મારા માથા ઉપર ધીમેથી હાથ મૂક્યો, મારી પુત્રી ઝિનતને ચુબન કર્યું અને મારા પતિને કેટલાક હીરાઓ આપી નૂરમહેલ જે પણ જહાપનાહની બેગમ હતી, તેમને અમારી સાથે રવાના કર્યો

એકાએક રાતોરાત મહેલ તણ જગલમા જવાનો સમય આવી લાગ્યો, પાછલી ગત્રે અમો બધા કિલ્લામાથી નિકળી ગયા અમો કુલ્લે પાચ જણ હતા, બે પુરોષ અને

ત્રણ આંખો પુરેપોતા એક માગ પાત ઝંઝાઉદાન અને
 બીજા બાદશાહના બનેલી મિરઝા ઉમર સુલતાન, સ્ત્રીઆમા
 હું એક અને બીજી નૂરમહલ અને ત્રીજી બાદશાહની એક
 નેકેટની કુળા હાકેઆ હતી જ સમયે અમા રથ ઉપર
 સવાર થવા લાગ્યા ત્યારે સવારનો સમય થવા આવ્યો હતા,
 તારાઆ અદ્રશ્ય થઈ ગયા હતા, કવળ પ્રાત કાળના દિવેક
 ઝળહળી રેલા હતા અમા રથ ઉપર બેઠા, અને ઘર તથા
 બાદશાહી મહલ ઉપર એક આતમ દ્રાષ્ટે નાખી, એ
 બહાજલાલી જઈ નેચાસ લયો, મહલના વિયાગનુ ભાન
 થતા મન ભરાઈ આવ્યું, તમૂર વશના નાશના ચેન્હા જોઈ
 રડી પડાયુ બાદશાહ બહાદુરની યેગમ નૂ મહલની આ-
 ખામા પાણી હતું, અને પાણી તના ભાર્યા જતા હતા,
 પ્રાત કાળના સુવનુ ઝળહળાયુ નૂરમહલની આખામા દખાતુ
 મે એક હું ખ દ્રાષ્ટએ મહલ તરફ જાયુ, અને ભાન થયુ,
 'શુશ રહી અહલ વતન, હમ તા સફર કરત હય,
 દરો દીવારપ હસરતસ નઝર કરત હય''

અ લાલ કલ્લાની ભવ્ય દિવાલાર્થી અમા હમશ
 માટે વખૂટા થઈ કુરાલી ગામમા જઈ પહોંચ્યા, અને અમા
 અમારા રથવાળાન ત્યા ઉતયો, મહલના રહનારાઓને
 રથવાળાની ઝુપડી મળી, ઉચા પઠવાના ખાનારાઓને છાછ
 અને સૂકી રાટલી મળી પણ આ સમયે ભૂખ કડકડતી
 હતી અટલ અમારા માટે અ તા ઉચા પઠવાન સમાનજ
 નિવડયા મહાત્મા શખ સા'દી કહું છું કે -

કાફતા દર સફરયે માગો મુબાશ,
 કેફતા રા નાને-તીહી કેફતાસ્ત

જાવાઈ — મને કોફતા (એક જાતના ઉંચા પકવાન)ની આવશ્યકતા નથી, ભૂખ્યા મનુષ્ય માટે માત્ર રોટલીજ કોફતા છે

ભૂખના સમયે સૂકા રોટલા અમને ઉંચા પકવાનો કરતા વધુ સ્વાદિષ્ટ લાગ્યા, એક રાત્રિ તો શાંતિ સાથે વ્યતિત થઈ પણ ખીજાજ દિવસે જાટ, ગુજર લોગા થઈ કુરાલી ગામ લૂટવા ચઢી આવ્યા સેકડો સ્ત્રીઓ પણ તેઓની સાથે હતી, જે ગીધ સમાન અમને ચોટી પડી બધા દાગીના અને કપડા અગ ઉપરથી તેઓએ ઉતારી લીધા જે સમયે આ સ્ત્રીઓ અમને લૂટતી હતી, ત્યારે એમના જડ પજા અને મલિન વસ્ત્રોમાથી નિકળતી દુર્ગંધથી અમારૂં માથું ફરી ગયું હતું, તો પછી અમે અમારો બચાવજ કેવી રીતે કરી શકીએ? વળી કયા અમો રાજકુટુંબની નાગુંક સ્ત્રીઓ અને કયા આ લૂટનો ધંધો કરતી વાઘરણો હજીયે જ્યારે એ લૂટનો ધંધો કરતી જબરી જડ સ્ત્રીઓ રમણું આવે છે, ત્યારે ઘુબરી સાથે શરિરમા કપારી છટે છે

— ~ ~ ~ —

લૂંટાયા પછી ?

— ~ ~ ~ —

પ્રકરણ ત્રીજું

— ૦ —

અમો લૂંટાઈ રહ્યા પછી અમારી પાસે એટલુંજ બચવા ન પામ્યું કે જેથી એક સમય માટે ખોરાકી લઈ શકીએ હું એજ ચિંતામા હતી કે જોઈએ હવે શું થાય છે ?

ઝિનત, મારી ન્હાની બાળકી પાણીની તરસને લીધે રડી રહી હતી, એટલામા સામેથી એક ઝમીનદાર આવતો જણાયો, મે તેને વિવશ થઈ હાક મારી,--“ભાઈ, આ બાળકીને જરા પાણી પાઈ દે” દિલ્હીની ઝેગમો અને ખાસ કરીને હું શાહઝાદી કે જેનો સાદ અન્ય કોઈ સાલણીએ ન શકતું, એવો સખ્ત પદો હતો, હું તેજ શાહઝાદી આજે એક અબજા પુરૂષને પાણી માટે હાક મારી રહી છું મજકુર ઝમીનદાર કુરાળીનો એક ખાતોપીતો માણસ હતો, તે ઝમીનદાર તત્કાળ એક માટીના વામણમા થોડું પાણી લઈ આવ્યો, અને બોલ્યો,--“આજથી તું મારી બહેન અને હું તારો ભાઈ છું, જોઈતી મદદ માગ જે” આ ઝમીનદારનું નામ બસતી હતું, તેણે પોતાની બેલગાડી તૈયાર કરી અને અમને ઉપર બેસાડી પુછ્યું,--‘ફરમાવો, તમોને કયા પહોચાડી દઉં?’ અમોએ કહ્યું કે,--અબાડા જીલ્લો મેરઠમા શાહી હકીમ મિર ફઝલની ત્યા અમને પહોચાડી દેયો” બસતી અમોને હકીમ મિર ફઝલની ત્યા લઈ ગયો પણ અમારા કર્મમા હું બજ લખાયું હતું. જે હકીમ અમારી ખુશા મદદ કરી કરતો હતો, જે અમોને પોતાના સરતાજ ગણતો હતો, જે મીઠા શબ્દોએ વાત કરતો હતો, અને જે અમારૂં લૂણ બાઈ મોટો થયો હતો, તે આજે સમયના પરિવર્તન સાથે બદલાઈ ગયો અને અમોને જોતા બોલ્યો,--“હું તો તમોને ઓળખતોજ નથી તમે કોણ છો? અહીં હું તમોને રાખી શકું નહીં તમારા માટે હું મારા સસારનો નાશ કરી શકું નહીં” લૂણહરામે પોતાની નિચતા દાખવી અમારો તિરસ્કાર

કર્યો આ સમયે અમો નિરાશ થઈ દુખી થયા પૃથ્વી અને આકાશમા કયાયે અમને સ્થાન મળતુ નહીં એક તો એવી બહીક કે અમારી પાછળ કયા અગ્રેજી લશકર આવતુ ન હોય, બીજુ એ કે પાસે એક પણ કુટી બદામે નહોતી પ્રત્યેક મનુષ્યની દષ્ટિ ફેરવાઈ ગઈ હતી, વિવેક બાણે વેચી આવ્યા હોય એવા જણાતા હતા આ તેજ મનુષ્યો છે કે જેઓ અમારા આખના ઇશારે ચાલતા હતા, અને પ્રત્યેક એવી ઇચ્છા ધરાવતા હતા કે એવો સમય અમને મળે કે જ્યારે અમો તેમની આજ્ઞાનુ પાલન કરવા ભાગ્યશાળી થઈએ આજે પણ એજ મનુષ્યો છે કે જેઓ અમને ભેઠ ઘૂણા પ્રદર્શિત કરે છે, હે ઇશ્વર ! આ કેવુ વિચિત્ર પરિવર્તન ?

કથા આઠમી

બેલગાડી હાંકતો શાહઝાદો.

પ્રકરણ પહેલું.

—૦—

સને ૧૯૧૧ ઈસ્વીના રોજે દિલ્હીમા પુનઃ પરિવર્તન થવા લાગ્યું, શાહી દિલ્હીની નવેસર રચના કરવાની યોજનાઓ ઘડાઈ દિલ્હીનું લાગ્ય જૂની મહોજ્જવલતા તરફ વળતું હોય તેમ ક્યું એ પરિવર્તનના ઇન્કારેદારો તે યુરોપીયન એન્જનીયરો હતા, તેમની કલ્પનાબુદ્ધિ પોતાનું કલાકૌશલ્ય દેખાડવા અળવળી ઉઠી પુરાતન દિલ્હીની સરકારીતાનો નાશ કરવા કૃતિમતા આણનાર એન્જનીયરો પોતાના સાધનો સાથે ઉપસ્થિત થયા ઇશ્વરની કૃપાથી હિંદી કારીગરો અને મજૂરોમા હજીયે ગ્રામા વહેતા પુરાતન કલાના સરગર છે ઠંડા મૂલકના ગોગર દેવોની વિલશ્રણ કલામા કુદરતીપણુ આવવા કરતા વિશેષ કૃતિમતા દેખાઈ આવે છે દિલ્હીના પુરાતન હિંદી કલાનો, દેખાવનો નાશ કરવા અને કૃતિમ દેખાવો સ્થિર કરવા લાખોના ખર્ચે ગૌરાગ સાહેબોની પધગમણી થઈ અવધના નવાબોના પૂર્વજ મનસુરઅલીખા સફરજગની કબ્ર પાસે ઇંદ્ર બનાવવાની

ભટ્ટીઓ તૈયાર થઈ શાહી દિલ્હીના ગરીબ મજૂરોને મજૂરીના સાધનો ખુલ્લા થયા, તેમની અજીવિકાના નિર્બંધ માટે આ ઇંટની ભટ્ટીઓ લાભદાયી નિવડી, જે કે તે સ્થાયી તેા નહોતીજ હજારો ગરીબ મજૂરો પાકેલી ઇંટો બેલગાડીમા તેમજ રેલ્વેમા ભરી “ઈન્ડીયન સિટી”ના ભવનોમા નાખી આવતા.

તા. ૧૧ મી મે ૧૯૧૭ ઇસ્વી એટલે આજથી છ વરસ ઉપગ્ની આ વાત છે બંગેબર બપોરનો સમય હતો દિલ્હીના મખત તડકામા આજીવિકા માટે તનનોડ મથતો એક બુઢો બેલગાડીવાળો જાણીતા ખાનખંડાદુર શેક મહમદ હાડનની ભટ્ટીથી ઇંટો લઈ દિલ્હી તરફ જઈ ગયો હતો માથા ઉપર સૂર્યના પ્રખર કિરણો શરિરના દરેક તારને ખાળી નહા હતા, તેના તેજસ્વી મૂળ ઉપરની શ્વેત દાઢી અને મુછ ઉપર માર્ગની ધૂળ તથા માથા ઉપર પરસેવો થયો હતો, જેના ઉપર માર્ગની લાલ ઇંટની લાલ ધૂળ જામી ગઈ હતી, ધૂળ અને પરસેવાના વિચિત્ર મિશ્રણથી તે ખુદા ગાડીવાળાની દાઢી મુછ અને માથા ઉપર જાણે કોઈએ જાણીએઈને ગળ ચોપડી હોય એમ લાગતું સારાશ કે એ ખુદા એવી સ્થિતિમા ઓળખી શકાય તેમ નહોતો.

બેલગાડી હાકતો તે ખુદા પુરૂષ અશક્ત શરિર અને દુખના પહાડ તળે દબાઈને પાપી પેટની આપહાતુ નિવારણ કરવા જાણે ફગ્યાત દિલ્હી તરફ ઘસડાઈ રહ્યો હતો એટલામા પાછલા ભાગમાથી એક મોટર જે કુતુખમિનારથી

દિલ્હી તરફ જતી હતી, તે આવી પહોંચી મોટરદ્રાઇવરે મોટરનું ભૂગળું ખૂબ વગાડ્યું, પરંતુ બુઢા બેલગાડીવાળાએ તે ભૂગળાનો અવાજ સહેજ પણ સાંભળ્યો નહીં. અતે તેના પરિણામે બેલગાડી સાથે મોટર અથડી પડી દ્રાઇવર બહુજ સાવધાન હતો, તેમા અપળતા અને હુંશીયારી હતી, મોટર બેલગાડી સાથે અથડાતાજ તેણે મોટર ઝડપથી અટકાવી, તોએ મોટરને એ અથડામણથી થોડુંક નુકશાન થયું.

આ મોટરમા એક પબ્લીક યુવાન વેપારી હતો, યુવાનીના મદમા આધળો અને દારૂના નશામા ચકચૂર હતો, તેની પાસે તેના પાશમા યુવાનીના મદથી મહેકતી એક વેશ્યા સ્ત્રી બેઠી હતી જેની કમરમા પબ્લીકનો એક હાથ હતો તે પબ્લીક યુવાને પોતાનું મમતોલપણ બોલ્યું, અને તે બુઢા અશક્ત ગાડીવાળાને જોઇ ક્રોધમા ઉઠ્યો. વર્તમાન ફેશન અનુસાર તેની પાસે એક 'હટર' હતું, તે હટર લઈ મોટરમાથી બુસ્સાભેર ઉતરી પડ્યો, અને તે બિચારા ગરિબ બુઢા બેલગાડીવાળાને હટર વતી ફટકાવવા લાગ્યો. એક બાબુથી સખત તરકામા રિખાતો બીજી બાબુથી પરસેવા અને ધૂળની ઉપાધીથી કટાબેલો બુઢો હટરની માર ખાઈ રહ્યો હતો. નિર્દય પબ્લીક યુવાન કંઈ પણ વિચાર કર્યો વિના ક્રોધમા આધળો થઈ બુઢા ઉપર ફટકા ઉપર ફટકા જમાવ્યે જતો હતો. નિર્દયતાની હદ થઈ, કઠોર હૃદયના પણ ટુકડા થઈ બંધ એવી અમદા નિર્દયતાનું વર્ણન કરવાની શક્તિ આ લેખિનીમા નથી.

બુઢો ને અશક્ત ગાડીવાન એકલો હતો, અને વળી તે જરિયા નિર્ધન અને નિરસહાય હતો. પરંતુ ઇશ્વર બાણે તેના હૃદયમા કેટલી હિંમત અને સાહસનો સચાર ભર્યો હશે તેણે પબ્બળી યુવાનના ચાર ફટકાઓ મુઝે મોઢે સહન કર્યા, ત્યાર પછી તેના લોહીમા ઉછાળો થયો, બેલગાડી હાકવા માટે રાખેલો ચાબૂક તેણે ઉઘકર્યો, અને તે યુવાનીના મઢમા બેલા થયેલા પબ્બળી ઉપર ખૂબ ફટકાઓ મારતો તૂટી પડ્યો. ચાબૂકની લાકડીવડે માત્ર એકજ ફટકો એવો માર્યો જેથી તે પબ્બળી યુવાનનુ માથુ ફાટી ગયુ. મોટર દ્રાઈવરે ઈચ્છ્યુ કે તે બુઢા ઉપર હુમલો કરે, પરંતુ દ્રાઈવર એક પગલુ આગળ વધે તે અગાઉ અશક્ત બુઢાના સશક્ત હાથનો એક સળંગ ફટકો પડ્યો, જેથી તેના મોઢા ઉપરથી લોહીની ધારા ઉડી રહી મોટરમા બેઠેલી વૈશ્યાએ પોક મૂકી રડવાનુ અને બરાડા પાડવાનુ શરૂ કર્યુ. તે રડતા રડતા બોલતી કે તમો મોટરમા પાછા આવ્યા આવો, નહીં તો આ ગાડો તમારો છવ લેશે.”

આ સાંભળી પબ્બળી યુવાન અને મોટર દ્રાઈવર મોટર ઉપર અનેક મુશ્કેલીઓ સાથે ચઢ્યા. દ્રાઈવર મોટર આગળ ચલાવતા ગાળો ભાડવા લાગ્યો. બુઢો બેલગાડીવાળો હસ્તો હતો અને કહેતો હતો કે, -બસ! માત્ર એકજ ફટકો ખાઈ નહાસી ગયો? “તેમૂરી તમાચો ખાવો કઈ સહેલી વાત નથી.”

બુઢો ગાડીવાળો બહેરો હતો તેથી ગાળો સાલળી શક્યો નહીં તે પુન પોતાની બેલગાડી ઉપર આવી બેઠો મોટર દિલ્હી તરફ ચાલી ગઈ, બુઢો ઇંટથી ભરેલી ગાડી લઈ “રાયસીના” તરફ હંકારી ગયો.

હિંદુસ્થાન મારી આજ્ઞા ઉપર ચાલતું હતું

— — — — —

પ્રકરણ બીજું.

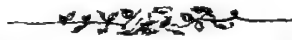

રાયસીનાના ઘાણા ઉપર બીજે દિને બે ઝખ્મી આસામીઓ આવી ખેંચાયાથી ત્યાં કેટલાક બેલગાડીવાળાઓ હાજર થયા હતા, તેઓમા આપણો બુઢો બેલગાડીવાળો પણ હતો પોલીસ સુપ્રીટેન્ડેન્ટે તેને પુછ્યું, — “શુ તમે એઓને મારી ઝખ્મી કર્યા ?”

બુઢો શુપચુપ ઉભો રહ્યો, કંઈપણ ઉત્તર ન આપતા મનમા વિચારી રહ્યો હતો, તેટલામા પુન સુપ્રીટેન્ડેન્ટે ક્રોધમા આવી પુછ્યું, — “કેમ જવાબ આપતો નથી ?” અત્રે એક બીજા બેલગાડીવાળાએ સુપ્રીટેન્ડેન્ટને જણાવ્યું, — “સાહેબ, એ બહેરો છે” ત્યારે એક સિપાહીએ આજ્ઞા થતા બુઢાને કાનમા જોર સાથે સવાલ કર્યો ત્યારે બુઢાએ જવાબ આપ્યો, “હા મે એઓને માર્યા છે પ્રથમ એઓએ મારી ઉપર હુમલો કર્યો, અને હેટર વતી મને ફટકાઓ માર્યા, ત્યારે મે પણ “તુરકી બ તુરકી” (સઠ પ્રત્યે સઠમ) ભર્યો” ઉત્તર વાળ્યો.

ધનવાનો ગરીબોને કંઈ વિસાતમા ગણતા નથી, પ્રભુના રાજ્યમા ગરિબાઈ એ કંઈ પાપ નથી ગરિબોને મનુષ્ય તરીકે સ્વિકારવાની ના પાડવી તેમા પાપ છે ગરિબો પણ માણસોજ છે, એ ભૂલી જવું જોઈતું નહોતું આજથી ૬૦ વરસ ઉપર આ અખમીઓના માતપિતાઓ મારા પિતાના ગુલામ હતા, માત્ર એઓજ નહીં પણ આખું હિંદુસ્થાન અમારી આજ્ઞા ઉપર ચાલતું હતું”

પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ હર્યો અને બોલ્યો,—“એ પાગલ થઈ ગયેલો જણાય છે, કદાચ વૃદ્ધાવસ્થા તેમજ ગરિબાઈના કારણે તેનું ભેજુ ચસ્કી ગયું હશે આવતી કાલે ન્યાયમંદિરમા મૂકરદમો ચલાવવામા આવશે અને એ પાગલને પાગલખાને મોકલવો પડશે”

સિટિ મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં શાહઝાદો.

પ્રકરણ ત્રીજું.

બીજે દિને સિટિ મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમા બુઢો ગાડીવાળો એક બધિવાન તરીકે પોલીસના પહેરામા હાજર થયો, અને બીજા બે અખમી વાદીઓ પણ આવી પહોંચ્યા હતા કોર્ટમા ઇન્સ્પેક્ટરે બધી ઘટનાઓ ન્યાયાધિશને કહી સભળાવી ન્યાયાધિશે પ્રતિવાદીની જુબાની લેવા ઈચ્છા બતાવી પરંતુ ન્યારે એમ જણાયું કે પ્રતિવાદી બુઢો બહેરો

છે, ત્યારે એક ચપરાસી મારફતે જીખાની લેવામા આવી.
ચપરાસી ખરાડા પાડી પાડી પુછતો હતો, અને બુઢા તેના
જવાબો આપતો હતો બુઢાની જીખાની નિચે મુજબ છે —

“ માફ નામ ઝફર સુલતાન છે, હું મિરઝાભાઈ, બહા-
દુરશાહ બાદશાહનો પુત્ર છું મહારા દાદા હિંદુસ્થાનના
બાદશાહ મોઘનુદ્દીન અકબરશાહ દ્વિતિય હતા બળવા પછી
હું અનેક આપત્તિઓ સહન કરી ગામોગામ ફરતો ફરતો
દિલ્હીમા આઠ્યો આજીવિકા માટે હું બેલગાડી હાકવાનું
કાર્ય કરવા લાગ્યો આજની ૧૧ મી મે સને ૧૯૧૭ ઈસ્વી,
જેમ ૧૧ મી મે સને ૧૮૫૭ ની તારીખના દિને એટલીજ
રૂતુ ગરમ અને સખ્ત તાપ તડકાની હતી, તે દિવસની
વાત છે હું બહેરો છું મે મોટરગાડીનો અવાજ સાંભળ્યો
નહા મોટરવાળાઓએ મારી વૃદ્ધાવસ્થા અને આ દશા ઉપર
ક્યા આણી નહીં, અને મને ચાર હટરના ફટકાઓ માર્યા,
મારા શરિરમા જે રક્ત છે તેને કદી માર ખાવાની તેમજ
અન્યાય સહન કરવાની ટેવ નહોતી, પણ હવે કદાચ ગરીબાઈના
લીધે પડી ગઈ હશે જે જગ્યાએ ન્યાયાધિશની ખુરસી છે, તેજ
જગ્યાએ બળવા પૂર્વે મારી આજ્ઞાનુસાર અનેક વેળાએ ઘણાએ
બદમાશોને સજાઓ કરવામા આવી છે સ સારના પરિવર્તન
ચકના ચકાવામા ઝપેટાતા મારી આખોએ હવે તેવા દશ્યો
જોવાનું માડી વાળ્યું છે, તે છતા મારા હૃદય અને મગજને
તે સર્વ દેખાવોની ચાદ છે હું એવી દશામા હટરના ચાર
ફટકાઓ કેમ સહન કરી શકું ? મારી ઉપર એવો અન્યાય

થયો હતો, મને પડેલા મારનો મેં નીસદેહ બદલો લીધો અને આ બે યુવાનોના માથા ભાગી નાખ્યા જે આપ ખચ્ચિત ન્યાયજ આપવા બેઠા છો, તો હું આપના નિર્ણય સામે માથું ઝુકાવી ઉભો છું ”

બુઢાની વકતૃતા સાભળી ન્યાયમંદિરમા સપૂર્ણ શાંતિ જવાઈ ગઈ ન્યાયાધિશ મેજસ્ટ્રેટ જે યુરોપીયન હતો, તેણે કલમ મોઝા રાખી બુઢા તરફ જોવા માડ્યું, અને તેનો એક મુસ્લીમ સ્નેહી જે ત્યાં હાજર હતો, તેની આજમા આસૂ ભરાઈ આવ્યા અને વાદીઓ પણ તે બુઢાનો વૃતાત સાભળી હેબતાઈ ગયા

ન્યાયાધિશે હુકમ કર્યો, —તમને છોડી દેવામા આવે છે, અને વાદીઓને રૂપીઆ દસ હાડ તરીકે ભરવા હુકમ કરવામા આવે છે, કારણ કે તેમની જુબાનીથી જણાય છે કે તેઓ સ્વયં નશામા હતા, અને તેવી દશામા પ્રતિવાદી ઉપર હુમલો કર્યો હતો ”

ત્યાર પછી મેજસ્ટ્રેટે ચપરાસીદ્વારા બુઢા શાહબઢાને પુછ્યું, —“શું સરકાર તમને પેન્શન આપે છે? જે સરકાર તમને પેન્શન આપતી હોય તો આ બેલગાડી હાકવાનો નિયમ ધધો શા માટે કરે છે?”

“મને ખબર છે કે અંગ્રેજ સરકારે શાહી વશજોને રૂપીઆ પાચનું પેન્શન નક્કી કરી આપ્યું છે, પરંતુ હું વર્ષો સુધી દિલ્લીથી અનુપસ્થિત રહ્યો તે ઉપરાંત હાલ મારા હાથ પગ ચાલે છે, કમાવવાની મારામા શક્તિ છે, તો

પરિશ્રમ વિનાની જીવિકા મેળવવી તે હું અધર્મ સમજી
છું ખુદાએ ઉત્તર આપ્યો પુનઃ બોલ્યો —

“સાહેબ, મને મારા ધધામા ત્રણ ચાર રૂપીયા રોજ
મળી જાય છે, દૈનિક બે રૂપીયા બળદ ઇત્યાદીનો ખર્ચ છે,
જેમાથી ઘરનું ભાડું પણ અપાય છે રૂપીયો બે રૂપીયા
મારા માટે વધે છે, ત્યારે હું માસિક પાંચ રૂપીયા પેન્શન
લઈને શું કરું ? આજ કાલ હું બહુજ સુખી અને પ્રસન્ન
છું મને દરેક પ્રકારની સ્વતંત્રતા અને નિશ્ચિન્તતા છે,
જે લોક તમારી કચેરીમા નોકરીઓ શોધતા ફરે છે, તથા
બી એ, એમ એ ની ડીઝીઓ પ્રાપ્ત કરવામા આયુષ્યનો
નાશ કરે છે, તેઓથી હું ગરીબ ગાડીવાળો હજાર દરજ્જે
સારો છું, એમ હું ખાત્રીથી માનું છું બેલગાડી હાકવામા
કંઈ અપમાન જેવું નથી, કારણ કે હું બળદો ઉપર શાસન
કરું છું, પણ બળદ થઈને કોઈનો શાસિત થતો નથી”

આકાશી ચક્રનો પ્રભાવ.

પ્રકાશ ચોથું.

—શ્રી—

બેલગાડીવાળો શાહજાદો મરજીદમા બેસી નમાઝ પઢતો
હતો તેની પાસેજ તેનું ઘર હતું જ્યારે તે નમાઝ પઢી
ચુક્યો, ત્યારે એક માણસ તેની પાસે ગયો, અને નમ્રતાસહ
બોલ્યો,—“હું આજે કચેરીમા હાજર હતો, મેં આપનું

વર્ણન સાલજી છે માટે આપ પાસે હું એક વિનંતિ કરવા આવ્યો છું, અને તે એ છે કે, શું આપ મને બળવા સમયની કૈ વિગત કહી શકો છો? બળવા સમયે અને તે પછી આપની સ્થિતિ કેવી હતી? તે કહેશો તો ઉપકાર થશે ”

બેલગાડીવાળો હસી પડ્યો અને બોલ્યો,—“શું આપ તે ઘટનાઓ સાલજીવાને શક્તિવાન છો? શું આપ મારી એ અસત્ય જેવી જણાતી બીનાને સાલજીવા તૈયાર છો? મને વિશ્વાસ છે કે જ્યારે એક સમય આનંદ અથવા દુઃખનો પિત્તિ જાય છે ત્યાર પછી તેનું વર્ણન સાલજી અને સલાજીવનું બોલું છે ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ ઉપર વિચાર કરવામાં અને તેની વાતો કરવામાં સમય ખોલવા કરતા વર્તમાન સમયને સુધારવો અને તેનીજ ચિંતા કરવી, એજ ઉચિત છે ”

પ્રશ્ન કરનારે કહ્યું—“એ તો આપને આપના અનુભવોનું કળ છે આપના હૃદયને આપત્તિઓ અને આકસ્મિક દુર્ઘટનાઓએ ઘેરી લઈ તેને નિગ્રહ કર્યો છે હું બળવાની વાતો શોધી તેને પ્રગટ કરવા માટે આપ પાસે વિગત માગુ છું મેં એવી અનેક ઘટનાઓની નોંધ રાખી છે, તેમજ કેટલાક શાહઝાદાઓની આપત્તિ પૂછી પૂછીને લખી છે ” એટલું સાલજી શાહઝાદો જોરથી હસી પડ્યો અને બોલ્યો,— “કદાચ તમે વર્તમાનપત્રના પ્રતિનિધિ (રિપોર્ટર) છો, હું પેપરવાળાઓથી બહુજ અપ્રસન્ન છું તેઓ અનેક વેળાએ બોલું પણ કહે છે ”

“કોઈ વર્તમાન પત્રનો માણસ જો કદાચ અસત્ય વાતો કરતો હોય તો તેથી એમ સિદ્ધ થતું નથી, કે પ્રત્યેક વર્તમાન પત્રકારો અસત્ય કહેવાનો ધ ધો લઈ બેઠા છે, કદાચ એક માણસ અસત્ય કહેતો હોય, તો તેથી આપે મને અન્યાય કરવો જોઈતો નથી મને તમે તમારી વિગત લખાવો, હું તે પેપરમા પ્રગટ કરાવીશ અને તેના પુસ્તકો પ્રગટ કરીશ” પ્રશ્ન કબ્બારે વધારે આગ્રહ ને આતુ-સ્તાથી કહ્યું

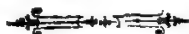
“જો એમજ હોય તો પ્રથમ મારી સાથે ચાલો, હું તમને જોઈતી વિગત આપીશ”

શાહઝાદો પ્રશ્ન કરનારને પોતાના ઘરમા લઈ ગયો તેનું મકાન પાકી બાધણીનું હતું અદરના વરડામા એક બાજુ પડ્યો હતો, તેના ઉપર એક સ્વેત આદર પાથરેલી હતી, જે ઉપરથી શાહઝાદાની નિર્ધન હોવા છતાં, તેની સ્વચ્છ પ્રિયતા ને સુઘડતા પ્રગટ કરતી હતી, પરિશ્રમ કરી આજીવિકા નભાવનાર બળવીર શાહઝાદાના ઘરમા પ્રશ્ન કરનારને બેસાડવામા આવ્યો તે શાહઝાદો જેની આજ્ઞા સામે હબરો માણસો પોતાનું શીર ઝુકાવતા, તે પોતે પ્રશ્ન કરનાર માટે રસોઈગૃહથી રસોઈ લઈ આવ્યો અને બોલ્યો, “આવો પ્રથમ જમી દ્યો, પછી વાતો કરીશુ,” બેરાકી જો કે એકજ માણસ જેટલી હતી તો એ બે પ્રકારના થાક, દાલ, ચટની અને કંઈક મિથાન, એ બીનાને પ્રગટ કરતા હતા કે શાહઝાદો આવી દશમા

પણ પોતાની જીદગી સુખમય વ્યતિત કરે છે પ્રશ્ન કરનારે ધણીએ આનાકાની કરી, પણ શાહઝાદાએ એકે વાત માની નહીં, અને ખોરાક લેવા આગ્રહ ધરી રાખ્યો. અંતે વશ થઈને પ્રશ્ન કરનાર જમી રહ્યો. ત્યારે શાહઝાદાએ પોતાના હાથે હુકકો ભરી પ્રશ્ન કરનાર સમક્ષ રજુ કર્યો. પ્રશ્ન કરનારે હુકકો પીવાથી ઈન્કાર કર્યો. ત્યારે શાહઝાદો એક બાજુ ઉપર બેસી હુકકો ગુડગુડાવતો પોતાની રામકથા કહેવા લાગ્યો.

— ૦ —

શાહઝાદાની રામકહાણી.

પ્રકરણ પાંચમું.

તે વૃદ્ધ શાહઝાદાએ પોતાની રામ કહાણી કહેવા માડી, જે નિચે મુજબ છે —

“હું મિરઝા બાબરનો પુત્ર છું મિરઝા બાબર બહાદુરશાહના ભાઈ થતા હતા બળવા પૂર્વે બહાદુરશાહનું શાસન સારા હિંદુસ્થાનમાં નહોતું તોએ પ્રત્યેક પ્રાત, પ્રત્યેક શહેર તથા પ્રત્યે વસ્તીમાં તેમના નામનું સનમાન શહેનશાહો સમાન કરવામાં આવતું. દિલ્હીમાં તો પ્રત્યેક મનુષ્ય બહાદુરશાહ તથા તેમના વશજનો એટલેજ આદર કરતો, જેટલો શાહજહા તેમજ આલમગીરના સમયમાં કરવામાં આવતો હતો.

હું મારા પિતાનો બહુજ લાડકવાયો પુત્ર હતો, જો કે તેમને બીજા સત્તાનો પણ હતા પરંતુ હું મારી માતૃશ્રીના એકનો એકજ પુત્ર હતો. મારા પિતાશ્રીનો સ્વર્ગવાસ બળવા પૂરું થઈ ગયો હતો જ્યારે બળવો થયો, અને વિદ્રોહિઓની સેના વિજયપત્તાકા ફરકાવતી દિલ્હીમાં ઘુસી અને તેણે જે જુલમાટ સ્ત્રી પુરૂષ અને બાળકો સાથે નિર્દયતાપણે કર્યો, તેનું વર્ણન કરતા કાળજી ધુજે છે જ્યારે અગ્રેજો પક્ષબળી સહાયતા લઈ દિલ્હીમાં આવ્યા અને વિદ્રોહિ સિપાહોનો પગજય કર્યો, ત્યારે બાદશાહ સાથે અમીર કુદુબ શહેર છોડી નહામી ગયું. મારી માતૃશ્રી અધ હતી તેમજ ચાલુ બિમારીના કાળે ઘણી અશક્ત હતી રથમાં જઈ બેસવું, એજ તેમના માટે દુર્લભ હતું કીંતુ બે સ્ત્રીઓની સહાયતાથી મે તેમને રથમાં બેસાડ્યા, અને સ્વયં તે રથ ઉપર બેસી દિલ્હી છોડી ગયો બાદશાહ આદિ તે હુમાયૂંના મકબરો (રોજ) માં છુપાઈ ગયા હતા, પરંતુ મે કરનાલનો રસ્તો લીધો, કારણ કે કરનાલમાં મારો એક મિત્ર રહેતા હતા, જેની સાથે મને દિલ્હીમાં અનેક વેળાએ ભેટો થતા તે કરનાલના જીલ્લામાં મારો જમીનદાર ગણાતો હતો.

અમારો રથ અજમેરીદ્વારથી બહાર નિકળ્યો (કરનાલ જવાનો માર્ગ તે લાહોરીદ્વાર તરફથી હતો, પણ ત્યાં અગ્રેજ લશ્કરનો પડાવ હોવાથી અજમેરીદ્વારથી અમો દિલ્હી બહાર નિકળ્યા) જેવા દિલ્હી બહાર પહોંચ્યા કે અમેને હજારો સ્ત્રી પુરૂષો પોતાને માથે સામાનના પોટલા બાધી

કંઈક ગભરાયલા તો કંઈક નિરાશ થએલા, તો કેટલાક ચિતામાં ધીમા તેમજ ઉતાવળે ચાલ્યા જતા જણાયા, મારા રથવાળાએ કહ્યું—“જો અત્રેથી સીધો કરનાલનો રસ્તો લઈશુ, તો અગ્રેજોના હાથમાં સપડાઈ જવાનો ભય રહે છે માટે સાડ તો એજ છે કે ગુડગાવા થઈને” કરનાલ જલુ, જેથી અગ્રેજ લશ્કરના હાથથી આપણે બચી શકીશુ ગુડગાવા સુધી તો અમો શાંતિપૂર્વકે ગયા પરંતુ ત્યાંથી આગળ વધતા ગુજરાના એક ટોળાએ અમારા રથને ઘેરી લઈ લૂટ ચલાવવાનું આરંભ્યું આ લૂટ ચાલી રહી હતી, એટલામાં સામેથી અગ્રેજ લશ્કર પણ આવી પહોંચ્યું તેઓ બધા ગોરા હતા, ગુજરા તેમને જોઈ નહોતી ગયા, અને તે લશ્કરી ગોરાઓ ઘોડા દોડાવતા અમારા રથ પાસે આવી ઉભા તેઓ મશ્કરી કંવાની રીતે હસતા અને અગ્રેજ ભાષામાં કૈ બોલતા, જે અમો સહેજ પણ સમજી શક્યા નહીં માડ મોડું પૂર્વ દિશા તરફ હતું પશ્ચિમ તરફથી એક અગ્રેજ અમલદારે રથનો પડદો ઉઠાવી જોયું, મારી અધ અને અશક્ત વૃદ્ધ માતૃશ્રીને જોઈ, તે જોઈને હસવા લાગ્યો તેણે પોતાના સાથવાળાઓને કૈ કહ્યું, જેથી તેઓએ અમને વધુ પજવ્યા વીના આગળ ચાલવા માડ્યું

બ્યારે તે લશ્કરીઓ ચાલ્યા ગયા, ત્યારે અમો આગળ વધ્યા ચાલતા ચાલતા સાજનો સમય થવા આવ્યો રાત્રે એકે ગામ પાસે પડાવ નાખ્યો ત્યાં અર્ધ રાત્રીએ ચારો અમારા બળદો લઈ ગયા રથવાળો પણ કયા ચાલ્યો ગયો હતો, જેનો પતો લાગ્યો નહીં હું બહુજ ચિતાતુર થયો,

અને ગામમા જઈ એક ભાડુતી ગાડી માગી, તે ગામવાળાઓ
બાટ હતો, તેમાનો એક મારી સાથે આવ્યો, અને બોલ્યો,
“માડી તો અમારા ગામમા નથી, તમે તમારી માને અમારા
ઘરમા રાખો તેટલા અમો બીજા ગામથી ગાડી મંગાવી આપીશું”
મે તે ચોધરીની વાત માન્ય રાખી, અને માતાને લઈ ચોધરીના
ઘરમા ગયો અમારી પાસે એક નાની તેમજ એક મોટી
પેટી હતી, આ બંનેમા મોના મહોરો અને ઝવેરાત હતા.

ચોધરીએ અમારો મામાન ઉતારી મને તથા મારી
માતૃશ્રીને પોતાના ઘરમા જગ્યા આપી, તેમજ એક માણસને
બીજા ગામમાથી ગાડી લઈ આવવા આજ્ઞા કરી અલ્પ
સમયમા ગામવાળાઓએ ધુમધામ કરવા માડી કે અંગ્રેજી
લશ્કર ગામમા આવી પહોંચ્યું છે, થોડી વારે ચોધરી મારી
પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે તમે મારે ત્યાંથી નહાસી
જાઓ, નહીં તો તમારી સાથે અમો પણ માર્યા જઈશું હું
અહીં જલસાયો અને ચોધરીને વિનવતા બોલ્યો,—“અધ
માને લઈ કયા જાઉં? શું તમને મારી આ અવદશા ઉપર દયા
આવતી નથી?” એટલું સાબળતાજ તે બાટે મારા મોઢા
ઉપર બેરથી એક મૂકકો માર્યો, અને બોલ્યો,—“શું અમો
તારા માટે અમારી ગરદન કપાવી નાખીએ?” મે પણ તે
ચોધરીને એક તૈમૂરી મૂકકો માર્યો, આ બનાવ જોતાજ
સખ્યાબધ બાટે ભેગા થઈ ગયા, તેઓ બધાએ ભેગા થઈ
મને ખૂબ માર્યો, અતે હું બેશુદ્ધ થઈને પડ્યો જ્યારે
મને શુદ્ધિ આવી તો મે બેથું કે હું એક જ ગલમા પડ્યો.

હતો વૃદ્ધ અધ ને નિસ્કાય માતૃશ્રી માથા પાસે બેસી
ગી રહી છે

“તે બાટ લોક તમને અને મને એક ખાટલા ઉપર
નાખી અહીં છોડી ગયા છે, મને લાગે છે કે અંગ્રેજ
જીવશકર આવ્યું નહોતું, પણ આપણે સરસામાન લૂટી લેવાની
એ એક યુક્તિ બાટ લોકોએ રચી હતી” મારી માતાએ
મને થોડા વખત પછી કહ્યું

તે સમય બહુજ કઠિન હતો. ઘેર જ ગલ, તડકાની
પ્રખરતા, એક હું અને બીજી મારી નેત્રકિન માતા વળી
અધુરામા પુરૂ માર્ગની અજ્ઞાનતા, અને ઘાની ભયકર
વેદના અત્રે જ ગલમા પડ્યા રહેવાથી કંઈ વળશે નહીં, એ
વિચારી હું ઉભો થયો, માથા અને હાથ ઉપર જખમ
હતા, પગ ઉપર પણ ઇલા થઈ હતી, તોએ અધ માતૃશ્રીનો
હાથ પકડી ચાલવાનું આરંભ્યું કાટાવાળી બાળીઓ આખા
મેદાનમા પથરાએલી હતી, જેથી શરિર ઉપરના કપડા ફાટી
ગયા હતા, તેમજ પગમાથી લોહી નિકળતું હતું માતા
ઠોકરો ખાઈ ખાઈને વાગવાર પડી જતી હતી, તેમને હું
સલાળતો. પરંતુ જખમોને લીધે નિર્બળતા આવ્યાથી વધુ
આગળ વધવાની મ્હારામા શક્તિ રહી નહોતી એ ટક થયા
અમોએ ખાધું નહોતું સંભોષમા એજ કે હું ખ અને આપ-
તનો એ એવો સમય હતો જેનું વર્ણન કરી શકાય તેમ
નથી

જ્યારે મધ્યાન્હનો સૂર્ય માથે ચઢ્યો, ત્યારે મારા માથાના ધામા એવી અસહ્ય પીડા શરૂ થઈ, જેથી હું લગભગ બેશુદ્ધ જેવો થઈ ગયો. જ્યારે શુદ્ધિ આવી, ત્યારે હાલવા તથા ચાલવાની મારામા શક્તિ રહી નહોતી માત્ર શ્રીએ મારૂં માથું પોતાને ખોળે રાખ્યું, અને પ્રાર્થના કરતા ગદગદિત કંઠે બોલી —

“હું ઇશ્વર! દયા કર! મારા પાપોને ક્ષમા કર! અને મારા બચ્ચાનો જીવ બચાવ હે ઇશ્વર! આ શાહઝાદી તારી આગળ હાથ ફેલાવે છે, તું તેને નિરાશ નહીં કર અમારો તારા અતિરીકત કોઈએ નથી આકાશ અને પૃથ્વીમા અમને હવે ક્યાયે સ્થાન નથી તારા સિવાય અમારો હવે કોઈ આધાર નથી એ! જગતને આધાર આપનારા અમો નિરાધાર થઈ ગયા છીએ તું જેને ચાહે તેને માન અપાવે છે ચાહે તેનું અપમાન કરાવે છે કાલે અમો દેશ, હાથી, ઘોડા તથા દામી-ગુલામોના સ્વામી હતા આજે અમારી પાસે તેમાનુ કશુંએ નથી સસારવાસીઓ કયા આધારે આ અસાર સસાર ઉપર વિશ્વાસ રાખી જીવન વિતાડતા હશે, જો મેં કેકે પાપ કર્યો હોય તો હે! ઇશ્વર તું મને ક્ષમા કર દયા, દયા, દયા! !”

માતૃશ્રી પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા કે એક ગામડયો ત્યાં આવી ચઢ્યો અને બોલ્યો,—“વૃદ્ધ! તારી પાસે જે કંઈ હોય તે કાઢી આપ” માતા બોલી—“બેટા મારી પાસે તો આ જખમી પુત્ર સિવાય બીજું કશુંએ નથી”

એટલું સાલળી તે ગામડયો કોધે ભરાયો, અને એક કુઠારા ધા મારી માતૃશ્રીના માથે કર્યો, મારાથી રહેવાયુ નહીં, હું જોશમા ઉઠયો, કિંતુ નબળાઈને લીધે પુનઃ ચક્કર ખાઈ જમીન ઉપર શુદ્ધિહિન થઈ પડયો, જ્યારે મને શુદ્ધ આવી ત્યારે મેં જોયું તો મારી માતાનો જીવ જઈ રહ્યો હતો મેં તેમને પુછ્યું કે, —“કેમ માતાજી કેમ છે?” ત્યારે માતાએ બહુજ નિઃશા તથા ઉદાસિનતા સાથે કહ્યું—“ખેટા હું હવે છેલ્લાજ શ્વાસો ભરી રહી છું તને ઈશ્વરને સોપુ છું આહ! કેફન પણ ન મળ્યું, અને નહીં મળવાની કંપ્ત હું હિંદુ-સ્થાનના બાદશાહની ભાભી છું અલ્લાહ અલ્લાહ!” એટલું કહ્યું અને મરી ગઈ

મેં શયની અતિમ ક્રિયાઓ કર્યા વિના ત્યાને ત્યાજ માતાને માટીમા છુપાવી અને સ્વયં ઘસડાતો ઘસડાતો થોડે દૂરના એક વૃક્ષની છાયા તળે જઈ રડતો પડયો, રડતા રડતા મને નિદ્રા આવી, હું સૂઈ ગયો

મુંબઈમાં શાહઝાદો-રેલ્વે ઉપર મળુરી.

પ્રકરણ છઠું

હું વૃક્ષ નિચે નિદ્રામા હતો, એટલામા એક લશ્કરી ઘોડેસ્વરે મારી સમિપ આવ્યો, અને તેણે મને સવાલો કરવા માડ્યા, મેં તેને બધો વૃત્તાત નિર્ભયપણે કહ્યો, તેને

મારી ઉપર દયા આવી ઘોડા ઉપરથી ઉતરી, તેણે મારા ઘા સાફ કરી, અને પાટા બાધી આખ્યા પછી મને પોતાની પાછળ ઘોડા ઉપર બેસાડી પોતાની છાવણીમા લઈ ગયો. આ સવાર ભલા સ્વભાવનો અને દયાળુ હતો, તે પતીયાલામા રહેતો હતો. હું તેની સાથે કેટલાક વખત સુધી રહ્યો, ત્યાર પછી જે શહેરો ઉપર અમારૂં શાસન હતું તે બધા શહેરે શહેર, ગામેગામ, ને ગામડે ગામડા લિક્ષા માગતો મુખઈમા આવ્યો. મુખઈમા ગરિબ માણસોને મક્કા જવા માટેનો એક ઠેકાણેથી ખર્ચ મળતો હતો, બધા ગરિબ મુસાફરો સાથે મને પણ મક્કા ખાતે જવાનો લાભ મળ્યો. મક્કામા લગભગ દસ વર્ષ વિતાડયા પછી મદીના ગયો, અને ત્યાં પાંચ વર્ષ સુધી રહ્યો. તે પછી શામ-બેતુલ મુકદ્દસની યાત્રાઓ કરી હલબ થઈને બગદાદ ખાતે ગયો. ત્યાં બે વર્ષ રહ્યો. બગદાદથી કરાચી આવ્યો, અને ત્યાંથી સીંધો દિલ્હી આવ્યો, કારણ કે દિલ્હીની જ્યારે ત્યારે મને યાદ આવતી અને તૈથી મારૂં હૃદય વિકલ થઈ ઉઠતું.

દિલ્હીમા રહેવે ઉપર મેં મંજુરી કરવાનું આરંભ્યું, જેના પરિણામે ખાધાપીધા પછી મને થોડીક બચત થતી. બે વર્ષમા ત્રણસો રૂપીઆ ભેગા કર્યા. તે ત્રણસો રૂપીઆ એકે ગાડીવાળા સાથે લાગમા રોકયા, જેમાથી આવક થતા આવજે હું સ્વતંત્ર બેલગાડીવાળો થયો છું. એ બેલગાડીના પ્રતાપે મારૂં જીવનનિર્વાહ સુખથી થાય છે.

દિલ્હીમા અમારી શાહી જાહોજલાલીની મને જ્યારે યાદ આવે છે, ત્યારે મારા અંતરમા અનેક ભાવનાઓ

સ્કુરવા માટે છે, પણ આજે મારૂં ઝૂંપડું તે મારા માટે શાહી મહેલ છે, મારી બેલગાડી મારા માટે શાહી વૈભવ અને શાહી સાધનો સમાન છે ઇશ્વરનો આભાર છે કે હું આજે મારી આજીવિકા માટે મજૂરી કરી જીવી રહ્યો છું”

પ્રશ્ન કરનારે પુછ્યું -ખહેરા શાથી થયા ? એથી તો આપને કષ્ટ ભોગવવું પડતું હશે ?

સતોષિ શાહજાદાએ હસ્તા ઉત્તર આપ્યો-“ઇશ્વરનો આભાર કે મને એથી કે હું ખ લોગવવું પડતું નથી પણ સસારના દોષો સાભળવાથી કાનો ખ ધછે, ગામડામા જ્યારે જાટોએ મને માયો ત્યારે માથા ઉપર એવો ઘા લાગ્યો હતો કે, જેથી સાભળવાની શક્તિ મદ થઈ પણ જો ઘોઘાટ ન હોય તો ડાખા કાનથી થોડું ઘણું સાભળી શકું છું, જમણા કાનથી બીલકુલ સભળાતું નથી”

પ્રશ્ન કરનારે આ ઉપદેશપ્રદ વૃત્તાત સાભળી પુછ્યું કે,-“હું આપના એ વૃત્તાતને મારા પુસ્તકમા લખું ? ”

શાહજાદાએ ઉત્તર આપ્યો -“ભલે લખજો પરતુ એ પણ સાથે લખજો કે વિતી ગએલી પ્રત્યેક ઘટનાઓ, અને વિતનારી પ્રત્યેક ઘટનાઓ તેમજ પ્રત્યેક વિતી જનાર સુખદુઃખમય સમય ની સાર છે, તોએ તેમા ઉપદેશ તો અવશ્ય છે”

પ્રશ્ન કરનારે શાહજાદાનો આભાર માની તેમની રજા લીધી

કથા નવમી

ઉમર સુલતાન.

આદતપર આદત

પ્રારંભ પહેલું

શાહઝાદી કુદસૂમ ઝમાનીએ અનેક સકટો મહન કર્યા કેળવાયેલા તેમના હકીમે જ્યારે ખરાબ વખતમા તેમને રક્ષા ન આપી ત્યારે તેઓ બહુજ હતાશ થયા ગઈ સાતમી કથામા કુદસૂમ ઝમાનીએ પોતાની કથા કહી છે હવે તેમના પતિ ઉમર સુલતાનની કથા નિચે મૂજબ તેઓ વર્ણવે છે —

અમારૂં લુણ ખાઈ અમારી સાથે એક નફ્ટ તરીકે વર્તનાર કેળવાયેલા હકીમ જ્યારે મને યાદ આવે છે, ત્યારે સ્વાર્થના શુલામોની નિચતા પ્રત્યે મને દયા આવે છે પણ ધન્ય છે એ ગામડયા ઝમીનદાર બસ્તીને કે જેણે મને એક વાર ‘બહેન’ કહી તે છેવટ સુધી પોતાના એ શબ્દ ઉપર પ્રમાણીકપણે સ્થિર રહ્યો એણે પોતાનું ભાઈપણું અનેક સકટો સહન કરતા નિસ્વાર્થ

સાચબુ અને પોતાનું કર્તવ્ય બબંધુ એવા નિસ્વાર્થી
 સેવકો સૌને મળેા અને એવા નિસ્વાર્થ સેવકો સૌ બનેા
 એવી અત કરણની હું ઇચ્છા કરતી એ બસ્તીના ગાડામા
 બેઠી અને રક્ષા માટે કોઈ સ્થાન ન જડતાં અતે વિવશ
 થઈ અજગડા હૈદ્રાબાદનો રસ્તો લીધો. સ્ત્રીઓ બસ્તીની
 ગાડીમા બેઠી હતી અને પુરૂષો પગે ચાલતા હતા, એવી
 રીતે અમારી મુસાફરી શરૂ થઈ ત્રણ દિવસ પછી અમે
 એક નદીના તટે જઈ પહોંચ્યા, જ્યાં કોયલના નવાબની
 ફૈજ છાવણી નાખી પડી હતી તેઓએ જ્યારે બાણુ કે
 અમે રાજ્યવશના માણસો છીએ, ત્યારે તેઓએ અમને
 અતિથય માન આપ્યુ, અને અમારી એવા માટે પોતાની
 ઇચ્છા દાખવી પોતાના હાથી ઉપર અમોને બેસાડી નદીપાર
 ઉતાયાં અમે હજી બીજા કીનારે ઉતરી રહ્યા હતા કે
 સામેથી અગ્રેજી લશ્કર આવી પહોંચ્યુ અને ભેતભેતામા
 નવાબના લશ્કર સાથે તેમની લડાઈ થવા લાગી આ
 સ્થિતી બેતા અમારામા ઘબરાટ ફેલાયો અને મારા પતિ
 અને મિરજા ઉમર સુલતાને નવાબના લશ્કર સાથે ભેડાઈ
 લડવાની તૈયારી કરી, પરંતુ રીસાલદારે કહ્યુ કે-“તમે
 સ્ત્રીઓને લઈને અગ્રેજી તુરત નહાસી છૂટેા, અમે આવેલા
 સમયને નભાવી લઈશુ” થોડેક દુર સામે એક ખેતર
 હતું, જેમા ખેતી તૈયાર થઈ ગઈ હતી અમે તેમા ધુસી
 ગયા, અને થોડી વારમાજ છુપાઈ ગયા ત્રણ ઇન્કિવર બાણે
 જાલીમોએ અમને કેવી રીતે ભેઈ લીધા, એકાએક
 ગોળીઓ ખેતરમા આવવા લાગી. આખા ખેતરમાં

આગ લાગી, અમો ન્હાઠા પરતુ પરયા ઉપર પાદુ એ સુત્ર અનુસાર અમારાથી બરોબર ન્હસાયું નહીં ઉતાવળે ઉતાવળે ચાલતા, અને ઠોકરો આઈ વારેઘડીએ પડી જતા જોઈએ તે હોય ! અમે તો રાજવશી, એટલે પગે ચાલવાની ટેવજ કયાથી હોય અને તે પણ ખેતરના કાટા અને ખડખચડા માર્ગ ઉપર જીવનો જોખમ, ગલરામણ, ઠોકરો લાગવાનું દુખ અને તે ઉપર પગમા લાગતા કાટાઓએ અમારે અર્ધો જીવ લઈ લીધો ન્હાસલાગમા અમારા માથાની ચાદર ત્યાજ રહી નગ્ન માથે, શુદ્ધિના અનેક કષ્ટ સહન કરતા ખેતર બહાર આવી પહોંચ્યા મારા અને નૂરમહેલના પગ લોહીલોહાણ થઈ ગયા હતા, તરસને લીધે ગળું સૂકાઈ ગયું હતું, જીભ શુષ્ક થઈ ગઈ હતી, ન્હાની બાળકી ઝીનત અચેતાવસ્થા લોગવતી હતી, પુરૂષો અમન સલાળતા હતા, અને અમો સ્થિર ગઈ શકતા નહોતા.

બહાદુરશાહની બેગમ સાહેબા નૂરમહેલ તો ખેતરથી બહાર આવતાજ ચક્કર આઈ જમીન ઉપર પરયા હું ઝીનતને છાતીએ લગાડી પતિનું મોઢું જોઈ રહી હતી, અને મનમા કહેતી હતી કે,--“હે ઇશ્વર ! અમો કયા જઈએ ? અમારું શું થશે ? કયાએ આશરો દેખાતો નથી સમયના પરિવર્તને અમને બાદશાહીમાથી કાઢી ફકીરીમા મૂક્યા હતા પણ ફકીરોને તો શાંતિ હોય છે અમને તો તે શાંતિયે મળવી દુર્લભ હતી

લશ્કર લડતા લડતા દુર નિકળી ગયું અમારો સહાયક ખસ્તી નહીં માથી પાણી લઈ આવ્યો. અમોએ પાણી પીધું, અને અચેત થયેલી બેગમ નૂરમહેલના મોઢા ઉપર પાણી છાટયું, નૂરમહેલ અચેત થવાની સાથે રડવા લાગી, અને કહેતી હતી કે, -“મે હમણાજ સ્વપ્નમાં તમારા પિતા બાદશાહ સલામતને જોયા, તેઓ હાથકડી અને બેડીઓ ખેરીને ઊભા છે અને કહે છે કે, આજે અમારા માટે આ ધૂળ અને કાટાઓથી ભગવતી પથારી મખમલનું પાથરણું છે નૂરમહેલ ગભગ નહીં, ધીરજ ધર અને સાહસથી કામ કરો ભાગ્યમાં લખ્યું હતું કે વૃદ્ધાવસ્થામાં આવા કષ્ટો સહન કરે કોઈ શું કરે ? પણ હવે જગ મને મારી વફાલી પુત્રી કુદ્દસમને દેખાડી દે, બનીખાને જવા અગાઉ હું તેને જોવા ઈચ્છુ છું ”

નૂરમહેલે સ્વપ્નમાં જોયેલ એ બીના સાલગી મારા મૂખથી ‘હાય’ નિકળી ગઈ, નૂરમહેલે મને તરતજ પુછ્યું કે ‘કુદ્દસમ ! શું વાસ્તવમાં કેદીઓ જેમ કેદ કરી બાદશાહ બહાદુરને જોલખાને લઈ ગયા ?’

મિઝા ઉમર સુલતાન બોલ્યા, -“માત્ર સ્વપ્નજ છે બાદશાહો બાદશાહ સાથે એ પ્રકારે વર્તતા નથી, તમે ગભરાઓ નહીં તેઓ સારી રિતે હશે ”

બાદશાહની કુટુંબી હાકિમ સુલતાના બોલી, -“આ સુવા ફીરગીઓ બાદશાહોની કદર શું બાણે ? પોતેજ પોતાના શાહનું માથું કાપી સોળ આને વેચે એવા છે ” પરંતુ મારા

પતિએ તેમને આવાસન આપ્યું અને કહ્યું,—“તમે ચિંતા નહીં કરો બાદશાહ સલામત જ્યાં હશે ત્યાં શાંતિમાજ હશે” એમ કહી હાફીઝા સુલતાનાને શાંતિ આપી

એટલામા બસ્તી નદીમાથી ગાડીને આ પાર લઈ આવ્યો, અમો તેમા બેસી આગળ ચાલ્યા થોડા સમય પછી અમારી ગાડી સાજ થતા એક ગામમા પહોંચી, જેમા મુસલમાન રાજપૂતોની વસ્તી અન્યો કરતા વધુ હતી. ગામના નખરદારે એક છાપર અમને આપ્યું જેમા સૂકાયેલી ઘાસ અને ભુસાનું પાથરણું હતું તેઓ આ પ્રકારના સૂકાયેલા ઘાસ અને ભુસાવાલા ઘરમા રહેતા હતા એવા ઘરને “ખ્યાલ” કહેવામા આવે છે અમને પણ બહુ સલાજથી અને સેવાની ભાવના સાથે આ સુવાળી જગ્યાએ ઉતારે આપવામા આવ્યો તે ગામડયાઓના વિચારે ‘પરાણ’ તો નરમ મખમલનું પાથરણું હતું, પણ, માફ મન આ ‘કચરા’થી રૂઢાવા લાગ્યું, તોએ શું કરી શકેતી? તે અતિરીકત બીજું શું થઈ શકે એમ હતું? વિવશ થઈ અતે તે ઉપરજ સૂઈ રહી આ ઘાસ અને ભુસાના પાથરણા ઉપર શાહઝાદી આજ પહેલીવારજ નિદ્રા લે છે શયનગૃહોના સુવાળા બિસ્તરો બદલ કાળના પરિવર્તને કચરા ઉપર નિદ્રા માટે જગ્યા આપી એજ એની કૃપા! બીજું શું કહી શકાય? આખા દિવસના કષ્ટ અને થાક પછી શાંતિ તથા નિશ્ચિંતતા પ્રાપ્ત થઈ, નિદ્રા આવી પણ રાતના સમયે એકાએક અમો બધાની

આખ ઉઘડી, બેથુ તો ઘાસના તણખલા, કાટા, અમારા કેમળ શરિરને વિધી રહ્યા હતા, અને મચ્છર ચાચડ અમારૂં લોહી ચૂસી રહ્યા હતા તે ઉપરાંત અન્ય જીવજ-તુઓના ડખથી અમને બાણે તીરોના ઘા લાગતા હતા તે સમયની વિકલતા અવર્ણનિય છે જતુઓના ડસોએ આખા શરિરમા અગ્નિ પ્રગટાવી હતી અમોને સુવાળા ખિસ્તરોની શુલામી હતી એટલે અત્રે નિદ્રા કયાથી આવી શકે ? પણ એ ગામના માણસો પણ માણસોજ હતા કે નેઓ એજ નરમ ઘાસના ખિસ્તર ઉપર અચેત થઈ મીઠી નિદ્રાનો લહાવો લઈ નિશ્ચિતતા પૂર્વક પડ્યા હતા. અધકાર રાત્રીમા ચોમેરથી ગીધોના ગભિર અને લયકર સાદો સભળાતા વનપશુઓની રાડો સાભળી કાળજી થર-થરતુ મારી બહીક અને વિકલતાનો પારજ ન રહ્યો ખરી વાત, ભાગ્ય પલટતા વાર લાગતી નથી કોણ કહી શકતુ હતુ કે ભારતવર્ષના સામ્રાટના બાળબચ્ચાઓ આવી રીતે જમીન ઉપર આજોટતા થશે ? તેમની આવી ગતી થશે, એની કલ્પનાયે કોણ કરી શકતુ હતુ ?

સહોપમા એટલુજ કે અમારૂં જે કંઈ હતુ, તેમાનુ હવે કશુયે ન રહ્યુ લલાટે વિધાતાએ જે લેખ લખ્યા છે, તે કોઈ પણ જૂસી ન શકે અમો ત્યાથી હૈદ્રાબાદ તરફ ચાલ્યા. સિતારામ પીઠમા જઈ એક ઘર ભાડે લઈ તેમા રહ્યા જબલપુર ખાતે મારા પતિએ એક વીંટી જે બાટોએ ચલાવેલ લૂટમાથી બચી હતી, તે લઈ વેચી એનાજ પ્રતાપે

માર્ગમાં ખર્ચ ચાલી શકયું, અને કેટલાક દિવસો સુધી
 અત્રે પણ નહીં શકાયું. અતે જે કંઈ રહ્યું સહ્યું હતું તેની
 પૂર્ણાહુતિ થઈ ત્યારે હવે ચિંતા થવા લાગી કે પેટ ભરવા
 માટે શું કરવું જોઈએ? અમે તો રાજવંશી એટલે ધણો
 કરવાની આવડત કયાથી હોય? અને પેટ ભરવાની રીતની
 ખાવાપીવા સિવાય અમને કયાથી ખબર હોય? પણ સદા
 ભાગ્યે મારા પતિ અચ્છા લેખક હતા, તેમણે ‘દરદ શરીફ’
 લખ્યું અને ‘ચાર મિનાર’ ઉપર તે વેચવા લઈ ગયા
 લોકો આ લેખ સુશોભિત અક્ષરોમાં જોઈ ચકિત થઈ જતા
 હતા. પહેલા દિને પાંચ રૂપિયામાં ‘દરદ શરીફ’ વેચાયું
 તે પછી લગભગ જે કંઈ તેઓ લખતા તે ઓછે વધતે
 ભાવે તત્કાળ વેચાઈ જતું. અમારો સગ્ગામાન, દાગીના,
 અવેગતાદિ જાટ લટી ગયા, તેની વિગત તો હું કંઠી ચૂકી
 પણ મારા પતિ પાસની એ વિદ્યા લટાડ્યો લટી ન શક્યા
 ખરી વાત છે કે, “વિદ્યા એ જીવંત ધન છે, તેને ચોર
 ચોરી ન શકે અને મનુષ્ય જો અભાગ્યો હોય તોયે એક
 સમયે વિદ્યા તેને લાલ આખ્યા વિના નજ ગહે’, એ બિના
 અમારા સખ ધે ખરી પડેલી અમને દેખાઈ એ લખાણના
 પ્રતાપે અમારો સમય સારી રીતે વ્યતિત થવા લાગ્યો. પણ
 તે પછી નહીંમા પૂર આવશે, અને તેથી અહીં વધુ રહેવું
 સલામતીભર્યું ન લાગવાની ખેડીકે અમે શહેરમાં દરોગા
 અહમદના ઘરમાં રહેવા ગયા આ નિઝામનો ખાસ સેવક
 હતો, તેના અનેક ઘરો ભાડેથી અપાયલા હતા.

ભયંકર સમાચાર !

પ્રકરણ બીજું

અમો દરોગા અહમદના ઘરે રહેતા હતા, ઘણા દિવસો શાંતિથી વિત્યા પછી એક દિને અમારી શાંતિનો નાશ થયો, આ ભયંકર સમાચારની વાતો આખા શહેરમા ફેલાવા લાગી અમારા હાડેહાડ આ સમાચારથી ધ્રુણ ઉઠ્યા અને તે સમાચાર એ હતા કે, “નવાબ લશ્કરજી, જેણે દિલ્હીના રાજકુમારોને આશરો આપ્યો હતો, તે અંગ્રેજોનો લોગ થઈ પડ્યો, તેથી હવે કોઈપણ રાજકુમારોને આશરો આપવાની હિમત કરી શકશે નહીં અને દિલ્હીના રાજકુમારોનો પત્તો લાગતા તેમને કેદખાને પૂરવામા આવશે” અમો આ સમાચાર સાંભળી ગભરાઈ ગયા, મેં મારા પતિને બહાર જતા અટકાવ્યા, જેથી કોઈ શત્રુ પકડાવી ન આપે એનું પરિણામ એ આવ્યું કે ઘેર બેઠા ગ્રહેવાથી નિરાહાર ગ્રહેવાનો સમય આવી લાગ્યો, અતે મારા પતિએ વિવશ થઈ ખાર રૂપીયામા એક નવાબને ત્યાં તેના પુત્રને ભણાવવાની નોકરી સ્વિકારી, તેઓ પ્રત્યેક દિને નવાબના પુત્રને ગુપચુપ ભણાવવા જતા, પણ એ નવાબનો સ્વભાવ બહુજ ઉશ્ચિત હતો તે ચીઢીયો હોઈ નોકરો સાથે એક શુભામ કરતા પણ વિશેષ ખરાબ રિતે વ્યવહાર કરતો. મારા પતિ જો કે તેના પુત્રના ગુરૂ હતા, તોએ એ નીચ

નવાળ મારા પતિ સાથે, એક સાધારણ નોકર સાથે વર્તાય તેવી રીતે વર્તે તો આ અપમાન મારા પતિથી કદી સહન કરી શકાય તેમ નહોતું પણ શું કરી શકે ? તેઓ ઘેર આવતા અને રડી રડી કહેતા કે, “હે ઇશ્વર ! મારાથી હવે આવું અપમાન સહન થઈ શકતું નથી, આવી નીચ નોકરી કરતા મૃત્યુ આપ, એ અનેક ઇરબને સારું છે તે અમને એટલા વિવશ કરી નાખ્યા છે કે ગઈ કાલે આ નવાળ જેવા સેકડો નવાળો અમારા સેવક હતા, અને આજે અમે તેના સેવક થયા છીએ અમે તો બધાની સાથે વિવેકસર વર્તતા હતા, બધાને પ્રેમથી બોલાવતા, અને આજે એ નવાળ અમારી સાથે આવી કૂરતા દાખવે છે હવે તો અમે એટલા માટેજ જીવીએ છીએ કે અમે મરણ પામી શકતા નથી”

આ લયકર સમાચારના દિવસોમાજ મિયા નિઝા-મુદ્દીન શાહને અમારા સમાચાર મળ્યા મિયાનું હૈદરાબાદમા માન હતું, તેઓ હજરત કાલેમિયા સાહેબ ચિસ્તી નિઝામ ફખરી કે જેમને દિલ્હીના અતિમ સમ્રાટ તથા નિઝામી પોતાના ગુરૂ માનતા હતા, તેમના પુત્ર હતા મિયા રાતના સમયે અમારે ત્યાં આવ્યા, અને અમને જોઈ ખુબ રડયા જ્યારે તેઓ કિલ્લામા આવ્યા કરતા હતા, ત્યારે તેમને માનસર મુસજીત આસને બેસાડવામા આવતા બાદશાહ બિગમ સ્વયં પોતાના હાથોવડે પખો કરતી આજે તેઓ અમારે ત્યાં આવ્યા છે અને એકે

એવી વસ્તુ અમારી પાસે નથી કે જે ઉપર આસાએશ સાથે બેસાડી શકાય વિતેલો સમય પુનઃ અમારી આખોમા ધુમવા દ્વારે. અમારી બહોજલાલી સાબરી આવી અને તે સાથે આખમા પાણી ભરાઈ આવ્યું હૃદય વિકલ થઈ ઉઠ્યું ઇશ્વરની અનેરી મહીમા! શું હતું ને શું થઈ ગયું? મીયા અમારી સ્થિતિ પૂછતા બેઠા અને થોડા સમય પછી ચાલ્યા ગયા.

બીજાજ દિને પ્રાત કાલે સંદેશે આવ્યો કે ખર્ચ સ બધે તેમણે દરેક વ્યવસ્થા કરાવી છે અને જણાવ્યું કે હવે તમે હજી કરવાનો વિચાર કરો. આ સાબળી ચિત્ત આલ્લોકિત થઈ ગયું. મકકા શરીર જવાની આનંદ સાથે તૈયારીઓ થવા લાગી.

મુ'બઈમાં.

સારાશ એ કે અમે હૈદરાબાદથી નિકળી મુબઈ ખાતે આવી પહોંચ્યા અને મુબઈમાંજ અમેએ અમારા સાચા વફાદાર મિત્ર બસ્તીને ખર્ચ અને થોડા પુરસ્કાર આપી પાછો ઘેર તરફ રવાના કર્યો તેનો વિયોગ પણ અમારા માટે કુખ સમાન છે એ અસરકારી ગણાતા ઝમીનદાર બસ્તીને હજારો ધન્ય છે અને તે સરકારી ગણાતો પણ અવિવેકી લશ્ક હરામ શાહી હકીમને હજારો ધિક્કાર છે, કે જેની આખમા જરાએ શરમ નહોતી અમારા સારા વખતે તે અમારે પગે ચડતો, ખુશામદ કરતો અને હવે અમારા ખરાબ વખતે અમને ઠોકરે મારી પોતાની નિચતાનુ પ્રદર્શન ભરતો.

અમે સ્ટીમરમા બેઠા, જે યાત્રીઓ આ સાબળતા કે અમે ભારતવર્ષના સમ્રાટના કુટુંબીઓ છીએ, તેઓ અમને બેવાની ઉત્ક્રાં પ્રગટ કરતા પણ અમે બધા સાધુઓના રગાયલા વસ્ત્રોમા હતા એક હિંદુ ફકીર કે જેની કદાચ સદર ખાતે દુકાન હતી તેણે પુછ્યું કે, “તમે કયા પથના ફકીર છો?” અમને તત્તજ લાગ્યું કે, એ અમાગ વૃત્તાતથી અપરિચિત છે આ ફકીરના પ્રશ્ને અમાગ હજી નહીં રૂઆયલા ઘાઓને પુન તાજ કર્યાં, હૃદયના ટાકાઓ તૂટી ગયા, હું બોલી, “મઝમ (અન્યાય પિડિત) શાહ ગુરના અમે ચેલાઓ છીએ તેજ અમારો પિતા અને તેજ અમારો ગુર પાપીઓએ તેનું ઘ-આગ લૂટી લીધું, અને અમને આ સ્થિતિમા જગલમા હડસેલી દીધા હવે તે અમારા દર્શન માટે તલસે છે, અને અમને તેના દર્શન વિના શાંતિ નથી અમે એથી વધુ અમારી સ્થિતિનું શું વર્ણન કરીએ?” પણ એ હિંદુ ફકીરે જ્યારે અમારૂં વાસ્તવિક વૃત્તાત સાબળ્યું, ત્યારે તે રડવા લાગ્યો, “બહાદુરશાહ હમ સબકા બાપ થા, અઝોર ગુર થા કયા કરે ! રામકી યહી ઇચ્છા થી કે વહ નિરપરાધ નષ્ટ હો જાય”

દેશ તણ પરદેશ ગયા.

પ્રકરણ ત્રીજું.

ભારત વર્ષ એ અમારો દેશ છે, દિલ્હી અમારું સ્થાન છે, એ દેશ તણ અમે વિદેશ ગયા પણ એ વિદેશ તે ઇશ્વરનો દેશ, એટલે અમારોયે દેશ છે મહામા અમે પહોંચ્યા, અત્રે ઇશ્વરે રહેવાનું એક આશ્ચર્યજનક સ્થાન સ્થાપ્યું છે અબદુલ કાદર નામનો એક અમારો દાસ હતો, તેને દાસત્વમાથી મુક્ત કરી મે મકકે મોકલી આપ્યો હતો (અત્રે દાસનો અર્થ ખરીદાએલો ગુલામ થાય છે) મકકે આવી તેણે બહુજ ધન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, અને ‘અમઅમ’નો કારભારી નેમાયો હતો તેને જ્યારે અમારા આવવાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે દોડતો આવ્યો, અને અમારા પગે પડી ખૂબ રડવા લાગ્યો તેનું ઘર બહુજ સારું અને વ્યવસ્થિત હોઇ આસાએશ દેનારું હતું અમે બધા તેને ત્યાજ જઇ રહ્યા.

થોડા દિવસો પછી રૂમના સુલતાન કે જે મહામા રહેતા હતા, તેમને અમારા સમાચાર મળ્યા, તે પણ અમને મળવા આવ્યા કેઇએ તેમને કહ્યું હતું કે દિલ્હીના અતિમ મુગલ સમ્રાટની શાહઝાદી અત્રે આવી છે, જે કેઇની પણ લાજ રાખ્યા વિના-વિનાસકેએ વાતો કરે છે સુલતાનના

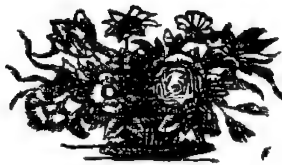
નાયબે અબદુલકાદર દ્વારા સંદેશો મોકલ્યો કે તે અમને મળવા માગે છે, અમોએ તેનો સ્વિકાર કર્યો બીજા દિને તે અમારે ત્યાં આવ્યો અને અતિ માનમયીદા સાથે તેણે અમારી સાથે વાતચીત કરી અતે તેણે અમને કહ્યું કે,-
 “તમારા આગમનના સમાચાર હું સુલતાનને આપવા ચાહું છું” મે તેની આ ઇચ્છાનો ઉત્તર અતિ ઊંચરવાઈ સાથે આપ્યો કે, હવે અમો એક મોટા (ઇન્કર) સુલતાનના દર-ખારમા આવી ગયા છીએ તેથી હવે અમોને અન્ય કોઈ સુલતાનને મળવાની આવશ્યકતા નથી નાયબે અમારા માટે યથેષ્ટ ધન, વ્યય માટે નક્કી કરી આપ્યું અમો નવ વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યા એક વર્ષ નજર તથા (મેસોપોટેમીયા-ઇરાક) કરબલામા વ્યતિત કર્યું એટલા દિવસો પછી પુનઃ શાહી દિલ્હી અમને યાદ આવવા લાગી, અને ત્યાથી અમો નિકળી ફરી એકવાર દિલ્હીમા આવ્યા અમોએ દિલ્હીમા શું જોયું? દિલ્હી છીન્નભીન્ન થઈ જવા પામી હતી, નેની બહોળલાલી અને પૂરાતન મહોબ્બવલતાનો અત આવ્યો હતો, તેનું તેજ જતુ રહ્યું હતું, તેના આનંદ વિલાસો ધૂળ ભેગા થઈ ગયા હતા દિલ્હીની એ અવદશા જોઈ અમને કારી ઘા લાગ્યો હું તો અનેક વેળા રડી ઉઠતી

દશ રૂપીયાનું સરકારી પેન્શન

દિલ્હીમા અગ્રેજી સરકારે અમારા ઉપર બહુજ દયા આણીને માસિક રૂપીયા દશનું પેન્શન બાંધી આપ્યું હું

દિલ્હીના સમ્રાટની શાહજાદી ઝરે ! લાડલી પુત્રી અને રૂપીઆ
 દશનું પેન્શન ! આ દસ રૂપીઆ પેન્શનની રકમ સાબળી
 પ્રથમ તો મને હસ્તુ આપ્યું કે, મારા પિતાનો આટલો મોટો
 દેશ લઈ દસ રૂપીઆ પ્રતિકાર આપે છે પરંતુ વિચાર
 કર્યો કે આ દેશ તો ઇવરનો છે, કોઈના બાપનો નથી તે
 જોઈએ તેને આપી શકે છે, અને જોઈએ તેની પાસેથી
 ગુટવી શકે છે અમારી પાસેથી પણ એણેજ દેશ ગુટવ્યો
 હતો, અને તેણેજ અંગ્રેજોને સંપૂર્ણ અમારો દેશ કર્યો છે,
 તો પછી હું ખ શાલુ ? મનુષ્યને ઈશ્વર સામે ક્યાંક કરવાની
 જરૂર ન હોય અતે અમે પણ મનુષ્યોજ છીએને ?

“હિ ઇશ્વર, તુ ચાહેસો કર”

કથા દસમી

દિલ્હીમાં રાજખટપટ.

મિત્ર ! હું કેાણુ અને મારી યોગ્યતા શુ ? મારી સ્થિતિ શુ એ હંચા ભયાં હેતથી પૂછે ? આ પરિવર્તનશિલ સસારમા બીજાઓ જેમ મેં પણ અનેક અનુભવો મેળવ્યા છે એ કે સસારચક્રમા હું અતિષય વિચિત્રપણે કચરાયો છું પણ મારા આ કિંકર અસ્તિત્વની હું ખ કથા સાબળવાની તમને શુ જરૂર છે ? મારી આપવિતિઓ સાબળવામા કદાચ તમને આનંદ મળતો હશે પણ ભાઈ ! આવી અનેક અટપટી ઘટનાઓ સસારના માનવીઓ સખ ધે બન્યાજ કરે છે, જે વિષે આપણે અજાણ હોઈએ છીએ એવીજ રીતે મારા સખ ધેની ઘટના એ તમો ન જાણો તો તમને કશુયે જોહવાપણુ નથી પણ મિત્ર ! હું તમારા આગ્રહને શીરે ચઢાવી મારી કથા કહું છું સાબળો -

૧૮૫૭ ના બળવા પૂર્વે હું પૈસા અને યુવાની તથા બાહુબળ ઉપર મદમસ્ત હતો ત્યારે અનેકવાર આશાભેર દિલ્હીના એક પીર સાહેબની દરગાહે જતો હતો, હું પોતે પણ એક પીરનો પુત્ર છું, અને સાથે સાથે આનંદી અને સ્વચ્છંદી હોવાથી કલ્પના સૃષ્ટિમા મસ્ત રહ્યા કરતો, મારા

પિતાશ્રી વીંટીના નગો ઘસવાનું કાર્ય કરતા જો કે તેઓ પીર હતા, અને પીર તરીકેની તેમને આવક પણ સારી હતી, તોએ તેઓ મહેનત મજૂરી કરી પોતાની આજીવિકા મેળવતા હતા, પણ મને મારા પિતાશ્રીની જો વર્તણૂક સારી લાગતી નહોતી, કારણ કે અમારે ત્યાં પુરતા પેસા હતા, અને તે ઉપરાંત પીર તરીકેની સારી આવક હોવાથી નગીના ઘસવાનું કાર્ય કરવું એ મને હિંણપદ્મથું લાગતું એ ઉપરથી તમો માગ સ્વચ્છદી સ્વલાવ અને અભિમાની પ્રકૃતિની કલ્પના કરી શકશો પણ જવા દો મારી એ મોટાઈ, અમે ધનવાન હતા એમ સમજી જ્યારે હું ગર્વ કરતો ત્યારે મારા ગર્વને તોડનાર મારા પિતાશ્રી મજૂરી કરતા હતા.

મારા પિતા પીર હતા, એટલે તેમની પવિત્રાઈથી આકર્ષીત તેમની પાસે અનેક ધનવાનો અને જ્ઞાનદાન સ્ત્રી પુરુષોની આવજાવ રહેતી, પણ મને કંઈ તેની કનવાર નહોતી સેવક તો જવાનીની મસ્તીમા મસ્ત રહેતો આ દિવસોની બહાર કંઈ અનેરીજ હતી, તે દિવસોમા એક સમયે જહાપનાહ મહમદ બહાદુરશાહની ખાસ યેગમ નવાબ ઝીનતમહેલ મારા પિતાની સેવામા ઉપસ્થિત થઈ રિવાજ મુજબ મારા પિતા સામે તેમણે નજરાણામા એક સારી જેવી રકમ આપી, એ જહાપનાહની યેગમને નજરાણું આપનારાઓ ઘણાંયે હતા મોટા લોકને નજરાણું

અપાય છે તેમ એ મોટા લોકની મોટી જૈરીઓ નજરાણું સ્વિકારે એમા નવાઈ નથી, પણ મારા પિતાશ્રી તો એક પીર, એટલે જહાપનાહની બેગમ તેમના ચરણે નજરાણું ધરે એ તો તેની ફરજ સમાનજ લેખાતું પણ મારે એ નજરાણાની શુ જરૂર ? હું એની વાતે કરવા ચાહતો નથી પણ એ બેગમ સાહેબ પોતાની સાથે એક બાદી લઈ આવેલા, એટલે સેવકનું દિલ સલામત રહ્યું નહીં તે લટાઈ ગયું અને તેમા બેતબેતામા અનેક કારી ઘા પડ્યા હું તે અસહ્ય ઘાની વેદનામા બળી રહ્યો હતો, પણ તે બાદી બડી લુચ્છી તેણીએ મને પોતાના સ્વરૂપની છટા લહરીએ મુગ્ધ કર્યો, તેની મોહિની વિધાઓ મારા ઉપર વિજય મેળવ્યો તે નવાબઝાદી ઝીનતમહેલની દાસી હતી, તેનું નામ દુરદાના હતું નવાબઝાદી ઝીનતમહેલે પોતાની એ દાસીને વાત વાતમા બેત્રણ વખત દુરદાના કહી સંબોધ્યું, એટલે મને તેના નામની પુછપૂછ કરવાનીયે ચિતા રહી નહીં

નવાબઝાદી ઝીનતમહેલની સાથે મારૂ દિલ ચોરીને એ બાદી દુરદાના તો અડપલું કરતી ચાલી ગઈ, તે દિવસથી મ્હારૂ જીવન ફરી ગયું પ્રેમમા પિડાતો હતો, તેથી મારી સ્થિતિમા થતું પરિવર્તન મારા મિત્રો બેતા એક દિવસે સફદગમીયા જે રંગે કાળા અને દાતે ઉજળા હતા, અને તેમની આખે બાગ માસ પિળાશ રહેતી, તેઓ મને માર્ગમા મળ્યા અને બોલ્યા, ‘કુમ’ મિત્ર ! તારી

આ દશા શાથી થઈ? અહોરાનો રગ બદલાઈ ગયો છે, સુરખીને સ્થળે શ્યામતા છવાઈ છે અગે દુરબળતા દેખાય છે, એમ શાથી થયું? શુ બિમારીમાંથી ઉઠ્યો છે ” આ મીયા સફ્દર સાહેબ મારા એક મિત્ર હતા, તેમના સાદમા દિલ-મોજી હતી, પણ તેમને એવી દુરઅદેશી નહોતી કે જેથી કદપી બચ કે, હું દુરદાનાના પ્રેમની બાળમા ફસાયો છું પણ પ્રાકૃતિક એવો નિયમ છે કે, નિર્મળ અત કરણના માણસો પોતાને માથે આવી પડતા સકળે ને હું ખકથાના ઉભરા કોઈ સહેજે છેડતી કરે કે કાઢી નાખે છે તેમ હું મીયા સફ્દરના થોડે બોલ્યે બધું બોલી ગયો, જેથી તે મારા અને દુરદાનાના પ્રેમની વાત બાણી શક્યો, પણ એ મીયા સફ્દરજી મારા એક મિત્ર થઈ જો મને એવા સમયે દિલાસો ન આપે તો પછી એ મિત્રજી શાનો? તેણે મને કહ્યું, —“તારી દુરદાના જહાપનાહના મહેલમા ઝિનતમહેલની સેવામા ગ્હે છે, અને એ મહેલમા આવબાવ કરનારી એક બાદી જે ઉમરદરાઝ ગલીમા રહે છે, તેને થોડીક જો લાચ આપવામા આવે તો તે તારા સદેશો દુરદાનાને ખોચાડશે, જેથી તારી ખિસ્સા પરિપૂર્ણ થઈ શકશે ”

મારા મિત્રની વાત મારા ગળે ઉતરી, કાગળ કે બીજો એકેકે ઉપાય નહોતો, અધકારમા પ્રકાશનું એકજ કિરણ મને વિજય અપાવવા પૂરતું છે એમ મ્હને લાગ્યું સફ્દરજી જે લાચ આપવાની વિજયકળા મને શીખવી તે સાધવાને હું ઉમરદરાઝ ગલીમા બાદીને ત્યાં ગયો, હિન્નોટીઝમની

કળા હું નહોતો બાણુતો કે જેના ચમત્કારથી એ બાદીને વશ કરી શકું, અથવા તેને આજી શકું. તેથી ખીસામાથી પારસમણિ કાઢી (રૂપીયાની થેલી) અને તે બાદીના હાથમા મૂકી હું બોલ્યો,—“મને દુરદાના ભેદએ”

“હા, તે અપાવુ, પણ તમે આટલી બધી તસ્દી શાને લ્યો છો? મારે પૈસાનું કામ નથી, કોઈનું ભલું થાય એજ મારે મન પૈસા છે”

હું તરતજ પામી ગયો કે એ શબ્દોની મિઠાશમા પણ વિજયકળાજ સમાયલી હતી, બે કે તેના મનમા ભાવતું હતું, અને મને પૈસાની દરકાર નથી એમ તેનું મો કહેતું હતું હું બોલ્યો,—“અરે! કંઈ નહીં, એ તા સ્હેજ મિત્રાચારીની નિશાની છે” હું આટલું બોલી ગયો, પછી મને એ વિચાર તો આવ્યો કે આ બાદીની મિત્રાચારી શી? ઠીક, કામ કઢાવવું છેને! એટલે મિત્રાચારીના આકા હેઠળ વિજયકળાને ઉપયોગ કરવામા વાધો શું હોઈ શકે?

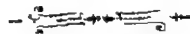
બીબાજ દિને એ બાદી આવી મને કહી ગઈ કે એક તરકટ ચોળશો તોજ કાર્ય પાર પાડી શકાશે, અને તે એ કે તમે પીરના પુત્ર છો, એટલે પીર અલીશાહની દરગાહ પાસે એક કેહીમા બેસી “ચીલ્લો” કરો હું નવાબઝદી ઝીનત મહેલને તમારા સમાચાર આપીશ, તેઓ તમારે ત્યા આવબાવ કરવા લાગશે, જેથી તમને દુરદાનાને મળવાનો પ્રસંગ મળશે પછી તમે તમારી ઈચ્છા પૂર્ણ કરી શકશો.

હું તરતજ મારી માતૃશ્રી પાસે ગયો, અને બહુજ નમ્રતાથી બોલ્યો,—“માતૃશ્રી, તમે પ્રત્યેક દિવસે કહ્યા કરો

છો કે તું વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા પાછળ કેં લક્ષ આપતો નથી, પિતા પાસેથી કંઈ શીખતો નથી, માતૃશ્રી હવે તો મારી એવી ઇચ્છા છે કે પિતાશ્રી પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરે, અને ધર્મ કર્મ સમજતો થાઉં માટે પિતાશ્રીને કહો કે તેઓ મને કંઈ શીખવે, હું હવેથી પીર અલીશાહની દરગાહ પાસે જઈ “ચીલ્લો” કરીશ.”

હું દૂર જગલમાં રહું એ જોવા માતૃશ્રી ઇચ્છતી ન હોવાથી તેમણે બહાનું જવાની ના પાડી, પણ જ્યારે પિતાશ્રીને ખબર પડી કે હું “ચીલ્લો” કરવા ઇચ્છુ છું, ત્યારે તેઓ ખૂબ પ્રસન્ન થયા, અને તેમણે મને પીર અલીશાહની દરગાહ ઉપર રહેવાની પગવાનગી આપી, પ્રત્યેક દિને વખતસર નોકર યોગડી લાવતો, અને હું આનંદ સાથે ત્યાં રહેવા લાગ્યો, ચીલ્લો કરવાના નામે પ્રેમની પૂજા કરવાને આટલી વિશ્રાંતી મેળવી

શાહઆલમના ગુપ્ત દસ્તાવેજો.

નકરણ બીજું.

ચાર પાંચ દિવસ એવી રીતે વિતી ગયા હું એક દિને વજીરો લાણી રત્નો હતો, એટલામાં એ માણસો મારા ઓરડામાં આવ્યા, તેમણે જૂના પૂરાણા વસ્ત્રો પહેર્યા હતા,

મે તેમને ઇશારાથી પુછ્યુ કે તમે કોણ છો? તેઓએ ઉત્તર આપ્યો કે અમે મુસાફર છીએ મને તરતજ સઢેહ થયો કે કદાચ એઓ ચોર હશે, તેથી વઝીફા અધુરો મૂકી હું બોલ્યો, અત્રે આવવાનું કારણ શું છે? તેઓ બોલ્યા કે, તમારી પાસેથી તાવિજ લેવા આવ્યા છીએ મેં કહ્યું, હું લોકોને તાવિજ આપું છું એમ તમે શા ઉપરથી કહો છો? હું કંઈ તાવિજબાવિજ બાણતો નથી ત્યારે તેઓએ કહ્યું અમને તો દુરદાના નામની સ્ત્રીએ મહેલમાથી તમારા વિષે ખબર આપી છે, તેથીજ અમે તમારી પાસે તાવિજ લેવા આવ્યા છીએ મેં પુછ્યુ કે, તમારી સાથે રાજમહેલને શું લાગેવળગે? ત્યારે તેઓએ કહ્યું, અમે બેગમસાહેબા પાસેથી અમારો પગાર લેવા ગયા હતા, ત્યાં દુરદાના પણ હતી, તે બહુજ મલતાવડી સ્ત્રી છે એ દુરદાનાએજ અમને તમારી યોગબ આપી છે મેં પુછ્યુ, તમે શા માટેનું તાવિજ માગો છો? ત્યારે તેઓએ કહ્યું, “વશીકરણ માટે” મેં પુછ્યુ, જાણને વશ કરવા? તેઓ અદ્વંદાસ્ય કરતા બોલ્યા, “રાજકુમાર જવાબખત માટે”

હવે મારા આશ્ચર્યની સીમા રહી નહીં રાજકુમાર જવાબખત ઝીનતમહેલના લાડલા પુત્ર હતા, બાદશાહે મિરઝા દારાબખતના સ્વર્ગવાસ પછી મિરઝા કુબરને યુવરાજ બનાવ્યો હતો, ત્યારે ઝીનતમહેલ એવા પ્રયત્નો કરતી હતી કે જેથી સિંહાસન જવાબખતને મળે

મે પુછ્યુ, -“જવાબખત કોને વશમા લેવા હવે છે?”

એટલું સાબળતાજ તે મુસાફરોએ જટ પીસ્તોલ કાઢી અને મારી સામે તાકી બોલ્યા, -“ખબરદાર ! આ ભેદ કોઇને કહેશે નહીં અમે જવાબજતના બસૂસ છીએ ” એ કહ્યું, -“તમે ભલે બસૂસ હો, પણ મારાથી તમને શું કામ છે ?” ત્યારે તેઓ ધીમેથી બોલ્યા, -“તમારા પિતા પાસે શાહઆલમના જે ગુપ્ત દસ્તાવેજ છે, અને જેમા ગુપ્ત શાહી ખબરનાની વિગત લખી છે, તે અમને લાવી આપો જો આ કાર્ય કરવા તમે તત્પર થશો તો ઠીક, નહીંતર તમારો જીવ જોખમમા સમજાશે ”

પીસ્તોલ જોતા કે ગભરાટ અને અસ્વસ્થ તો થયો, પરંતુ એ મારી શુદ્ધ બોલી નહીં એ તેઓ સમજા એક શસ્ત્ર રખૂ કરી અને તે એ હતી કે, જો દુરદાના મને મળવાને વચન આપે તો તમારૂં કાર્ય હું સંપૂર્ણપણે કરી આપીશ મને લાગે છે કે એ શાહી દસ્તાવેજની વાત તમને તેણેજ કરી હશે ”

તેઓ બોલ્યા, -“જો વાત ખરી છે દુરદાના તમને મળશે અમને એવી ખબર મળી કે શાહઆલમ બાદશાહે તમારા વડિલ પિતાને વિશ્વાસપાત્ર ગણી તે દસ્તાવેજ સાચવવા આપ્યા હતા, અને એ પણ કહ્યું હતું કે આવશ્યકતા અનુસાર તે દસ્તાવેજે મારા યોગ્ય વારસોને આપી દેશે ”

એ પુછ્યું, -“તો શું દુરદાના રાત્રે પણ મહેલમાજ રહે છે ?” તેઓ બોલ્યા, -“નહીં, તે અર્ધ રાત્રીએ કાશ્મીરીદાર

આગળના ઘરમા બેઠા છે, અને અમે પણ ત્યાજ રહીએ છીએ” એ તેઓને તે ઘરનું સંપૂર્ણ સરનામું પુછ્યું અને બોલ્યો,—“મને દસ્તાવેજો લાવી આપવામા તો કંઈ વાધો નથી પરંતુ મને એની ખબર નથી કે મારા પિતાએ તે દસ્તાવેજો કયા મૂક્યા છે તેમ એ તો કહી તે દસ્તાવેજો લેવા પણ નથી”

બસૂસો બોલ્યા,—“બુઝો ખોડું નહીં કહો જે દિવસે તમે દુરદાનાને જોઈ શક્યા તેજ દિવસે દસ્તાવેજોની વાત ચિત થઈ હતી”

હવે મને ચિતા થવા લાગી, એ તે મે તેઓને કહી નાખ્યું કે,—“એ તો માગથી બની શકે તેમ નથી”

એટલું સાબળતાજ પુન તેઓએ પીસ્તોલ કાઢી અને મારી સામે તાકી મારા શરિરમા શક્તિ હતી, અને હું સાવધાન થઈ ગયો હતો મે પ્રસંગ જોતાજ એકજ ઝડપે તે પીસ્તોલ પકડી ઝટકો દઈ છીનવી લીધી, અને તેજ પીસ્તોલના હાથાવડે જોર સાથે તેઓના માથા ઉપર ફટકો માર્યો જેથી તેઓ તરતજ ખાઈ જમીન ઉપર પડી ગયા આ બધું એક પળમાજ બની ગયું હું તરતજ તેઓના હાથો બાધી તેજ ઓરડામા તેઓને રાખી ઉપરથી તાણુ મારી ઝડપથી કાશ્મીરી દરવાજા ખાસે ખોલી ગયો રાતના અગ્યાર વાગ્યાનો સમય થવા આવ્યો હશે, બસૂસોએ બતાવેલા ઘર ઉપર જઈ હાંકલ કરતા દુરદાના આવી અને

પુછ્યું, કોણ છે ? મેં કહ્યું, જરા અહીં આવો, મને બસૂસોએ તમારી પાસે જરૂરી કામે મોકલ્યો છે તે બોલી, તેઓ કયા છે ? મેં કહ્યું કે, તેઓ તકીયા પાસે શાહ સાહેબ રહે છે, ત્યાં તેમની પાસે બેઠા છે શાહ સાહેબ તેમની માગણી સ્વિકારવા તૈયાર થઈ ગયા છે, તેથી તેઓએ મને ત્યાં બોલાવ્યા છે બે તમે આવો તો દસ્તાવેજો હમણાજ તમારે સંપૂર્ણ કરવા છે

ફરદાનાએ કહ્યું, ત્યારે 'ડોલી' મંગાવી લ્યો, હું હમણા આવી હું તરતજ ડોલી લઈ આવ્યો, અને કહારોને સમજાવી કહ્યું કે, અત્રેથી ખાસ બજારમા લઈ જવું અતે ફરદાનાને હું મારા ઘરે લાવ્યો, અને તેની સ્વારી ઉતારી માતાજી તે સમયે નિદ્રામાં હતા પિતાશ્રી ઉપલા ભાગમાં હતા હું માતાજી પાસે ગયો અને સઘળી વિગત તેમને કહી સંભળાવી માતાજી તો પહી ગયા, પણ મેં નમ્રતા સાથે તેમને હિંમત આપી તેથી તેઓ કંઈ બોલ્યા નહીં, અને ફરદાનાને એક ચોરડામાં લાવી મેં દીવો કર્યો, ફરદાના આ બનાવ બોધ છકજ થઈ ગઈ, અને બોલી મને અહીં કયા લાવ્યા ?

નકલી દસ્તાવેજ.

પ્રકરણ ત્રીજું

હું દુરદાનાને લઈ આવ્યો, તેથી તે ઘબરાઈ ગઈ હતી, મેં તેને ધીરજ આપતા ચોખવટ કરી કહ્યું, -“જો, ઘબરા નહીં, આ તારૂં જ ઘર છે, પણ જો જરાએ રાડ પાડી તો યાદ રાખજે કે તારો જીવજ જશે મેં તારા મોકલાવેલા ખંને બસૂસોને કેદ કરી રાખ્યા છે, પણ માફ હૃદય તારી કેદમા છે હું હવે બધી બાબતો બાણી ચૂક્યો છું, જો હવે તું શાંતિ સાથે અહીં રહેવા રાજી થાય તો આ ઘર તારૂં જ છે, હું તને મારી ધર્મપત્નિ બનાવી સુખથી રાખીશ જો રાજી ન થઈ તો યાદ રાખજે, તારો જીવ જોખમમા છે”

દુરદાનાને મારા પ્રત્યે અને મને દુરદાના પ્રત્યે પ્રેમ હતો, અને હજીએ છે, પણ સ્ત્રી જાત! અને તેને એકાએક એવી રીતે ફાસલાવી લાવવી તે તેના માટે ગભરાટનું કારણ ગણાય તેની ધમ્મજાજ હતી કે તે મારી પાસે રહે, પણ કોઈએ પ્રસંગ વિના મારી સાથે તે વાતચિત કરી શકી નહોતી આજે બોલચાલ થઈ, તે સાથે અમારા વિયોગની પૂર્ણાહુતિએ થઈ દુરદાનાને એ ગમ્યુ તે રસાત્મક સાદે બોલી, -“મને તમારે ત્યાં રહેવામા કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો

નથી હું સ્વયં એમજ ઇચ્છતી હતી, અને તેમજ ચર્ચુ છે, જે જોઈ મને તો આનંદ થાય છે પરંતુ તે બાંસુસોને છોડી દો ! નહીં તો યાદ રાખજો કે સાફ નહીં થાય એ બાંસુસોને જો સહેજળી ધબક થઈ તો આપણી સલામતી ભયમા આવી પડશે

“પણ જો તેઓને હું છોડી દઉં તો મારી ઉપર આપત્તિ આવી પડશે, તેનું કેમ ?” હું બોલ્યો.

“કોઈએ આપત્તિ આવવાની નથી તમે ત્યાં જાઓ અને તેઓને કહો કે, મને અસલ હસ્તાવેજ તો મળતા નથી, પણ તે હસ્તાવેજની એક નકલ લાવી આપી શકું છું, અને તે પણ એવી રીતે કે દુરદાના સળધે મૌન રહેવામા આવે, અને તેની વાત ઉપર પરદો નાખવામા આવે” દુરદાના અચળ અન ધુલ્લમાન હતી, તેણીએ તુરંતજ મને માર્ગ સૂચવ્યો. મેં તેને કહ્યું,—“મારાથી એવી લૂણહરામી ન થઈ શકે અમારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકનાર બાદશાહનો ભેદ હું જીભને તો નજ આપી શકું ”

“અરે ! એ કઈ વાત છે ? તે હસ્તાવેજમા કલ્પિત વાતો લખી નાખો, તેઓએ મૂળ હસ્તાવેજને વળી જોયાજ કયા છે કે જેથી તેઓ અસલ અને નકલ પારખી શકે ? ! કિલ્લામા ખબનાઓ ફાટોલા છે, તેઓ માત્ર તેના હસ્તાવેજને ચાહે છે, જેનો તેઓ ભવિષ્યે જરૂર જણાતા ઉપયોગ કરશે વળી હાલ એ જમીનો તેઓ ખોદી શકે તેમ પણ નથીજ તો !”

મે દુરદાનાની એ સલાહ સ્વિકારી તે સમય રાતના એક વાગ્યાનો હતો હું પુનઃ તકીયા ઉપર ગયો ચોરડામાથી બસૂસોને બહાર કાઢી બધી વિગત કહી સંભળાવી, તેથી તેઓ ખૂબ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા, “એ તમે દસ્તાવેજની નકલ આપશો તો અમે દુરદાના સબ ધેની દરેક વાત ઉપર ચરદો નાખીશું”

મે તેઓને તગ્તજ મારી કેદમાથી મુક્ત કર્યા, બસૂસો પોતાને ઘેર ગયા અને હું દુરદાનાને લેટવા મારે ઘેર ગયો મે તેઓને કહ્યું હતું કે, આવતી કાલે બપોરે દસ્તાવેજની નકલ મારી પાસેથી લઈ જાઓ, બીજે દિને પ્રાત કાળે મે નકલ લખવી શરૂ કરી દુરદાના પોતાની બુદ્ધિકેદવનાએ સ્થાનો કહેતી હતી, અને હું તે લખતો હતો અમેએ નકલી દસ્તાવેજ બનાવવાનું કાર્ય સપાટાબધ કરવા માડયું, એટલામા માગ પિતાશ્રી એકાએક આવી પહોચ્યા, હું તેમની અપ્રસન્નતાની જાણે માતૃશ્રી પાસે ચાલ્યો ગયો દુરદાનાએ નમિને માગ પિતાશ્રીને સલામ કર્યા પિતાજી ત્યાથી માતૃશ્રી પાસે આવ્યા, ત્યારે હું ત્યાથી ચાલતો થયો માતાજીએ બધી બીના કહી સંભળાવી પિતાશ્રી, એ બધી વિચિત્ર બીનાઓ ચાલણી દિગમુદ થઈ ગયા અને બેગથી બોલ્યા, એ વળી નવી આપત્તિ શું લાવવા નિકળ્યો છે ? તે તો ચીલ્લો કરવા ગયો હતો ને આ મેના સાથે કયાથી ફસાવી લાવ્યો ? જરા સચુર, હું હંમણાજ એ અનેનું કામજ તમામ કરી નાખી તેઓને જહન્નમમા

મોકલી દઈશ આ સાલળી મારી માતૃશ્રી હાથ બેઠી મારા
ચિતાને યજે પડયા અને યુગ રડતા વિનતી કરવા લાગ્યા
! પતાનો ક્રોધ કંઈક થડો થયો પિતાશ્રી મારી પાસે
આવ્યા અને દુરદાનાએ ખતાવેલો કલ્પીત હસ્તાવેજ બેઠ
હસી પડયા અને બોલ્યા,—“આ ઠીક થાપ આપી રહ્યો છે!”

પિતાશ્રી બહાર ગયા અને હું પરભારો બસૂસોને
બેર ગયો, અને તેમને તે નકલી હસ્તાવેજ દઈ શાંતિ
આપી તેઓ બહુજ પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા,—“જવાબપત્તને
રાજ મળતા તે તમોને નિહાલજ કરી નાખશે” એ કહી,
“તેમની મોટી મહેરબાની, હું તે માટે આતુરજ રહીશ.

ત્યાર બાદ માસ અને દુરદાનાના લગ્ન થયા અમે
આનંદ સ્થિત રહેવા લાગ્યા

— ૦ —
બળવો!

— — —
પ્રકરણ ચોથું.

— — —
દુરદાના સાથે લગ્ન કર્યા પછી અમે થોડા વખત સુધી સુખ
અને આનંદમાં રહ્યા તેટલામાં બળવો થયો મારા પિતાશ્રી
બળવા પહેલા અમ્માલે પોતાના એક મિત્રને ત્યાં રહેવા
આહ્વાન ગયા હતા ત્યારે હું અને દુરદાના પણ તેમની
સાથે હતા •

બળવે સમાપ્ત થતા મારા પિતાશ્રીનો સ્વર્ગવાસ અમ્માલામાજ થયો હતો, તેથી હું ફરી દિલ્હી ખાતે આવ્યો. દિલ્હીમાં જોયું તો ખાસ બબરનો નાશ થયો હતો, માત્ર સપાટ જમીન દેખાતી હતી અલકાપૂરી સમી દિલ્હીની મહોબ્બવલતા રહી નહોતી, વિવશ થઈ મેં અતે એક ઘર ભાડેથી લીધું અને તેમાં તૂટેલા જીગરે રહેવા લાગ્યો.

હવે મારા પિતાશ્રીના જેટલા મિત્રો હતા, તેમાંથી કેટલાકને દેશનીકાલની તો કેટલાકને ફાસીની સજા થવાથી છીન્નભીન્ન થઈ ગયા હતા મારા પિતાશ્રીના જેટલા મિત્રો તેમને થયેલી કઠોર સજામાંથી મૂક્ત થયા ત્યારે તેઓની આર્થિક સ્થિતિ નબળી ને અતિ કફોડી થઈ પડી હતી જેથી મને તેઓથી કોઈ પણ પ્રકારની મહાયતા મળવી દુર્લભ જણાઈ હતું પોતે કોઈ હુન્નર તેમજ કાર્ય કરવા બાંધતો નહોતો કે, જેથી સુખપૂર્ણ જીવન નિર્વાહ કરી શકુ કેટલાક દિવસો સુધી તો પિતાશ્રીના વખતનો બચેલો માલ વેચી ખર્ચો ચલાવ્યો ત્યાર પછી તગી થવા લાગી, અને છેવટે કેટલાક સમયે તો નિરાહાર રહેવાના પણ મંજોગો ઉભા થયા આ વિકટ સ્થિતિમાં મને બે બચ્ચાઓ પણ હતા, અને મારી સ્ત્રી દુરદાના છુટે હાથે વ્યર્થ ખર્ચાઓ કરતી હતી અતે મેં દુરદાનાની સમતિથી પુનઃ ચીલ્લો કરવાનો વિચાર કર્યો, અને તેજ જુની કોઠીમાં જઈ આસન નાખ્યું કેટલાક દિવસો પછી હિંદુ સ્ત્રીઓ તાવિજ તત્ત્વમત આદિ માટે આવવા લાગી પાચ પેસામાં હું તાવિજ આપતો એ મારો સાધારણ નિયમ હતો.

થોડા દિવસો પછી હું એક દિને બપોરના સમયે સૂતો હતો, ત્યારે મને સ્વપ્નમાં મારા પિતાશ્રી અને દીનઅલી-શાહ કલ્પદર આવ્યા. તેઓ અરસપરસ વાતો કરી રહ્યા હતા કે, “બુઓ મે મારી આખી જીદગી નગીના ધસી મળુરી કરવાની સાથે પૂરી કરી, ત્યારે મારો પુત્ર તાવિજની કમાઈ ઉપર નિર્લજતા સાથે જીવન વ્યતિત કરી રહ્યો છે

હું સ્વપ્નમાંથી જાગૃત થયો, ત્યારે આવી શરમભરી જીદગી માટે મને ઝડપુ આવ્યું અને તાવિજની કમાઈ ઉપર નભવા માટે પ્રાયશ્ચિત કર્યો ત્યાથી પરભારો દુરદાના પાસે ગયો દુરદાનાને મે બધો વૃત્તાત કહી સભળાવ્યો, તે બોલી,—“એ તો સ્વપ્ન છે તમે કંઈ કામ કરી શકતા નથી, ત્યારે એ સિવાય બીજું શું કરી શકો તેમ છે ?”

“નોકરી કરીશ” મે ઉત્તર આપ્યો અને તે મૂજબ નિશ્ચય કરી હું નોકરી શોધવા લાગ્યો થોડા દિવસો પછી એક શાળામાં મુલ્લાની રૂપીયા દસની નોકરી મળી

હજી રહેજે વિશ્રાતી મેળવી નહોતી કે, નહોતું રહેજે બેયુ સુખ, ત્યા દુરદાના સખ્ત બિમાર પડી તેની ઘણીએ સારવાર કરી, પણ તે સાજી ન થઈ તેના પરલોકવાસથી મારા માથે બઝ્યાઓની રખેવાળીનો ભાર આવી પડ્યો નોકરી ઉપર જતો ત્યારે બઝ્યાઓને પણ સાથે લઈ જતો, અને જમવા માટે એક લઠીયારખાનામાં વ્યવસ્થા કરી હતી એવી કફેડી દશામાં એક વરસ તો ઠાઠયું

રસોયણ અથવા ભઠીયારી.

પ્રકરણ પાંચમું.

શાળામા મારી નોકરી હતી, અને હું મહેનતુ હતો, તેથી મને કમે કમે પગાર વધારે મળવા લાગ્યો, હાલ મને રૂપિયા વીસનો પગાર મળે છે, અને બે વિદ્યાર્થીઓ સધ્યાકાળે મારી પાસે ભણવા આવે છે, તેથી મને ત્રીસ રૂપિયાની આવક થાય છે ત્રીસ રૂપિયા મારે માટે બહુજ ગણાય તેથી મેં એક દિવસે વિચાર કર્યો કે મારે એક રાધનારી સ્ત્રી નોકરીએ રાખવી તે વિના આ આપદા ટળે એમ નથી

હું એની શોધમાજ હતો કે થોડા દિવસોમા એક ગરિબ સ્ત્રી બુરખો (પરદો) પહેરી મારી પાસે ભિક્ષા માગવા આવી હું એક બુરખેદાર સ્ત્રીને ભિક્ષા માગતી જોઈ સાખી ન શક્યો, મને તે સ્ત્રીની ગર્ભાઈ ઉપર ઘ્યા આવી અને ભિક્ષા માગતી ફરે તે માટે કોષ ઉપજ્યો મેં તેને કહ્યું—“શા માટે ભિક્ષા માગી ભવ બગાડે છે ? કોઈ સારી જગ્યાએ નોકરી મેળવી લે, ભિક્ષા માગવી એ પાપ છે”

તે સ્ત્રી રડમસ થઈ બોલી,—“મીયા ! કયા નોકરીએ રહું ? તમેજ નોકરીએ રાખી લ્યો હું નોકરી કરવાની

દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ

અહમદશાહ ઝંઙર દિલ્હીની ફર્યાલમાં

(ચિત્ર પરિચયમાં ન દે જુઓ.)

આશાએ બાઉ હુ ત્યા લોકે મારી પાસે જામીનગીરી માગે છે હુ જામીનગીરી કયાથી આપુ ?” મેં તે સ્ત્રીને પુછ્યું, “તમે કોણ છો ? તમારો કોઈ સબધી છે કે ?”

તે વિવશ બની હુંસકે હુંસકે રડી પડી અને બોલી,—“ધ્રુવર અતિરિકત, બીજો કોઈ મારો સબધી નથી અધિક પુછશે મા મારામા એ હુ બો વર્ણન કરવાની શક્તિ નથી”

“જો એમજ હોય તો મારે ત્યા નોકરી રહેવા ખુશી છે ?” મેં કહ્યું

તે સ્ત્રીએ મારી માગણીનો સ્વિકાર તરતજ કર્યો અને શેટલા ઘડવા આવવા લાગી પરંતુ તે હંમેશા પરદો રાખતી અને પરદા માટે તેણીને બહુ કાળજી હતી તે મારી પાસે કદીએ આવતી નહીં, પરંતુ સયોગવશ એક દિને મારી દ્રષ્ટિ તેના ઉપર પડી મેં જોયું તો તે એક યુવતી અને સુંદરી હતી તેથી મેં એક દિવસે પ્રસંગ જોઈ કહ્યું,—“તમારા પરદાથી મારો જીવ મુઝાય છે, માટે એ મુશ્કેલી ટાળવા તમે મારાથી લગ્ન કરી લ્યો, જેથી આ પરદો ઉઠી જાય”

કેટલીક આનાકાની પછી તેણીએ મારી માગણીનો સ્વિકાર કર્યો, અને મેં તેની સાથે લગ્ન કર્યો લગ્ન પછી

મે તેને બરોબર જોઈ તો જણાયું, ભાન થયું કે મે આ સ્ત્રીને કયાંયે જોઈ હતી, પરંતુ પ્રથમ મે એને કયા જોઈ હતી તેની મને યાદ આવી નહીં મે તેને ખુલાસો કરવા અનેક વેળા વિનંયુ, પણ તે કંઈ ખુલાસો કરવા તત્પર થઈ નહીં અતે એક દિને તે સ્વયં બોલી, “તમને યાદ હશે કે હું મારી માતૃશ્રી સાથે આવારનવાર તમારે ત્યા આવતી હતી”

મે કહ્યું, — “તમારી ઓળખ આયો.”

“હું દિલ્હીના સમ્રાટ બહાદુરશાહ બાદશાહની નવાસી છું મારૂં નામ ગોહં બેગમ છે”

ગોહં બેગમ નામ સાલળી હું આશ્ચર્ય પામ્યો, મારા રૂવેરૂવા ઉભા થઈ ગયા, મારી લાગણીઓ કેઈ અજાણા પ્રદેશમાં ભમતી હોય તેમ લાગ્યું મને રડવું આવી ગયું હું તુટેલા હૃદયે ચોધાર અશ્રુઓ રડી પડ્યો ઇશ્વરનો મહિમા ન્યારો છે જ્યારે આ રાજકુમારીની સવારી જહોજલાલી અને પૂરા રોબદાખ સાથે દિલ્હીના મોટા મોટા ઉમરાવોના મહેલોમાં જતી ત્યારે એક નવિન પ્રકાશનો ઉદય થએલો જણાતો ગોહં બેગમની અમારે ત્યા થતી પધરામણી વેળાએ આગળ પાછળ નોકરો રહેતા તે રાજકુમારી આજે ભિલા માગતી મારે ત્યા રસોયણ તળીકે નોકર રહી અને મારા જેવા એક દીન માણસ સાથે લગ્ન કર્યાં, એ શું ઓછા આશ્ચર્યની વાત ?

બહાદુરશાહની રાજકુવરી, આજે મારા જેવા ગરીબ માણસની પત્નિ ।। ગૌહર બેગમને મેં પુછ્યું,—“બળવા સમયે તમારું શું થયું અને તમે શું જોયું તથા અનુભવ્યું તે મને કહો”

ગૌહર બેગમ બોલી,—“બળવા સમયે મારી વય તેર વરસની હતી બળવા સમયે જ્યારે જહાંપનાહ બહાદુરશાહ દિલ્હીથી નહાસી ગયા, ત્યારે મારી દાઈ મને અંગ્રેજ જનરલ પાસે લઈ ગઈ, અને બધી વિગત કહી સંભળાવી તે અંગ્રેજ જનરલે મને બહુજ પ્રેમ સાથે પોતાની પાસે રાખી અને બીજા દિને એક પંજાબી ઓફીસરના હાથમા મને સોંપી તે પંજાબી ઓફીસર મને લઈ લખનવ ખાતે ગયો, તે દિવસોમા લખનવ ખાતે લડાઈ થઈ રહી હતી તે લડાઈમા ઓફીસર માર્યો ગયો, ત્યારે હું લખનવથી નહાસીને ઉત્તાવ ખાતે ગઈ ઉત્તાવમા એક હિંદુએ મને પોતાને ઘેર આશરો આપ્યો પરંતુ તેની વૃત્તી સારી નહોતી તેની અનિષ્ટ ઇચ્છા જોઈ હું ત્યાંથી પણ નહાસી છૂટી માર્ગમા મને એક ગામડયો જમીનદાર મળ્યો તે મને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને થોડા દિવસો પછી તેણે પોતાના એક પુત્ર સાથે મારા લગ્ન કરાવી આપ્યા, પરંતુ મને એ ગામડયા ગમ્મારો સાથે રહેવું ઠીક લાગ્યું નહીં તેમની રીતભાત મને રૂચી નહીં ઇશ્વરની કિલા ન્યારી છે ગામડયા જમીનદારોના ખેતરોમા લડાઈ થઈ તેમા મારા

પતિ અને સ્વસૂર માર્યા ગયા ત્યારે હું ત્યાંથી નિકળી કાનપુર ગઈ અત્રે એક વેપારીને ત્યાં આયા (મામા) તરીકે નોકરીએ રહી, પરંતુ મારા લાગ્યે એ વેપારીની ચાલચલણ સારી નહોતી તે મને જો કે કંઈ કહેતો નહીં, પરંતુ રાત દિવસ તેને ત્યાં ખરાબ ચાલચલણની સ્ત્રીઓ હંમેશા આવબાવ કરતી, તેથી મને તેનાથી ધૂણા ઉપજી મેં અતે વિચાર કર્યો કે હવે દિલ્હી જાઉં તો સારું અતે એક દિને સ્ટેશન ઉપર ગઈ અને માસ્તરને આજીજી કરી કે મને દિલ્હી પહોંચાડી દેયો, તે માસ્તરે મને માલ ગાડીમા ગાર્ડને સ્વાધીન કરી દીલ્હી ખાતે મોકલાવી આપી

દિલ્હીમા આવી, બહુજ હેરાન થઈ, કેને ત્યાં જવું ? કયા રહેવું ? એ બધા વિચારોએ મને બહુજ ગુચવાડામા નાખી કાનપુરથી ન્હાસતી વેળાએ એવા વિચારો કર્યાજ નહોતા, અતે બહુજ વિચાર કર્યા પછી કુચે ચેલાનમા જ્યાં મારો એક ભૂતપૂર્વ ‘કહાર’ રહેતો હતો તેને ત્યાં ગઈ તેનું નામ અન્નુ હતું પણ તે મરણ પામ્યો હતો, મેં તેની સ્ત્રીને બધું વૃત્તાત કહી સંભળાવ્યું, તેણીએ ક્યાં આણી મને પોતાની પાસે રાખી તેના પુત્રા માછલીઓ પકડવાનું કાર્ય કરતા હતા, ‘ડોલી’ નું કામકાજ છોડી દીધું હતું હું તેમના ઘરમા રાખવાનું કામ કરવા લાગી

એક દિને કહારના પુત્રે મને સંબોધી કહ્યું,--“આ અમીર લોકો તો બહુજ સુખ અને આનંદમા છે, અમો

તડકામા માછલીઓ પકડીએ અને એઓ આનંદ સાથે
ઘેર બેઠા ખાય છે”

મે કહ્યું, —“અમીરો મફત માછલી લેતા નથી, પણ
તેની કિંમત આપે છે પૈસા મેળવવામા તેઓને તમારા કરતા
વિશેષ શ્રમ લેવો પડે છે”

એટલું સાલળી તે ગમાર પુત્ર બહુજ ક્રોધિત થયો
અને બોલ્યો, —“ચાલ જા તુ અમારા વચ્ચે બોલનારી કોણ?”
એટલું કહેતા તેણે મારા માથા ઉપર બાબુનો એક સળંગ
ફટકો માર્યો મારૂં માથું ફાટી ગયું અને હું બેથુદ્ધ
થઈ પડી

જ્યારે શુદ્ધી આવી ત્યારે મેં જોયું કે હું રેતી ઉપર
પડેલી હતી, મારી આસપાસ કોઈએ નહોતું હાલવા
આલવાની શરિરમા શક્તિ નહોતી હિંદુ સ્ત્રીઓ જમના
નદીએ સ્નાન કરવા જઈ રહી હતી મેં તેમને હાથ જોડી
વિનંતી કરી કે મને દવાખાને મોકલાવી આપો મને માર
પડ્યો છે તેઓને દવા આવી અને મને દવાખાને મોકલી
આપવાની વ્યવસ્થા કરી હું તદુરસ્ત થઈ સદર બબરમા
ખેડોચી, ત્યાં એક પંજાબીને ત્યાં રોટલા પકાવવા નોકરીએ રહી

પણ મારા દુર્ભાગ્યે તે પંજાબી પણ બહુજ ખરાબ
આલનો માણસ હતો, તેની ખરાબ દ્રષ્ટિ જોઈ ત્યાથી નક્કાસી
ગઈ અને ભિક્ષા માગવા લાગી ભિક્ષા માગવાનું કારણ એ
કે મને કોઈ નોકરીએ હવે રાખતું નહીં અને જામીનગીરી

સિવાય કોઈ પણ નોકરીએ રાખવાની ના પાડે છે એવી દશામા નિરાધાર અને નિરાહાર રહેવા લાગી ત્યારે ફરજિયાત ભિક્ષા માગવી પડી

એક દિને હું ભિક્ષા માગી રહી હતી, કે એટલામા એક બાળકે આવી મને રોટલી આપી, તે બાળકને જોઈ મને તેના પ્રત્યે પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો મે તેને પુછ્યુ તુ કોણ છે? તે બોલ્યો, મારી મા રોટલા ઘડે છે મે પુછ્યુ તેનું નામ? તે બોલ્યો ‘ફૂંચ્યા’ ફૂંચ્યા નામ સાબળી મને સદેહ થયો કે તે કદાચ મારી કુઈ થતી ન હોય! હું તેના ઘરમા ગઈ જોયુ તો વાસ્તવમા તે મારી કુઈજ હતી. કુઈએ મને ઓળખી, અમે એક બીજાને ભેટી ખૂબ રડયા, અને તેમણે મને પોતાને ત્યા રહેવાની સગવડ કરી આપી

થોડા દિવસો હું તેમની સાથે રહી, પરંતુ એક દિને તેમને ત્યા કોઈ ચીજની ચોરી થઈ ઘર ઘણીએ પોલીસને બોલાવી કહ્યું-આ સ્ત્રી અમારે ત્યા કેટલાક દિવસોથી આવી છે એણેજ ચોરી કરી હોય એમ મને લાગે છે

પોલીસવાળા મને કોટવાળી ઉપર લઈ ગયા અને ધમકાવવા લાગ્યા એકે મારા વાળ પકડયા, તે સમયે મે આકાશ તરફ માથુ ઉંચુ કરી જોયુ કે હું એક રાજકુમારી છુ, દિલ્હીના અતિમ મુગલ સમ્રાટ બહાદુરશાહ બાદશાહની નવાસી છુ, હું ચોર નથી, મને શા માટે પંજવે છે? ભગવાન! સસારમા મારો કોઈ સહાયક નથી, હું કેવી રીતે

સિદ્ધ કરી શકુ કે હું નિરપરાધી છું એ વિચારી રહી હતી કે એક સિપાહીએ મને જોડા મારવાનું આરંભ્યું આ અપમાન અસહ્ય થઈ પડ્યું, હું અચેત થઈ જમીન ઉપર જોરથી પડી અતે થાણેદારે મારી ક્યા ખાઈને મને ઓઢી મેલી અને હું પુનઃ શિક્ષા માગતી માગતી તમારી પાસે આવી

— • —

પીર સાહેબનો પુત્ર.

— ૧૭૭૨ —

પ્રકરણ છઠું.

— ૧૭૭૩ —

આ કરૂણ વૃત્તાત સાબળી હું' બહુજ આશ્ચર્ય પામ્યો અને હું ખી થયો. “સ સારમા એવા પરિવર્તનો થયા કરે છે, ખરેખર, જેમ સારા સમયનો કંઈ ભરોસો નથી તેમ ખરાબ સમયનોએ ભરોસો નથી હમેશ એકસરખું કોઈને રહેતું નથી મનુષ્યને હર્ષ સમયે મગફળ થવું ન ઘટે તેમજ આપત્તિ સમયે ગભરાવું ન જોઈએ

કેટલાક દિવસો સુધી અમો આનંદ સાથે રહ્યા, પરંતુ ત્યાર પછી મારી નોકરી છુટી ગઈ માત્ર સહેજ અપરાધને લીધે મને રજા મળી જે વિદ્યાર્થીઓ મારી પાસે શિક્ષણ લેવ આવતા હતા તેમણે મારે ત્યાં આવવાનું મૂકી દીધું.

હવે પુનઃ આજીવિકા મેળવવા અર્થે મુરકેલી આવી
હિલી અનેક જગ્યાએ નોકરી શોધવા ગયો પણ નોકરી
મળી નહીં. આવી દશામા હું હઝરત ખવાજા નિઝામુદ્દીન
અહિલીયાની દરગાહે દર્શન માટે ગયો. પાછા વળતા
સમયે માર્ગમા મેં જોયું કે એક ઘસીયારો ઘોડા ઉપર
ઘાસ રાખી જઈ રહ્યો હતો. હું માર્ગમા તેની સાથે
વર્તાલાપ કરતો ચાલ્યો.

“ભાઈ, આ ઘાસ કેટલામા વેચાઈ જશે ?” મેં પુછ્યું.

“ત્રણ સાડાત્રણ રૂપીયામા” તેણે ઉત્તર આપ્યો.

“અહો ! આમા તો બહુજ લાભ છે !” મેં આશ્ચર્ય
સાથે કહ્યું.

ઘસીયારાએ કહ્યું, —“પરિશ્રમ પણ થાય છેને ? પ્રાતઃકાળે
ચાર વાગે ગયો હતો ત્યારે એટલી ભેગી કરી શક્યો.”

“ઘાસ જંગલમાથી મફત લાવો છો કે કંઈ આપણુ
પડે છે ?” મેં પુછ્યું.

“ચાલીસ રૂપીયાના કત્રાકટે એક જંગલ મેં લીધું છે.
ત્યાથીજ ઘાસ લાવું છું એક જંગલ છ માસ માટે પુરતું
થાય છે. દરરોજ એક બાળુથી ઘાસ ખેદી લઉં છું, ત્યારે
આઠ દસ દિવસમા તે જગ્યાએ નવું ઘાસ ઉત્પન્ન થાય છે.
આઠ આના રોજ ઘોડાનો ખર્ચો છે, ત્રણ રૂપીયાનું ઘર છે,
હું અને મારી સ્ત્રી, અમો બેજ છીયે જો બચ્ચાઓ હોત
તો આટલો પરિશ્રમ કરવો ન પડત ખપોર અગાઉ એક
ઘોડાના ઘોળા જેટલું ઘાસ સહેલાઈથી કાઢી શકાત.”

હું ઘેર આવ્યો અને મેં મારી સ્ત્રીને બધો વૃત્તાત કહી સંભળાવ્યો. તે ખોલી કે, ઘાસ ખોદવામા માનહાની જેવું કશુંએ નથી ઘણું મોટા મોટા માણસોએ ઘાસ કાપવાનું કામ કર્યું છે મેં તેની સલાહ માન્ય રાખી સ્ત્રીના આભુષણો વેચી મેં એક ટકુ વેચાતો લીધો અને એક જ ગલ કત્રાકટે લીધું થોડા દિવસો સુધી કેટલીક મુશ્કેલી નડી, પણ હાલ અમો બપોર સુધી ત્રણ રૂપીયાનું ઘાસ ખોદી વેચી આવીએ છીએ બપોર પછીના સમયે હું નિયમીત મસ્જીદમા જાઉં છું ત્યાં ઇશ્વરની યાદ અને ભક્તિ કરું છું મારી પાસે જે માણસો તાવિજ લેવા આવે છે તેમને હું મફત આપું છું જે લોકો એ જાણે છે કે હું ઘાસ ખોદવાનું કામ કરું છું, તેઓ મને ઉંચા પ્રકારનો સાધુ ગણી માન આપે છે આજે મારી કમાઈ અભાગ્યા બી. જી. થએલાઓ કરતા વધારે સારી છે અમો સુખ અને આનંદમા છીએ

કથા અગ્યારમી

બહાદુરશાહની પૌત્રીની જીખાની.

. દિલ્હીના અતિમ મુગલ સમ્રાટની પૌત્રીએ પોતાની જીખાની નિચે મુજબ નોધાવી છે —

“બળવા સમયે મારી વય માત્ર સાત વરસની હતી મારી માતૃશ્રી મને ત્રણ વરસની ન્હાની વયે તજી મરણ પામી હતી કુમારવસ્થામાં પિતા સાથે રહેતી હતી ચૌદ વરસની વયેનો મારો એક ભાઈ હતો, જેનું નામ જમશેદખાન હતું તે કદાવર અને બળવાન ઉંચા બાધાનો હોવાથી વીસ વરસનો લાગતો હતો મારા પિતાશ્રી અધ થયા હતા તેથી તેઓ સદૈવ મહેલમાં બેસી રહેતા, અમારે ત્યાં ચાર નોકરો અને એકે મત્રી અને ત્રણ દાસીઓ તેમજ એક મુગલાની, એમ કુલે નવ માણસો ચાકરીએ હતા અમારા નિર્વાહ માટે માસિક લવાજમ શાહી ખજાનામાંથી મળતું હતું જહાંપનાહ બહાદુરશાહ બાદશાહ મારા દાદા થાય છે, અમારે ત્યાં એક બકરી પાળેલી હતી, મેં એક દિવસે રમત રમતા ગમ્મતને ખાતર તેના બચ્ચાને પજવવાનું આરંભ્યું તેથી બકરીનો મીઠાજ ગયો, બકરીએ ગુસ્સામાં

મને એક ટક્કર મારી, તેથી હું ઉશ્કેરાઈ ગયો, ને મારા કાધનો પાર ન રહ્યો બદલામા વૈર લેવા મેં લોખંડનો સળીયો અગ્નિમા તપાવી તે બકરીના બચ્ચાની આખમા ઝોસ્ત્યો. તે બકરીનું બચ્ચુ તરફડીયા ખાતું મરણ પામ્યું, એ દુશ્કાર્ય કર્યાથી મને પ્રશ્નાતાપ અને દુઃખ થયું

થોડા દિવસો પછી બળવો થયો બાદશાહ જ્યારે કિલ્લો છોડી જવા તૈયાર થયા, ત્યારે અમોએ પણ સલામતી માટે શહેર છોડી જવાની તૈયારી કરી બહાર નિકળ્યા અમો એક પાલખીમા બેઠા, અને ભાઈ જમશેદ એક ઘોડા ઉપર બેસી અમારી સાથે ચાલ્યો દિલ્હી દરવાજાથી અમો જેવા બહાર નિકળ્યા કે અમારી પાલખી લશ્કરના સિપાહોએ પકડી મારા ભાઈને કેદ કરવા તેઓ તૈયાર થયા મારા ભાઈએ તરત કમરમાથી તલવાર કાઢી અને તેઓ સામે થઈ લડવા લાગ્યો જેથી એક સિપાહી સખ્ત રીતે ઘવાયો. તેથી બીજા સિપાહો ખૂબ ઉશ્કેરાયા અને તેમણે એક સાથે મારા ભાઈ ઉપર હલ્લો કર્યો મારા ભાઈને એક ઘા લાગ્યો જેના પરિણામે તે ઘોડા ઉપરથી જમીન ઉપર પડી ગયો જમીન ઉપર પડતા તેની આખ ઉપર એક અણીદાર પથ્થર લાગ્યો જેની અસહ્ય વેદનાથી ત્રાસી મારા ભાઈએ ત્યાજ પ્રાણ છોડ્યા, મારા પિતાશ્રીએ જ્યારે ભાઈ જમશેદ બખ્તની કારમી વેદના સાથેની ચીસ સાલળી ત્યારે તેમનાથી રહેવાયું નહીં, તેઓ તરતજ પાલખીમાથી નિજે

ઉતરી પડયા અઘ હોવાથી તેમને કશુંયે દેખાતું નહાતું તેમણે પોતાના હાથના આધારે ભાઈની લાશ શોધી અને ત્યાં પડેલા એક પથર ઉપર શોકાવસ્થામાં નિરાશ થઈને બેસી માથું આકાળ્યું, જેથી તેમનું માથું ફાટી ગયું, અને થોડીવારમાં તેમણે પણ ભાઈ જમશેદની લાશ ઉપર પોતાના પ્રાણ તબાવી

ત્યાર પછી લશ્કરી સિપાહીએ અમારો બધો સામાન જપ્ત કર્યો અને મને પણ કેદ કરી જ્યારે તે લશ્કરીઓ મને લઈ જવા લાગ્યા ત્યારે હું પિતા અને ભાઈની લાશ ઉપર ઢળી પડી, અને ખૂબ રડવા લાગી, પણ લશ્કરીઓએ મને ત્યાં વધુવાગ ગ્રહેવા દેવાની ના પાડી અને મને બેચેનતા તેઓ લઈ ચાલ્યા હું બે પગલા આગળ વધી ત્યારે મને ભાન થયું કે ભાઈ અને પિતાની લાશ કંઈન અને દંડનની ક્રિયા વિના આકાશ નિચે એમજ ખુલ્લી પડી છે તેની રક્ષા કેળવું કરશે ? પણ શું કરું ? લશ્કરીઓના બળ સામે હું શી શું કરી શકું ? પરવશ થઈ અતે હું તેઓ સાથે ગઈ

એક દેશી સિપાહીએ ઓફીસરને અરજી કરીને મારી માગણી કરી ઓફીસરે તેની માગણી સ્વિકારી મને તે સિપાહી પોતાને ઘેર લઈ ગયો આ સિપાહી પતિયાલાના રાજ્યમાં રહેતો હતો તેને એક સ્ત્રી હતી પણ તે સ્ત્રીને સ્વભાવ બહુજ ખરાબ હતો, તે કંઈકાં હતી મારાથી

વાસણો માજવાનુ, મસાલો પિસવાનુ, દળવાનુ, ઝાડુ કાઢવાનુ કાર્ય કરાવતી, એટલાથી ન ધરાતા રાત્રે મને પોતાના પગો દબાવવાની ફરજ પાડતી

આરભમા એક દિવસે અને રાતના પરિશ્રમને લીધે હું થાકી ગઈ હતી, તેથી પગ દબાવતા મને સ્ટેજ ઉપર આવવા લાગી, ત્યારે તે પિશાચણીએ લોખંડી ચિખ્ચો ગરમ કરી મારી આખો ઉપર દાળ્યો, જેથી પોપચા બળી ગયા અને લવામાથી ચરબી પિગળી-પિગળીને બહાર આવવા લાગી આવા સસહ્ય હું ખમા મારા પિતાને હું ચાદ કરી તેમને પોકારવા લાગી, મને એની સમજ નહોતી કે કોઈ મરી જાય છે, તો યાછો આવી શકતો નથી જ્યારે પિતાએ કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો ત્યારે હું તે વિકાળ સ્ત્રીના ભયે ચુપ થઈ ગઈ રડવા અને પોકારવાનુ તેની ધાસ્તીને લીધે માડી વાળ્યુ, તોએ તે પિશાચણીને મારા ઉપર દયા ન આવી તે બોલી, ચાલ પગ દબાવ મને થએલી ઈજાને લીધે મને નિદ્રા નહોતી આવતી, તેમજ દાઝી જવાથી થતી બળત્રાને લીધે અને હું બને કારણે મારાથી તના પગો દબાવી શકાતા નહોતા, તોએ મે એ હું બહારી દશામા તેના પગો દબાવ્યા

પ્રાત કાળે મસાલો પિસતા મારી દાઝેલી આખો ઉપર મરચાનો હાથ ભૂલથી લાગી ગયો ઝોહા ! આ સમયે મને બીલકુલ શુદ્ધે ન રહી, અને પાણીમાથી કાઢેલ માછલી સમાન

હું જમીન ઉપર તડકડવા લાગી પરતુ તે વિકાળ અને કોષાધ સ્ત્રીને કંઈયે વિચાર ન આવ્યો, તે પડતા પર પાટ મારી કહેવા લાગી, “ચાલ લુચ્ચી, કામ નહીં કરવા અર્થેના આ ઢાંગ છોડી દે” એટલું કહેતા તેણીએ પિસેલા લિલા મરચા મારી આખમા ચોપડયા બળેલી આખ ઉપર ઔષધ બદલ લિલા મરચાની મલમપટી લાગી, તે સમયની વેદનાઓ ખમતા હું અચેત થઈ ગઈ, જો મને કોઈ સાધન હાથ લાગતે તો હું તરતજ એવા જીવવા કરતા આપઘાત કરી મરણ પામવાનું વધુ પસંદ કરતે પરતુ ભાવિમા લખાએલા હું ખ સહન કર્યા વિના છુટકો નહોતો જ્યારે મારી આખ ખુલી તો મેં જોયું કે બિચારો સિપાહી મારૂં માથું પોતાના ઝોળામા રાખી આખ ઉપરના જખમને ઘોઈ રહ્યો હતો.

‘કર તેલુ ભર’ એ નિયમાનુસાર સિપાહીની તે પત્નિ માત્ર થોડાજ દિવસોમા મરણ પામી સિપાહીએ નવા લગ્ન કર્યા નવી પત્નિએ મારા ઉપર બહુજ દયા દર્શાવી તે મને પ્રેમથી બોલાવતી, કોઈ પણ પ્રકારે તે મને હું ખ દેતી નહીં, તેથી હું તેની પાસે સુખમા રહી શકી તેનાજ ઘરમા હું યુવાન થઈ, અને તેણેજ માગ લગ્ન એક ગરીબ માણસ સાથે કરાવી આખ્યા મારો પતિ બે વર્ષ સુધી જીવિત રહ્યો તે પછી તે મરણ પામ્યો વિધવા થઈ હું દિલ્હીમા આવી, કારણ કે તે સિપાહી પણ મરણ પામ્યો હતો, અને તેની વિધવાએ બીજા લગ્ન કર્યા હતા.

દિલ્હીમાં આવી મેં પણ બીજા લગ્ન કર્યાં તે લગ્નથી
મને આજે એક પુત્રી છે

મારા પતિને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રૂપિયા પાંચ
પેન્શનમાં મળતા, પરંતુ તે પેન્શનના રૂપિયા કરજમાં
ચાલ્યા જતા, અને હવે અમો બહુજ તગીમાં જીવન
વિતાડીએ છીએ

કથા બારમી

શાહઝાદી ગુલબાનુ.

પુષ્પની કોમળતા ને દેહની સુકુમારતા બને ગુલબાનુ મા હતી, ઇશ્વર તેને સલામત રાખે, પદરમા વર્ષમા આજે તેણે પગ મૂક્યો છે પદરમા વરસે ચોવને પોતાની મસ્તી દેખાડવી શરૂ કરી એક તો શાહઝાદી એટલે સ્વાભાવિકપણે કોમળ, વળી સ્ત્રી એટલે તેની હઠ માટે પુછવુજ શુ ? પદરમા વર્ષમા પ્રવેશ એટલે પુષ્પ સમી સુગંધ ને મુલાયમતા ભયુ સૌદર્ય ગુલબાનુ મા શાને ન હોય ?

બહાદુરશાહના ભૂતપૂર્વ યુવરાજ દારાબખ્તની એ લાડકવાઈ પુત્રા ગુલબાનુ હતી પિતાએ અતિશય સભાળ પૂર્વક હસ્તા રમાડતા તેનું પોષણ કયું છે, જે દિવસે યુવરાજ દારાબખ્ત પરલોકવાસ પામ્યા, તે દિવસથી ગુલબાનુ પ્રત્યે બધાનો પ્રેમ વધ્યો તેની સભાળ લેવામા અને તેની પ્રત્યેક આજ્ઞાઓનું પાલન કરવામા કાંઈએ મણા રાખવામા નહોતી આવતી તેની માતા કહેતી કે,—બિચારીના નાનકડા દિલને ઘણુંજ દુઃખ પહોચ્યું છે એને એવી રીતે રાખો કે જેથી તે પિતાના વિયોગની દુઃખ વેદના અને પિતા માયાને વિસરી જાય”

ગુલબાનુના દાદા અર્થાત બહાદુરશાહ બાદશાહ પણ ગુલબાનુના જતન માટે કોઈ પણ વાતની ઉણપ આવવા દેતા નહીં, એટલુંજ નહીં પણ ગુલબાનુ હંમેશા રાજી અને આનાદત રહે તે માટે બનતા દરેક પ્રયાસો કરતા ને તેને રીઝવતા.

નવાબ ઝીનતમહેલ બહાદુરશાહની બહાલી ધર્મ પત્નિ છે જવાબખત એમનાજ ગર્ભે જન્મેલો રાજકુમાર છે જો કે મિરઝા ફારાખખતના અવસાનને કારણે યુવરાજનું પદ મિરઝા ફખરને મળવા પામ્યું છે, તોએ જવાબખત સામે યુવરાજ ફખરને કોઈ ગણકારતું નથી વળી ઝીનતમહેલ અદર ને અદર અગ્રેજ સાથે પ્રપચો ચલાવી જવાબખતને રાજગાદીએ બેસાડવા માટે પ્રયત્ન કરી રહી છે જવાબખતના લગ્ન એવા ધુમધડાકા સાથે થયા જેનું ઉદાહરણ સુગલ બાદશાહોના અતિમ ઇતિહાસમાથી મળવું મુશ્કેલી ભર્યું છે દિલ્હીના મહાન કવિઓ ગાલિબ અને અઓક સહેર લખતા

જવાબખતની એ જાહોજલાલી હતી, અને આખા મહેલમા તેને સારૂ માન હતું એની સામે કોઈનુંયે ચાલતું નહીં તોયે ગુલબાનુની વાત સૌથી ન્યારીજ હતી બહાદુરશાહ બાદશાહને ગુલબાનું સાથે જે સખ ધ હતો અને જેવી અતરની હેત ભરી માયા તેઓ આ અનાથ રાજકુમારી સાથે દાખવતા, તે જવાબખત અને ઝીનતમહેલને ભાગ્યે નહોતી

સારાશ એ કે શુભબાનુ ઐશ્વર્ય તથા લાડપ્રેમમા જીવન વ્યતિત કરતી હતી જો કે મિરઝા દારાજખતને બીજાએ સત્તાનો હતો, પણ બાદશાહ સલામતને તો માત્ર શુભબાનુ અને તેની માતા ઉપર અધિક પ્રેમ હતો જ્યારે મિરઝા સાહેબ સ્વર્ગવાસ પામ્યા ત્યારે શુભબાનુની વય માત્ર બાર વર્ષની હતી મિરઝા સાહેબને નસિરુદ્દીન ચિરાગની દરગાહ જે દિલ્હીથી છ માઈલ છેટે જૂની દિલ્હીના ખડીએરોમા છે, ત્યાં ભૂમિદાહ કરવામા આવ્યા છે શુભબાનુ મહિનાઓ સુધી પિતાની કબ્રના દર્શનાર્થે માતા સાથે જતી શુભબાનુ જ્યારે પિતાની કબ્ર ઉપર જતી ત્યારે વિયોગ ને માયાહિંસા શુભબાનુ તેને વળગીને કહેતી —

“પિતા ! મને પણ તમારી પાસે સૂવા જગા આપો તમારા વિના માઝ મન મુઝાય છે”

શુભબાનુએ જ્યારે ૫ દરમા વરસમા પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે યોવને બાળવયની હઠ તથા ચચળતાને વિદાય આપી બાળહઠ જતા હૃદય લૂટવાની ખૂબી શુભબાનુમા સ્વભાવિકપણે વધી સુવર્ણિય પલગ ઉપર સાજ થતાજ પોઢી જનારી શુભબાનુ વિશે મહેલમા કહેવાતુ કે, “દીવા ગયા અને નિદ્રા આવી” શુભબાનુની માતૃશ્રી કહેતા, — “બેટા ! આટલી નિદ્રા ?” ત્યારે શુભબાનુ પલગ ઉપરના આછા રેશની ગદેલા ઉપર આજસ મરડી માથાના કાળા ભમર જેવા વાળોને સરખા કરતા કહેતી, — “મા, તમે તો આમ ને આમ મને પજવો છો” ત્યારે

માતૃશ્રી કહેતા કે,—“બેટા! હું તને પશ્ચવવા કહેતી નથી, તેમ મને તારી અદેખાઈ પણ થતી નથી ઇશ્વર કરેને તું મુખે નિદ્રા લે પણ માફ કહેવું છે કે અધિક નિદ્રા લેવાથી મનુષ્ય રોગી થઈ જાય છે તું સાજના સૂએ છે તો સવારના સહેજ વેળાસર ઉઠવું જોઈએ, પણ તારી તો એવી સ્થિતિ છે કે સવારના ખેડાર ખેડાર દિવસ ચઢી જાય છે, આખા ઘરમા તડકેા જવાઈ રહે છે, અને દાસીઓ ખઠીકને લીધે પાત પણ કરી શકતી નથી, કે જેથી તારી નિદ્રા ઉડી જશે એવી નિદ્રા હોય કે? સવારના વેળાસર ઉઠવું જોઈએ ઇશ્વર ચિરજીવ કરે, તું યુવાન થઈ છે, પારકે ઘર જવાનું છે, જો એવી સ્થિતિ ચાલુ રહેશે તો ત્યાં કેવી રીતે ચાલશે?”

ગુલબાનુ, માતાની આ વાત સાલળી ચિરડાઈને ગુસ્સે થઈ બોલી,—“તમે એવી વાતો કરવા વિના બીજી કશુંયે જાણતાજ નથી! એમ ચોખ્ખેચોખ્ખુ કહી દો કે હું તમને હવે આપદાર્પ અથવા ભારે પડી ગઈ છું હું દાદાજી (બહાદુરશાહ) પાસે જઈને રહીશ”

પ્રેમ મંદિરે.

તેજ દિવસોનું વર્ણન છે રાજકુમાર ખીઝર સુલતાનનો પુત્ર મિરઝા દાવર શિકોહ ગુલબાનું પાસે આવજાવ કરવા લાગ્યો કિલ્લામા અરસપરસ પરદાનો રિવાજ નહોતો અર્થાત રાજવંશીઓમા અરસપરસ પરદો રાખવામા આવતો

નહોતો એ કારણે મિરઝા દાવર શિકોહના આવળવમા નડ-
તર થતી નહીં

પ્રથમ તો શુલબાનુ તેની જાહેન અને તે તેનો ભાઈ
થતો પણ પાછળથી પ્રેમે એક-બીજા સંબંધ ઉત્પન્ન કર્યો
નિયમ છે કે એક પુરૂષ જેને પોતાની સંબંધીની સ્ત્રીઓ
સાથે ઓળખ હોય અથવા મિત્રાચારી હોય, ત્યાં સુધી
પુરૂષથી વયમા વડિલ સ્ત્રી માતા સમાન અને સરખી તથા
ન્હાની વયની સ્ત્રી જાહેન સમાન ગણાય છે, પણ જ્યારે
અરસપરસ પ્રેમ બધાય છે ત્યારે એ સંબંધ તૂટી જાય
એક લાગણીભર્યો સંબંધ સ્થપાય છે તેથીજ શુલબાનુ પ્રથમ
મિરઝા દાવર શિકોહની જાહેન થતી હતી, અને હવે પ્રેમ
સંબંધ થતા જાહેન મટી પ્રિયતામાં થઈ હતી

એક દિને પ્રાતઃકાળના સમયે મિરઝા શુલબાનુ પાસે
આવ્યા તો જોયું કે બાનુ હજુ કાળો દુપટ્ટો ઓઢી સુવર્ણિય
પલંગ ઉપર શ્વેત પુષ્પોની સેજમાં પગ ફેલાવી અચેતા-
વસ્થામાં પડી નિદ્રા લઈ રહી હતી ચંદ્ર સમાન મૂખ ઉઘાડું
હતું, પોતાનાજ હસ્ત ઉપર માથું હતું, ઓશીકું બૂદ
પડ્યું હતું બે હાસીઓ પળે લઈ ઉભી હતી

દાવર શિકોહ પોતાની કાકી પાસે બેસી વાતો કરવા
લાગ્યો કીતું ત્રાસી આજે શુલબાનુની એ અચેતાવસ્થા
જોતો હતો તેનું યુવાનીના મદથી મસ્ત થએલું હૃદય
ખળભળી ઉઠ્યું જ્યારે તેનાથી ન રહેવાયું ત્યારે તે બેઠ્યો,

“કેમ કાકીજી, બાનું હજી સુધી સ્પર્ધા રહ્યા છે ? પલગ સુધી તરડો આવી ગયો છે, હવે તો તેમને ઉઠાડવા જોઈએ” કાકીએ કહ્યું,—“બેટા બાનુના સ્વભાવને જાણો છોને ! કેની કમળખતી આવી છે કે જે તેને જગાડવા જાય ?”

કાકીના આ શબ્દોનો લાભ ન લે, એવો દાવર શિકોહ નહોતો, તે તરતજ બોલી ઉઠ્યો,—“હું બાનુને જાગૃત કરૂં છું જોઈએ તે શું કરશે ?” કાકીએ હાસ્ય કરતા કહ્યું,—“જાગૃત કરી દો તમને વળી શું કરવાની હતી ?”

દાવર શિકોહ આગળ વધ્યો અને સુવર્ણિય પલગ પાસે પહોંચ્યો બાનુના પગ આગળ જઈ ઉભો પછી ધીમેથી શુભબાનુના પગ તળીયે સહેજ આગળી ફેરવી ગલગલ્યા કર્યા, બાનુએ તરતજ પગ ખેંચી લીધા પુનઃ ગલગલ્યા કર્યા બાનું શુસ્સામા લાલચોળ થઈ, આળસ મરડતી, આખો ચોળતી તીવ્ર દષ્ટિએ પોતાના પગ તરફ ઉભેલ વ્યક્તિને કોઈ દાસી સમજી બોલી,—“કેમ રે લુચ્ચી ! મારે આવી છે કે ? નફ્ટ ! ! !”

એટલું કહેતા બાનુ સચેત થઈ પગ તરફ જુએ છે તો પોતે જેને આંહી છે, જેના પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ છે, તે દાવર શિકોહ ઉભો છે તરતજ બાનુએ દુપટ્ટો સભાળ્યો, ઉઠી બેઠી થઈ લજ્જાને લીધે તેનું હૃદય રૂપાઈ ગયું આ સર્વ દશ્યો હૃદય થામી દાવર શિકોહ જોઈ રહ્યો હતો તે તરતજ બોલી ઉઠ્યો,—“કાકી જુઓ બાનું જાગૃત થયા”

“કોણે બગૃત કરી ?”

“મેં જ ”

“ત્યારે હુચ્ચી નફ્ટ એમ બાનુ કેને બોલ્યા ?”

“દાસી સમજી મનેજ ”

“કેમ બાનુ ? આપણા મહેમાન માટે આવા શબ્દો !”

“એ તો મેં દાસી પ્રત્યે કહેલા ”

“અને હું દાસ છું, એમ ધારી મેં સહન કર્યું”
 દાવર શિકોહ વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો શુલબાનુ લબ્બા પામી પછી
 તેનું અતર પ્રેમના પ્રહારોથી ધ્રુજી રહ્યું હતું પ્રેમે સારી ઉન્નતિ
 કરી હવે પ્રેમ મંદિરની ભક્તિ,—મિલન અને વિયોગના પાઠોનો
 અભ્યાસ થવા લાગ્યો ત્યારે શુલબાનુની માતાને સંદેહ
 થયો, અને તેમણે દાવર શિકોહનું આવવું જવું બંધ કર્યું

બળવા પછી નવ મહિને—

ચીરાગ દિલ્હીની દરગાહના એક ખૂણામાં એક સુદર
 રમણી ફાટેલ કામળી ઓઢી રાત્રીના સમયે કપતી હાથ
 હાથ કરી રહી હતી શરદ રતુની વર્ષા ધોધમાર વર્ષા રહી
 હતી પવન સુસવાટા—કરી વર્ષાના ઝપાટાઓ તે રમણી તરફ
 મારતો તે રમણીનું બિસ્તર પાણીથી ભીંજાઈ તરબોળ થઈ
 ગયું હતું

આ સ્ત્રી બહુજ બિમાર દેખાતી હતી પાસળીમાં અસહ્ય
 દર્દ, તાવનું ભેર, આવી દુઃખ દશામાં તે એકલી અધ-

કારમા પડી રિખાઈ રહી હતી તાવની બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં તેના મૂએથી આ શબ્દો નિકળી પડ્યા,--“ગુલબદન? ઓ! ગુલબદન!! મડદાલ કયા મરી ગઈ? જલદી આવ અને મને કંઈ ઓઢાવી દે જો-જો-વરસાદ અંદર આવે છે પરદાનો ત્યાગ કર! ઓ ગુલબદન તું કયા ગઈ ઠીક, રૌશનબાનુ તું જ આવને! ગુલબદન તો કયા મરી ગઈ! મારા પાસે કોલસાની સગડી લાવ મારી પાસળીઓ ઉપર તેલ લગાવ અરે? દર્દથી માફ મન મુઝાય છે અરે! જીવ બચ છે હે! ભગવાન!”

જ્યારે આ અવાજ સાંભળી કોઈ તેની સહાયે નહીં ગયું, ત્યારે તેણીએ મોઢા ઉપરથી કામળી દૂર કરી, અને ચોમેર જોવા લાગી તે અધકારખા માટીના બિસ્તર ઉપર એકલી રિખાતી પડી હતી ચોમેર ઘોર અધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો, અને વર્ષાદના જળથી બધા કપડા ભીંજાઈ ગયા હતા વિજળીના ચમકારા થતા, તેના પ્રકાશમા માત્ર એક ક્ષ્ણ દેખાતી, જે રિખાતી સ્ત્રીના પિતાની હતી

તે સ્ત્રીએ એક ઉઠો નિશ્વાસ નાખ્યો અને કંઈજ અવાજે વિનવતા કહેવા લાગી,--“પિતાજી! હું તમારી ગુલબાનુ, જુઓ હું એકલી છું ઉઠો, ઉઠો, મને તાવ ચઢ્યો છે, મને તાવ લાગે છે ઓહ! મારી પાસે આ ફાટેલ કામળી સિવાય બીજું કશું નથી મારી માતા મારાથી બૂદી થઈ તમારી પાસે ગઈ મને મહેલથી કાઢી મૂકવામા

આવી એ મહેલો લૂટાઈ ગયા માફ સર્વસ્વ ગયું તમે હવે તો દયા કરી મને બેલાવી લો, અને થોડી જગા મારે માટે આ માટીની કબ્રમા કરી આપો પિતાજી તમારા વિયોગ પછી મેં સુખ જોયું નથી એક વેળા હું રાજકુમારી કહેવાતી હતી, અને આજે મને કોઈ પૂછનાર નથી એ પિતા મને તો સલાજો—અરે ! મને બ્હીક લાગે છે જુઓ અધકારમાથી કોઈ નિપાહી તલવાર લઈ આવે છે અરે ! હવે તો કફનમાથી મો બહાર કાઢો ને મને જુઓ મેં ગઈ યરમ દિવસથી કંઈ ખાધું નથી, મારા શરિરમા આ ભિની ભૂમિના કાકરા વાગે છે હું ઇંટ ઉપર માથું રાખી પડી છું મારો સુવર્ણિય પલંગ કયા ગયો ? મારી ઓઢણી કયા ગઈ ? પિતાજી ઉઠો રે ! ઉઠો કયા સુધી આમને આમ સૂતા રહેશો ? ઓહ દઈ અરેરે ! ! શ્વાસ લેવા તો આ નથી” એટલું કહેતા તે બેશુદ્ધ થઈ ગઈ પછી તેને જણાયું કે કબ્રમાથી પિતાજી ઉઠ્યા છે, અને મને કબ્રમા ધીમે ધીમે ઉતારી રહ્યા છે ધોધમાર વરસાદ અને અધકારમા વિજળીની ચમક જેમની તેમ થયાજ કરે છે, પિતા રડતા રડતા કહે છે —

“આ એનું માટીનું બિસ્તર ! આ એનો સુવર્ણિય પલંગ”

આખ ઉઘડી ગઈ, અને બિચારી બાનુ એડીયો રગડતા લાગી પ્રાણ પાછેર ઉડી જતું હોય એવી વેદના શરૂ થઈ અને તે કહેવા લાગી,

“લો, હવે હું તો મરી રહી છું કોણ મારા મોઢે પાણી નાખશે ? કોણ મને કુરાનમાથી પવિત્ર યાસિન કહી સલાવાવશે ? ઓ ઇશ ! તારા સિવાય અન્ય કોઈ મારો આધાર નથી, તું એક છે મારા ઉપર દયા કર, અને આ હું ખ દઈભર્યા સસારથી મને હવે મૂક્તિ અપાવ ”

રાજકુમારી મરણ પામી અને તે કેવી દશામા ! વાયક તે તો તું જાણે છેને ? બીજે દિને તેની ભૂમિદાહની ક્રિયા કરવામા આવી જ્યા તે પ્રલયકાળ સુધી નિદ્રા લેશે એજ તેનો સુવર્ણિય પલગ !”

કથા તેરમી.

શૂરવીર બશીર અહમદ.

ભોંયરાથી ખાહીમાં

પ્રકરણ પહેલું

ઘોર અધકાર રાત્રીમાં વરસાદ પણ ધોધમાર વર્ષી રહ્યો હતો જગતના ભયકર-મૌન્ય અને ગભિર ઘોઘાટથી બાણે બહી જઈને ચળકતા તારાઓ લોપ થઈ ગયા હતા. બહુક અને તોપોની ગર્જના સિવાય કંઈ પણ સભળાતું નહીં તો ક્યારે ક્યારે “ઓહ ! મરા” એવો અવાજ આવતો અને થોડી વારે લોપ થઈ જતો ચ દ્રમાએ આવા પ્રસંગે બહેરમા દર્શન આપ્યા નહીં, તે પણ વાદળાઓમાં લોપ થઈ ગયો આગ્રા આજે પ્રાકૃતિક કોપમાં હતું વિજળીના કો'ક કો'ક વેળા થતા ચમકારાને લીધે ક્યારે ક્યારે મોટા મોટા વૃક્ષોની ઘટા દેખાતી એ અધકાર રાત્રીના શત્રુદળો કંઈ તરફ છે, તે પણ સમજાતું નહીં કંઈ બાણ્યએ આગળ વધવું તે પણ સુઝતું નહીં હું મારી જગાએથી બે પગલા

આગળ વધ્યો હોઈશ કે એટલામા કરી તેજ ભયકર
તોપની ગજના મારા કાને અથડાઈ હું થોભ્યો, અને
પાછો વળ્યો એટલામા બહુકો કુટવાના નાદે મારી મતિ
મદ કરી હું ત્યાજ થોભ્યો.

મારી વય ૩૩ વરસની છે એ મારી વયના ૩૩
વરસમા મેં આવી ભયકરતા કદિ અનુભવી નહોતી શાહી
મહેલમા રહેનાર અને ઉમરાવોના સતસંગમા દિવસો
પસાર કરનાર ઉપર આવી મુશ્કેલી જ્યારે આવી પડે, ત્યારે
માથે પહાડ પડ્યો હોય એમ લાગેજ દુઃખ અમવાને
ટેવાયલો માણસ તે આવા મુશ્કેલીના સાગરને તરી જઈ
શકે, પણ મારા સબધે તેમ નહોતું મેં આજ સુધી
સસારમા રહેજ પણ અગવડ લોગવી નહોતી, દુઃખની
કલ્પનાએ કરી નહોતી સુખનો લ્હાવો લેતા હું
ઉછર્યો હતો દિલ્હીના લાલ કિલ્લામા પશ્ચિમ દિશાએ
આવેલ મહેલના એક ભાગમા હું બાહાદુરશાહ બાદશાહની
સેવામા રહેતો હતો બહાદુરશાહ બળવા સમયે લાલ
કિલ્લો છોડી ન્હાસી ગયા, તેમની આગળ અને પાછળ
મહેલની બીબીઓએ પણ મહેલનો ત્યાગ કર્યો હતો
મહેલમા રહેનારાઓ જેને જેમ ફાવે તેમ તે ન્હાસતો
કોઈ કોઈની પૂછાયે કરતો નહીં ત્યારે મારાથી તેમ આવ
એમ નહોતું જ તેથી હું મહેલના એક છુપા ભોયરામ
સતાર્થ ગયો બહાદુરશાહ મહેલ છોડી ન્હાસી ગયા, તેન

ચાર દિવસ પછી હું એ લોયરામાથી નિકળ્યો. આઘખો-
રાકીની અગવડ ખમવી પડી નહીં લોયરામાથી બહાર
નિકળ્યો ત્યારે એ શાહી મહેલની પ્રાકૃતિક શોભા મહે-
લના રહેવાસીઓના નહાસી જવાથી નાશ પામેલી જણાઈ
મે વિચાર્યું કે જ્યારે અત્રે આપણા કોઈ ઓળખીતો નથી,
અને અત્રે શત્રુઓ ચઢી આવશે, ત્યારે ચાહની ચોકમા બાધેલા
ફાસીના માચડા ઉપર લટકવાનું થશે એ વિચારે મેં પણ
નહાસી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

નહાસી જવાનો વિચાર આવતાજ હું કિલ્લાના પાછલા
ભાગ તરફ ગયો. કિલ્લાના દરવાજા ઉપર લશ્કરી પહેરો
હશે એની કલ્પના હું કરી શક્યો હતો, તેથી તે બાબતે
જઈ ભૂખ્યા વડેના મોમા પડવાનું મેં સાહેસ કર્યું નહીં
જો કે મારી કમરમા તલવાર અને પીસ્તોલ હતી, તેણે હું
એકલો, તેથી શત્રુઓના દળમા જઈ સપડાવાની બુદ્ધિ મને
ન સૂજી. કિલ્લાના પાછલા ભાગ ઉપર આવી મહામુશ્કેલીએ
હું બહારની બાબતે નીચે ઉતર્યો. કિલ્લાની ભિત ઉતરી
રહેતા, ત્યાંથી જમીન ઉપર ચાલવાનો માર્ગ ન હોવાથી
હું મુશ્કેલીમા આવી પડ્યો. કિલ્લાની ભિતને પકડી પકડી
રહેજ પગ મૂકવા સરખી જગ્યાને ટેકો આપતો આપતો
જતો હતો, એટલામા મારા પગને રહેજ ઠોકર લાગતા
મારા હાથ છૂટી ગયા, અને પગ પણ સ્થિર રહી ન શક્યા
એટલે ભેરથી હું કિલ્લાની ભિત પાસે ખોદેલી ઉંડી ખાદીમા
ગબડી પડ્યો. ઘોર અધકાર હોવાથી હું કોઈને અને મને

કોઈ જોઈ શકતો નહીં, એજ માગ માટે સારું હતું ખાહીમાં પડી જવાથી મને કેટલોક ઘસારો લાગેલો અને ઈજા થઈ હતી, જેના પરિણામે હું બેશુદ્ધ થયો.

ભેદભર્યા સમાચાર.

પ્રકરણ બીજું

આજે હું કુતબ મિનાર પાસેના ખડીયેરમાં પડેલો છું સવારના દશ વાગ્યાનો સુમાર થઈ ચૂક્યો છે મારી આસપાસ કોઈયે નજરે પડતું નથી દિલ્હીના કિલ્લા પાસેની ખાહીમાંથી કોણે મને બહાર કાઢ્યો? હું શું એટલો બેશુદ્ધ થઈ ગયો હતો, કે મને કોઈ ઉડી ખાહીમાંથી બહાર કાઢી અત્રે લાવી મુકી જાય તોએ તેની મને ખબર પડે નહીં? મને આશ્ચર્ય સાથે જાય પણ લાગ્યો કે રખેને કોઈ શત્રુ પક્ષના માણસે મારી સર્વ હિલચાલ ઉપર દ્રષ્ટિ રાખી હોય અને તેણે મને ખાહીમાંથી કાઢી અત્રે લાવી મૂક્યો હોય પણ જો શત્રુ હોત તો તે મને અત્રે છુટો મૂકી જાત નહીં, એ વાત પણ ચોખ્ખીજ હું ઉઠ્યો કે જોઉં, અત્રે કોઈ મારી ઉપર દેખરેખ રાખવા છૂપાયો છે કે નહીં. કુતબમિનારાની આસપાસ હું ખૂબ ફર્યો, કોઈ મને દેખાયો નહીં તોયે મનમાં બહીક તો હતીજ પણ જરા સંતુર-

મારી પીસ્તોલ ગુમ થયેલી મને જણાઈ, પીસ્તોલની જગ્યાએ એક ચીઠી રાખેલી હતી, જેમા નિચે મુજબ લખેલું હતું —

બંશીર અહમદ.

ગભરાશો નહીં તમને દિલ્હીની ખાલીમાથી કાઢનાર હું તમારો મિત્ર છું તમારી રક્ષા કરવા દરેક પળે હું તૈયાર છું તમે ચિંતા કરશો નહીં હું તમારી પાસેજ છું જો ઇચ્છુ તો હમ છાજ આવી તમને બેટી શકું, પણ દિલ્હીર છું કે હું તમને હમણા મળવા ઇચ્છતો નથી જો તમને મારા ઉપર વિશ્વાસ હોય તો નિચે લખ્યા મુજબ વર્તશો સમય બહુજ ખારિક છે શત્રુઓનો ભય આપણને રાખવો જોઈએ તમને શા માટે હું હમણા મળવા રાજી નથી? તે જ્યારે તમને હું મળીશ ત્યારે તેનો ખુલાસો કરવા હું ખુશ થઈશ

૧ તમારી પીસ્તોલ હુમયૂના મકબેરા પાસે તમારી અને ગુલઝાર બેગમની જ્યા મુલાકાત થતી હતી ત્યાજ રાખી છે તમારી પીસ્તોલ ત્યા રાખવા મને ગુલઝાર બેગમે આજ્ઞા કરી છે તમે ત્યા જઈ તમારા પીસ્તોલ મેળવશો

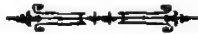
૨ પીસ્તોલ મેળવ્યા પછી કુતૂબખિનાર પાસે આવો, લાલ રંગનો ઘોડો તૈયાર ઉભો હશે, તે ઉપર બેસી આગ્રા ખાતે જશો જો સ્હેજ પણ થોભ્યા, તો જીવના તમેજ જોખમદાર મણાશો

૩ ગુલઝાર બેગમ તમને મળવા આગુર છે જલ્દી કરો.

લી. તમારો,

આસિદ

હું બહુજ મુઝાયો, પહેલા શું કરવું તે પણ સુઝતું નહીં. આસિફ મને મળવા શા માટે અચકાય છે? ગુલઝાર મને કયા મળશે? મારી પાછળ શું શત્રુઓ છે કે જેથી જો હું ઉતાવળ નહીં કરૂં તો મારો જીવ જોખમમાં છે? જોવા અનેક વિચારો ઉપરાસાપરી આવવા લાગ્યા, તેથી હું બહુજ મુઝાયો. અતે કટાળી પહેલા હુમાયૂંના મકબેરા ઉપર જવાનો નિશ્ચય કર્યો હુમાયૂંના મકબેરા ઉપર જઈ જોવાયતા મને પીસ્તોલ સાથે એક બીજી ચીઠ્ઠી મળી, જેમાં લખેલું હતું, “તમારી ગુલઝાર પકડાઈ ગઈ છે, એક હિંદી સિપાહી તેને આગ્રામાં લઈ ગયો છે, તેને છોડવવી હોય તો તુરત આગ્રા ખાતે જાઓ.”

ગુલઝારની શોધમાં.

પ્રકરણ ત્રીજું

આ ચીઠ્ઠી કોણે લખી તે જણાવેલું નહોતું હું ગુલઝારના પકડાવાના સમાચાર સાંભળી ઉશ્કેરાયો મારા રૂંદેરૂં વા ઉભા થઈ ગયા હું તુરત કુતૂબમિનાર તરફ ગયો ત્યાં એક લાલ ઘોડો લઈ એક માણસ ઉભો હતો, તેણે મને જોતાજ પૂછ્યું, “તમારું જ નામ બશીર અહમદ?” મેં હા પાડી, ત્યારે તેણે તરતજ મારા હાથમાં ઘોડાની

લગામ સપુઈ કરતા કહ્યું—“આસિફ સાહેબે આ ઘોડો મોકલાવ્યો છે, તે લ્યો, હું જાઉં છું, સલામ” મેં તેને જતો અટકાવી પુછ્યું—“આસિફ કયા છે?” તે બોલ્યો,—“મને તેની ખબર નથી” ત્યારે મેં પુછ્યું,—“આ ઘોડો મને આપવા તને કોણે કયા, અને કયારે આપવા કહેલું” તે જવાબ આપ્યા વિના ચાલતા થઈ ગયો આ ભેદ હું કળી ન શક્યો, તે માટેના મારા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હું ઘોડા ઉપર બેઠો, અને આગ્રા તરફ ઘોડો દોડાવતો વધ્યો.

આઠેક માઈલ સુધી હું આગળ વધ્યો હંઈશ કે સામેથી એક માણસ આવતો જણાયો, તે મારી સમીપ આવી પહોંચ્યો મેં તેને આગ્રાનો રસ્તો પૂછ્યો, જો કે આગ્રાનો માર્ગ હું જાણતો હતો મેં તેને પ્રશ્ન કર્યો અને તેના મોં તરફ જોયું ત બોલ્યો, હું આસિફ છું તમે ગલરાઓ નહીં, આગ્રાનો માર્ગ તમે જાણો છો? આ લ્યો કપડા તે પહેરો અને લશકરી થઈ જાવ, આગ્રામાં દાખલ થતા કોઈ તમને અટકાવશે નહીં આ કપડા પહેર્યા વિના જશો તો જરૂર પકડાઈ જશો ત્યાં અંગ્રેજ લશકરે છાવણી નાખી છે,

“તમે કુતૂબમિનાર પાસે મને શા માટે મળ્યા નહીં?” મેં પૂછ્યું

“મારી પાછળ દેખરેખ રાખનાર એક બસૂસ હતો જો હું તમને આવીને તે સમયે મળતો, તો તમને પણ

અગવડ અને મુશ્કેલી ખમવી પડતં, એ કારણે હું તમારી પાસે આવ્યો નહીં હંમણા મારી પાછળ પડેલા તે બસૂસને મેં યાપ આપી માર્ગ ચૂકાવ્યો છે, તેનાથી હું હવે છટો પડ્યો છું ”

“શુલઝાર કયા છે ?”

“શુલઝાર કેદ પકડાઈ હતી તેને છોડી દેવામા આવી, પણ પાછળથી એક હિંદી સિપાહી તેને હુમાયુના ટોમ્બ (મકબરો) પાસેથી પકડી આગ્રે લઈ ગયો છે મેં આગ્રામા તે સિપાહીની તપાસ કરાવી છે તે સિપાહી આ કાગળમા લખેલા સરનામે રહે છે, ત્યાજ તમારી શુલઝાર છે ”

“શુ હું શુલઝારને છોડાવી શકીશ ?”

“હા, જો હિંમત અને બહાદુરી હશે તો અવશ્ય છોડાવી શકશો ”

“ત્યારે હવે હું જાઉં છું ”

“બાબો, ઉભા રહેવાનો સમય નથી ”

હવે માનમા વિશેષ બળ આવ્યું, હું બેવડા વેગથી થોડાને થોડાવતો આગ્રા તરફ ગયો

આજે શનીવારની રાત છે, તેનું વર્ષાન હું પહેલા કરી ગયો છું વરસાદ વર્ષી રહ્યો છે, વિઝળી ચમકી રહી છે, ચોમેર ભયના ચિન્હો અને ભયકરતા વ્યાપી રહી છે

આગળ હું કહી ગયો છું કે (આગ્રામા) બ્યારે હું બે પગલા આગળ વધ્યો કે, બહુકો કુટવાનો અવાજ આવ્યો અને હું થોભ્યો

અરે! મસઉદ ! !

એટલામા મારે કાને કોઈ સોના રડવાનો અને વારેઘડીયે “અરે! મસઉદ ! !” પોકારવાનો અવાજ સંભળાયો એ અવાજમા દર્દભરી લાગણી હતી, કાળજી ચીરી નાખે એવી કંટાળા હતી, હૃદયને ધ્રુજાવી દે એવી ભય કરતા હતી એ અવાજ મારી પાછળથી આવતો હતો એ પાછુ વળી જોયુ તો કોઈ દેખાયું નહીં અધકાર અને ઘોંઘમાર વરસાદમા કંઈયે ન દેખાય એ સ્વભાવિક છે, પણ વારે ઘડીયે થતા વિજળીના ચમકારાના ક્ષણિક પ્રકાશને આશરે હું ધીમે ધીમે પગલે તે કંટાળા ભર્યા અવાજ તરફ ગયો વરસાદના પાણીથી ખાડા ખાખોચીઆ ભરાઈ ગયા હતા કાદવની પીડા અનહદ હતી વળી અધકાર હોવાથી વધુ આપદા ખમવી પડતી હું જેમ તેમ કરતો તે કંટાળા ભર્યા અવાજ તરફ આગળ વધતો ગયો થોડી વારે વિજળીના ત્રણથી ચાર ચમકારા નોશખંધ થયા એ ચમકારાના પ્રકાશમા મને વૃક્ષ હેઠળ એક અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમા પડેલી સ્ત્રી દેખાઈ તે અત્યંત દુખી હોય એમ લાગતી તેના વાળ વિખરાઈ ગયા હતા, અંગ ઉપર વસ્ત્ર પણ ખરોખર નહોતા વરસાદના પાણીમા ભીંજાઈને તરબોળ થએલી વારેઘડીએ “ઓ! મસઉદ ! !” એમ પોકારો કરતી રડતી હતી હું તેની સમીપ ગયો અધકાર હોવાથી મને ખરોખર દેખાતું નહીં હું મારા હાથના આશરે તેને શોધી શક્યો તે સ્ત્રી મને પોતાની પાસે જોતા પહેલાં તો જાણી ગઈ,

પણ જ્યારે મેં તેને ધીરજ આપી અને તેના પ્રત્યે દયાની લાગણી દર્શાવી ત્યારે તે શાત થઈ મેં તેને પૂછ્યું, - “અત્યારે તું અહીં શાને રહે છે ?”

“તમે કોણ છો ?”

“હું એક સિપાહી છું” એટલામા વિજળીનો અમકાર થયો તે સ્ત્રી મને જોઈ શકી મારા વેશ તે સમયે લશકરી અમલદારનો હતો, જે મને મારી રક્ષા માટે પહેરવાને આપવામા આવ્યો હતો. જો કે હું સિપાહી તો નહોતોજ

“શું તમે સિપાહી છો ?”

“હા, હું સિપાહી છું, તમે ગલરાઓ નહીં તમને હજી શું છે તે મને કહો મારાથી બનતી દરેક સહાય હું તમને આપીશ”

“મારા ઉપર જુદમ થયો, મારો પુત્ર મસઉદ ! પોતાના પિતાના હાથમાં જકડાઈ અધારી કોટડીમા પડ્યો છે, અને મને આ અજાણે ઠેકાણે લાવી નાખવામા આવી છે”

“તમારા ઉપર કોણે જુદમ કર્યો ?”

“મારા પાપી પતિએ”

“તે કોણ છે ?”

“લશકરી સિપાહી”

હું વિચારમા પડી ગયો ફરી મેં પૂછ્યું, - “શું થયું તે સંવિસ્તાર કહો.”

“મારો પતિ લશ્કરી સિપાહી છે અમો પતિઆદાથી દિલ્હીમા આવ્યા હતા, બળવાને લીધે મારા પતિને લશ્કરી કામ માટે દિલ્હી જવું પડ્યું હતું હાલ મારા પતિ આગ્રામા આવ્યા છે દિલ્હીથી કેઈ સ્ત્રીને પણ સાથે પકડી લાવ્યા હતા, આજે તે સ્ત્રીને પોતાને ત્યાં બાધી મગાવી છે અને બે માણસોએ અત્રે મને લાવી મૂકી છે મારા પુત્ર મસઉદના હાથ પગ બાધી કેદ કરવામા આવ્યો છે, કેઈ તેને છોડાવે, એજ મારી માગણી છે”

હું તરતજ પામી ગયો માનમા શૈય અને રોષ વધ્યો મારાથી એ દુખી સ્ત્રીની વાતો સહન થઈ ન શકી મેં તે સ્ત્રીને તેના ધણીનું નામ ઠેકાણું પુછ્યું તે સ્ત્રીએ મને નામ ઠેકાણું આપ્યું મેં એ નામ ઠેકાણાને એક કાગળ ઉપર નોંધી લીધું અધિકાર હોવાથી હું મારે નોંધેલું વાંચી શકતો નહીં વિજળીનો ફગી ચમકાર થયો મને મારા મિત્ર આસિફે આપેલી ચિઠ્ઠીમા પણ એજ હિંદી સિપાહનું નામ હતું હું તે સ્ત્રીને મહામુશ્કેલીએ તે જગલમાથી કાઢી બહાર રસ્તા ઉપર લાવ્યો વરસાદ વરસતો બધ થયો વાદળા વિખરાયા ચંદ્રમાએ દર્શન આપ્યા થોડો પ્રકાશ આવ્યો અમો તે હિંદી સિપાહના ઘર તરફ ગયા

નીચ રક્ષક !

પ્રકરણ ચોથું.

અમલ્ય ત્રામથી પિડાએવી હોય એી દશામા મારી સાથે તે સ્ત્રી લગડાતી ચાલતી હતી વરસાદને લીધે મારા અને તે સ્ત્રીના વસ્ત્રો ભીંજાઈ ગયા હતા કૂર પતિએ અધકાર રાત્રીમા તેને પોતાના પાળી માણસોના હાથે ઘોર જગલમા હડસેત્રી હતી તેના પગને કંઈ ઇંજ થએવી હોવાથી તે ચાલતાં લગડાતી અમો આગ્રાના જે માર્ગ ઉપરથી જઈ રહ્યાં હતા, તે માર્ગ ઉપર અન્ય કોઈ મનુષ્યની આવજાવ દેખાતી નહીં, જળવાનો સમય હોવાથી અનેક શહેરીઓ આગ્રા છોડી મનમા આવે ત્યા નહામી ગયા હતા થોડા ઘણા જે રહ્યા હતા, તેઓ ઘરમાથી ભાગ્યેજ નિકળના એ આમો માર્ગ અમો પસાર કરી ગયા, વચ્ચે માત્ર બેજ સિપાહીઓ અમને દેખાયા હું સિપાહીના વેશમા હતો, તેથી તેઓએ મારી સાથે કંઈ વાત કરી નહીં મારી સાથે ચાલતી દુખ પિડિત સ્ત્રી સાથે મારે ચાલવુ સ્કેજ શરમભયું લાગતુ, કારણ તે દીન સ્ત્રીના ઝીણા વસ્ત્રો વરસાદ પડયાના કારણે ભીંજાઈને શરિર ઉપર જામી ગયાં હતાં જેમાથી તેનુ અંગ દેખાતુ હું ધારૂ છું કે તેને પણ એવી સ્થિતિમાં મારી સાથે રસ્તો પસાર કરવો ભારી

પડતો હશે, પણ હું ખના હું ગર નીચે ચગદાર્થ મરવાની અણીએ આવેલ મનુષ્ય જેમ ભાન ખોલી દે છે તેમ તે અસહ્ય હું બથી પિડિત સ્ત્રીને રોષના આવેશમાં પોતાના વસ્ત્ર અને અગની સ્થિતીનું ભાન રહ્યું નહોતું હું ચાલવાની ઉતાવળ કરતો, તે પણ ઉતાવળે ચાલવા પ્રયત્ન કરતી, પણ તે વેગથી ચાલી શકતી નહીં. આસિફે મને ચીઠ્ઠીમાં જે સિપાહીનું નામ અને સરનામું લખી આપ્યું હતું, તે સ્થાન શોધવાની કડાકુટમાંથી મારી સાથે તે સ્થાન બાણનારી હોવાનો લીધે હું બચ્યો રસ્તો પસાર કરતા મેં તે બાઈને પૂછ્યું, -“તમારું નામ ?” ઉત્તર મળ્યો “ફાતમા !”

“બહેન !” એ તેને કાળુમા લેવા અર્થે બહેન કહી પુછ્યું, “તમારા પતિએ તમારી સાથે આવી કરતા શાને કરી ?”

“તે વિષયવાસનાઓનો ગુલામ થયો, શરાબના બેશે તેને દિવાનો બનાવ્યો અને દિલ્હીથી આવતા એક સ્ત્રીને પકડી લાવેલો, તેના મોહમાં અધ થયો ત્યારે મને તુચ્છકારી અરે ! અન્ય પુરૂષોને હાથે બધાવી મને હડસેલી કાઢી”

“દિલ્હીથી એ સ્ત્રી કયારે લાગ્યો ?”

“ગઈ કાલેજ”

“તેની વય ?”

“લગભગ વીસની હશે”

“તેનું નામ ?”

“શુભઝાર”

“શુભઝાર ?”

“હા, શુભઝાર !”

હું મારી શુભઝારની આવી દુર્દશા સાલળી રોષમાં
અધ થયો, શોર્યનું બળ આવ્યું, શરિરમાં ઝણઝણાટ
થયો મારાથી નહીં રહેવાયું, હું પોકારી ઉઠ્યો, - “નીચ
રક્ષક !” મેં તે બાઈને પૂછ્યું, - “શુભઝાર સાથે એ નીચ
ક્યા રહે છે ?”

“જીઓ સામેના ઘરમાં”

“ત્યારે હવે તમે અહીં થાઓ હું એ નીચ સિપાઈને
તેના કર્મનું ક્ષણ ચાખાડી આવું છું”

“પણ મારો મસઉદ !”

“તેને પણ છોડાવી લાવું છું”

“અને મારો પતિ-”

“તે નિચ છે, પાપી છે, તેને પરલોકમાં તેના
પાપની શિક્ષા લોગવવા મોકલીશ”

“ત્યારે હું નિરાધાર થઈ પડીશ”

“હું તમારી રક્ષા કરીશ”

“તમારી રક્ષાથી મારો પતિ મળવાનો નથી”

“એ હવે જીવતો રહી ન શકે તેના પાપનું ક્ષણ
તેને ચાખવું જ જોઈએ જોકે તમારી મને ક્યા આવે છે,
પણ શું કરૂં ? જે માફ બગાડવા બેઠો છે, જેને પુણ્ય
અને પાપ વચ્ચે અતર જણાતો નથી, જે પાપ કરતાં

બહીતો નથી, તેને જીવવાનો અધિકાર નથી તમે ગભરાઓ નહીં, એવા કામાધ મનુષ્યનો વધ કરવાથી ઈશ્વર પ્રસન્ન થશે જે પોતાની ધર્મ પત્નિને તરછોડી અન્ય સ્ત્રીઓ ઉપર કુદ્રષ્ટિ નાખે, એવા પાપી મનુષ્યનો નાશ કરવો એ દરેક સાચા પુરુષનું કર્તવ્ય છે તમારો એ આધાર જતા તમે નિરાધાર નહીં થશો કારણ, હજારો નિરાધારોનો આધાર ઈશ્વર છે તે તમારી રક્ષા કરશે, હોયો હું બહુ છું ” એમ કહેતો હું ગુસ્સાના આવેશમાં દોડતો તે નીચ સિંપાહીના ઘર તરફ ગયો ત્યારે તે સ્ત્રી થનારા ઉત્પાતના ભયથી ધ્રુજી અને એક ચીસ પાડી ત્યાં ત્યાં ભોય ઉપર પડી તેની દરકાર ન કરતા હું આગળ વધતોજ ગયો

પછી શું થયું ?

પ્રકરણ પાંચમું.

થવાનું હોય છે તે થાય છે પાપનો બદલો મળ્યા વિના રહેતો નથી, પુણ્ય ફળ્યાવિના રહેતું નથી પાપનો ઘડો ભરાઈ રહેતા મોત આવે છે ક્ષાતમાં એ બતાવેલા ઘર ઉપર હું ગયો, એ ઘરનું સરનામું મને આસિફે પજી લખી આપેલું ચોર અધકાર હોવાને લીધે મારી કેટલીક મુશ્કેલીઓ ઘટી અને વધી ઘટવામાં એ કે જે પાપનું ભય કર પરિણામ લાવવા હું મથી રહ્યો હતો, તેની બગર મારા સિવાય કોઈને

નહોતી, એ સારી વાત અને એ મુરકેલી વધી એ અધકારને લીધે હું સારી રીતે જોઈ શકતો નહીં, તેથી હું મારી ફરજ જોઈતી ત્વરાએ જાળવી શક્યો નહીં. ધીમે ધીમે સભાળીને ચાલવું પડતું, તેથી પાપીને સભા મોડી થવા પામી.

હું જે ઘર ઉપર ચઢ્યો તે એક માળનું હતું, પહેલા માળ ઉપર ચાલી હતી, તેમા દીવો નહોતો. અદરના ઓગડાઓમા ઝાંખો પ્રકાશ હતો. ગભિર શાંતિ હતી. હું શું કરું તે વિચારી રહ્યો હતો. એટલામા મારા કાને તે પિશાચની કૂર અર્જુના અથરાઈ, અને તે એ હતી, ‘ચાલ, વિલંબ નહીં કર’ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મને સભાળાયો નહીં, થોડી વારે પુનઃ તેજ અવાજ મારા કાને આવ્યો,—“કેદીઓ ઉપર વિજયતાનો અધિકાર હોય છે તુ અત્યારે મારી કેદમા છે, મને જો હવે પગલીશ, તો ચાલ રાખજો મોતને શરણે થવું પડશે” હવે મારાથી ન રહેવાયું, હું ઉશ્કેરાયો અને તરતજ એક ટુલ લઈ બારણા પાસે રાખી તે ઉપર ચઢ્યો અને ઉપરના બાકેરામાથી જોવા લાગ્યો. દ્રશ્ય એ હતું,—“એક ઉંચા બાધાનો કાળા રંગનો માનવી પિશાચ રાક્ષસ, બાઘો ચઢાવી બે પગ પહોળા રાખી ઉભો હતો, તેની સામે જમીન ઉપર એક સુદર રમણી માથું નમાવી રડતી અને ધ્રુજતી પડી હતી. હું તે રમણીને ઓળખી શક્યો તે મારી શુભાગર હતી, જે નીચ સિંચાહીના પંજામા સપરાઈ હતી. હું શું કરું ? તેની મને મુઝવણ થવા લાગી પાસે પીસ્તોલ હતી, બાકેરામાથી જો પીસ્તોલ મારી તે નીચ રાક્ષસને

નર્કવપાસે મોકલુ તો પીસ્તોલના ઘડાકાથી લોકો ભેગા થઈ જશે, અને સપડાઈ જતા ફાસીને માચડે ચઢવુ પડશે એ વિચારે પીસ્તોલનો ઉપયોગ કરી શકતો નહીં થોડીવારે તે અધમે આગળ વધી પોતાના લોખંડી પબ્બડે ગુલઝારનો હાથ પકડ્યો, અને એક ઝટકા સાથે તેને તાણી ઉભી કરી તે વેળા ગુલઝારની નજર બાકેરામા મારા ઉપર પડી મે તેને હાથથી સેકેત કરી ધૈર્ય આપ્યું તે અધમ ગુલઝાર સાથે ખૂબ રીકઝીક અને તાણમતાણુ કરી રહ્યો હતો, તેટલામા ગુલઝાર તેના હાથમાથી છટકી, અને બારણા આગળ દોડી આવી બારણાની કડી મહુજ સફાઈ સાથે તે અધમને ખબર ન પડે તેવી રીતે ઉઘાડી-ગુલઝાર ત્યાજ ઉભી રહી તે અધમ રાક્ષસે ફરી ગુલઝાર ઉપર હુમલો કર્યો તેનો હાથ પકડી તાણી ગયો કે, તરતજ હું “ચાહોમ” કરીને બારણાને ઘણો મારી (તે ખુલ્યો) અદર ઘુસી ગયો મારા હાથમા પીસ્તોલ હતી, મે તે રાક્ષસને એક પણુ ડગલુ આગળ નહીં વધવા ચેતવણી આપતા તેની સામે પીસ્તોલ ધરી તે ત્યાજ ઉભો રહ્યો ગુલઝાર તેનાથી છુટી મને આવી વળગી પડી એટલામા તે અધમ લાગ જોઈ મારા ઉપર દૂરી પડ્યો, મારા પીસ્તોલવાળો હાથ તેના રાક્ષસી પબ્બમા હતો, અને બીજા હાથે તે મારૂ ગળુ દબાવતો હતો પણુ શાબાશ ગુલઝાર ! ગુલઝારે મારી કમરમાથી તે અધમ ન બુએ તેવી રીતે કટાર ખેંચી તે અધમની પાસળીમા લોકી દીધી તે

“ઓહ” કરીને જમીન ઉપર તૂટી પડ્યો, અને જોત જોતામા મરણ શરૂ થયો, હું ગુલઝારની હિંમત બોધ દીગમુદ થયો અને વધુ થોભવું સલામતી ભયું ન લાગવાથી હું તરતજ ગુલઝારને લઈ નીચે ઉતર્યો અને અધકારમા લોપ થયો તે પછી તે નરપિશાચનુ શુ થયું તેની મને હજી સૂધી કંઈ ખબર નથી

સિપાહી તે એક પ્રકારનો રક્ષક કહેવાય, તેનું કર્તવ્ય મનુષ્ય જાતિની રક્ષા કરવાનું છે જે સિપાહી પોતાનો એ ધર્મ વિસરી રક્ષક થવાને બદલે ભક્ષક બને, તે નીચ સિપાહી પાપના કડવા ફળો આખવા લાયક છે સત્તાના મદદમા આવી પાપ કરવા પ્રેરાતા લોકોએ એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે પાપનો ઘડો કુટયા વિના રહેતો નથી

— ૦ —

અજમેરમા લગન !

પ્રકરણ છઠું.

અમો કેટલાક મહિના પછી અજમેર પહોંચ્યા. આસિફ બડો આલાક હતો, તે ખરૂં ખોટું કહી કરીને પોતાનું ધાર્યું કાર્ય પાર પાડતો તેમા મુતસદીપણ હતું અમારી અધીં મુશ્કેલીઓ અને દુખો તેણે પોતાના માથે લઈ પાર ઉતારી હતી જ્યારે જ્યારે અમો કોઈ

સિપાહીના સીકજમા સપડાતા અથવા અમારી જ્યારે જ્યારે તપાસ થતી, ત્યારે ત્યારે અમને આસિક્ક બહુજ ઉપયોગી થઈ પડતો. અમો દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ બહાદુર-શાહના મહેલના માણસો નથી, અમો તો મુસાફર અને વેપારીઓ છીએ એવી અનેક ખોટી વાતો ઓફીસરો આગળ બહુજ ખૂબી સાથે કરી તે અમને બચાવી લેતો. એકથી વધુ વખતે આસિક્કે અમોને બચાવવા સિપાહો પાસે કરગરીને અરજ કરેલી, કાલાવાલા કરેલા, ટોપી ઉતારેલી, અને રડી રડી પડેલો તેવા સમયે અમને શાહી મહેલ અને તેની બહોળલાલી રમણે આવતી જે માણસો ઉપર અમો હુકમ ચલાવતા તેવા માણસો પાસે અમારે ટોપીઓ ઉતારી કાઢી દીધી અરજ કરવી પડતી એ દુખ કદિ વિસરાય તેમ નથી. અમારા સ્વમાનની લાગણી ઉપર લશ્કરી ઓફીસરોની તોછડાઈભરી વર્તણૂકને લીધે કુઠારાઘાત થતો. પણ તે સર્વે સહન કર્યા વિના છુટકે નહોતો, એટલે સહન કરતા એ દુખો સહન કરતા હું અનેક વેળા ઉશ્કેરાઈ જતો અને છેલ્લે પાટલે બેસી લડવા પ્રેરતો, પણ મારો સ્નેહિ આસિક્ક મને શાત કરી સમજાવી પટાવી લેતો. તેમા બોલવાની મીઠાસ એવી હતી કે સખત પાવાણુ હૃદય પણ તેનું બોલવું સાલળી પિંગળી જતુ ત્યારે મારી તેની પાસે શી વિસાત ?

અમો જ્યારે અજમેરમા પહોંચ્યા, ત્યારે બે ત્રણ દિવસ પછી અમને એક સિપાહે શકા પડતા પકડી તપાસ અર્થે પોતાના અંગ્રેજ અમલદાર આગળ ઉભા કર્યા અમારી

આ તપાસ છેલ્લીજ હતી એ તપાસ પછી અમને કોઈએ કોઈ પૂછેલું નહીં જ્યારે અમે અગ્રેજ અમલદાર સમક્ષ હાજર થયા, ત્યારે મારા અને શુલઝાર તરફથી આસિક્ક બચાવ કરતો આસિક્ક કંઈ વધુ ભણેલો નહોતો, પણ બહુજ બોલકણો ઉસ્તાદ હતો અગ્રેજ અમલદારે આસિક્કને સવાલો કરવા માડ્યા તે અગ્રેજ ભાગી તૂટી ઉઠી બોલતો, શબ્દના ઉચ્ચાર વિચીત્રપણે કરતો, તેથી મને કંઈ રસુજ પણ થતી.

“હું કયા કામ કરતા હય?” અગ્રેજ અમલદારે અજમેરમા પહેલોજ સવાલ કર્યો

“હમ ઘી બેચ પેટ ભરતે હય”

“જુઠા દૂમ શાહી મહેલમે ઘોડા ચલાતાયા”

“અરર! સાહેબ, આપ અચસી ખાત કરકે એક બેપારીકો ઘોડેવાલા કેહ કર ઈઝત લેતે હય!”

“દુમકો શાહ માલુમ?”

“દોનસા શાહ, સાહેબ!”

“ઓ ડેહીવાલા”

“ડેહીવાલા શાહકુ કયા હુવા સાહેબ?”

“હમ દૂમકુ પુછતા હય”

“હમને ડેહીવાલા શાહકો નામહી આજ સુના, હમકુ કયા માલુમ ડેહીવાલા શાહકુ કયા બિમારી હુવા?”

“બદમાશ!” અગ્રેજ સામે રાંઠ મારી, “ઉસ્કુ બિમારી નહીં, ધુમ ઉસ્કા નૌકર હય”

“સાહેબ જી બાત આપ ફરમાતે હય કે હમ કોઈકે નોકર હય, ચેહ બાત હમારે કુન્બવાલે સુન લેગે તો હમારી આખર જયગી આજ તલક કોઈકે બાવાકી નોકરી નહીં કી, અચ્ચાર અબ કોન નોકરી કરતા હય ખુદાકી મહેરબાની હય કે હો પયસેકા ઘી બેચકર ઇંજતસે રાટી કમા ખાતે હય”

હમ ડેહીકા બાત પુછતા હય, ટુમ ઘીકા બાત કરતા હય, દુસરા બાત મત કરો ડેહીમે ટુમ કયા કરટાયા ?”

“સાહેબ, આપ નાહકે ગુસ્સા હોતે હય, હમને ડેહી કહી દેખાહી નહીં, પટના હમારા વતન હય, વહાકી બાત પુછો તો હમ તુમકો બતાવે”

“હેમ ચોર પટના ! ડેહીકા બાત બોલો”

“ડેહી કોનસા ડેહી ?”

“જીધર શાહ હય”

“હા, હા, ઉસ્કા કયા ?”

“ટુમારા ડેહીમે કયા કામ થા”

“કુછભી નહીં, પટનેમે હમારા ઘર હય, ઘીકા બેપાર—”

“પટના ! પટના ! ! શટઅપ ! ડેહી બોલો”

સાહેબ, માફ કરો, હમકુ ખબર નહીં કે પટનેકા નામ આપને ડેહી રખ્યા હય”

“નઈ, નઈ, હમ પટનાકુ પટના, ડેહીકુ ડેહી બોલતા હય”

“તો સાહેબ આપ કયા પુછને ચાહતે હય ?”

મારા મિત્ર આસિફે સાહેબાને ખુબ હંકાર્યો, હરીફરી જ્યાં ત્યાં કોઈએ વાતનો સીધો જવાબજ નહીં આપે, ખોટું કહેતા વેશ માત્ર પણ ન અચકાચ અતે સાહેબે બેથી ત્રણ કલાક સુધી અમારી સાથે ખટપટ કરી, પણ આસિફ હરીફરીને, “તો સાહેબ આપ કયા પુછતે હય” કરીને ઉભો રહેતો સાહેબે અતે કટાળી અમોને જતા કર્યા

અજમેરમા એક પીર સાહેબ હતા, તેમણે મારા ગુલઝાર સાથે લગ્ન કરાવ્યા આસિફ અમારી સાથે રહ્યો અમારી પાસે થોડુંક ગવેરાત હતું તે વેચી અમોએ અજમેરમા પરચુટણ સામાનની દુકાન કરી, આસિફ દુકાન ચલાવવા લાગ્યો, બે પૈસાની આવક થતી, અને ત્યાં અમો સુખથી રહેવા લાગ્યા

મારા અને ગુલઝારના લગ્ન થયાને આજ એક વરસ થવા આવ્યું છે ગુલઝાર ગર્ભિણી હતી આજે મારે ત્યાં બાળકનો જન્મ થયો. સુવાવડની વેદનાને લીધે ગુલઝાર આ અસાર સસાર તણ ગઈ, બાળક બીજે દિને ગુલઝારને મળવા પરલોક ગયું, અથવા ગુલઝાર બાળકને લેતી ગઈ મારા હુ ખનો પાર ન રહ્યો

આજે મારા જીવનના છેલ્લા દિવસો હું વિતાડી રહ્યો છું, રરિરમાથી શક્તિ લોપ થઈ ગઈ છે, આસિફ દુકાન ઉપર બેસે છે, હું બિમાર છું ખાટલા ઉપર પડ્યો

પાડયો શાહી મહેલના સ્વપના જોઈ રડી રહ્યો છું સસાર
પરિવર્તનશીલ છે, તેનું મને લાન થઈ રહ્યું છે શાહી
મહેલના પૂજારીઓ છીજલીજ થઈ જવા પામ્યા છે, મને
આમ્મુ જગત ઉજ્જડ દેખાય છે

ઓ! દુનિયાના માનવીઓ! અમારી દશા જુઓ!
વૈભવમા પડી મદાધ થતા ના પૈસા જોઈ ફસાતા ના
મહેલો જોઈ મોહાતા ના અમે મહેલમાથી ઝુપડે આવ્યા
ઉજ્જત દશામાથી અવદશામા આવ્યા વૈભવ તણુ દુખમા
પડયા, પૈસા માટે આજે તલ્લીએ છીંચે અમારી સ્થિતિ
જોઈ તમારી સ્થિતિનું તમે લાન કરો

૧૮૮૫ ઇસ્વી.

બશીર અહમદ
ના સહાય

કથા ચોદમી

ઝયતુ-નીમા.

—❖—

(જીખાની)

—❖—

ગઈ રાતની વાત છે અમો મહેલના એક ચોગાનમા બેઠા હતા ગુલખાનુ, મહેરૂનીસા અને તેમની બીજી સખીઓ પુનમની ઉજવણ રાત્રીએ શરૂ પવનની લહેકીઓના આનંદમા અહીં તહીંની આનંદ ભરી વાતો કરી રહી હતી મહેરૂનીસા ન્હાની ન્હાની રમ્ય કથાઓ કહી આનંદ લેતી ને દેતી. ગુલખાનુ હંમેશ દીવો થતાજ સૂઈ જતી, પણ પુનમની રાત્રી અને સખીઓના અતિ આગ્રહને વશ થઈ કોઈનુ યે નહીં માને તે ગુલખાનુ ચોગાનમા આવી તે ખરીજ અમો બધા એક સુવાળા સુદર ગાલીચા ઉપર લખ ગોળાકારના શાહી તકીયાઓને અઢેલી પડ્યા હતા રાત્રીના દશ વાગ્યાનો અમલ થયો હતો બધા જમી કરીને આવેલા હોવાથી કોઈ વાતની ઉતાવળ કે ચિંતા નહોતી મહેરૂનીસા સ્વભાવે આનંદી અને કટાક્ષ કરવામા પાવરધી હતી તેની

હાજરીથી સખીઓમા વિશેષ આનંદ પ્રસરી રહેતો મહેર-
નીસાએ થોડીવાર રહી કહ્યું,-“બાનુ ! આજે ચંદ્ર આકાશે
આવ્યો છે”

“તો શુ ?” શુભબાનુએ પુછ્યું

“ત્યારેજ તો તમે અત્રે આવ્યાને !”

“શુ હું ચંદ્ર માટે આવી ?”

“નાજી, પણ ચંદ્ર તમારા માટે આજે આકાશે
આવ્યો છે”

“મહેરનીસા, જો મને પજવવીજ હોય તો કહી દે,
હું એટલે ચાલી જવાની”

“કંઈ ચિંતા નહીં, પણ એક દુઃખ થાય છે, અને
તે એ કે તમારા જવાથી અમો અધકારમા સપડાવાના
આ ચંદ્રની હાજરી તમારા લીધે છે એ શુ તમે નથી
જાણતા ?

“આવી વાતોથી શો લાલ ?”

“લાલ ગેરલાલની વાત કરવાથી શો લાલ ?”

‘જો મહેરનીસા મારી સાથે આવી શબ્દબળ ! તને
વાત કંવા શુ માગ સિવાય કંઈ મળતો નથી ?’

“નાજી”

‘આલ પાજી’

‘તો, હાજી’

“એમ કે ? ત્યારે તેનાથીજ વાત કર, મારો
પીછો છોડ”

“હજી આવ્યા નથી, ત્યા લગી તમેજ”

“જો મહેરૂનીસા ! બધાને મારી ઉપર શાને હસાવે છે ? મેં તારૂં શું બગાડ્યું ? મારૂં અત્રે બેસવું તને ગમતું ન હોય તો લે આ હું ચાલી” એમ કહી ગુલબાનુ ઉભી થઈ મહેરૂનીસાએ તેનો હાથ પકડી બેસાડતા કહ્યું,—“ગુલબાનુ ! તું (બહાદુરશાહ) જહાપનાહની માનિતી છે, દાવર શિકોહના આખની કીકી છે, અને આ મડળની ચદ્રીકા છે તારે આવી સૈતે વારે ઘડીએ રીસાઈ જવું ન જોઈએ અમે તો તને આનહ આપવા અત્રે આવ્યા છીએ”

“બહુ તમારૂં આનહ ! મને પજવી તમે આનહ ભોગવો, એ મને આનહ આપવાનો અર્થ ન ગણાય”

અત્રે ગુલબાનુએ કોઈના આવવાના પગલા સાંભળ્યા પાછળ જોયું તો કોઈ દેખાયું નહીં

“કોણ આવ્યું ?” ગુલબાનુએ કોઈને ન આવેલો જોઈ પુછ્યું

‘દાવર શિકોહ, ખીજો કોણ ?’ મહેરૂનીસાએ ટાપસી પુરી ગુલબાનુ શરમાઈ ગઈ, થોડીક ખીજાઈયે ખરી, પછી શું કરે ?

ગુલબાનુ પ્રત્યે દાવર શિકોહનો પ્રેમ હતો, તેમ ગુલબાનુ દાવર શિકોહને ચાહતી હતી આ વાત થોડાજ દિવસો થયા અમારી જાણમાં આવી હતી આ વાત કહેવાનું કારણ એજ કે અમારા વેલવ વિદાસની કૈક આખી થઈ શકે અમે રાજમહેલમાં આનહ ભોગવતા હતા આવી

આવી મીઠી વાતો ઉપરાત અનેક વેળાએ ન્હાની ન્હાની રમતો અમારામા થયા કરતી પણ જે દિવસની હું આ કથા કહી રહી છું તે દિવસે અમારી બે દાસીઓએ મારા અને મહેરૂનીસાના આગ્રહથી બે ત્રણ ગઝલો સુકોમળ કંઠે ગાઇ સભળાવી હતી એ ચંદ્રવાળી ઉજવળ રાત્રીએ ગગનના તારા મડળોની અમારા ઉપર છાયા હતી શરદ પવનની દહોકીઓ, અત્તર અને ગુલાબના સુગંધને લઈ મહેલ મહેકાવતી સુવાળા આસન ઉપર ગોળ ઔશીકાઓને અઢેલી ઘેસી એ ગઝલો સાભળવાની અમારી મળહ પ્રત્યેક સંગિત રસીઆઓની કલ્પનામા ઉતરી શકે તેમ છે અનેક ગઝલો-માની આ એક ગઝલે અમોને અનેરી મળહ આપી હતી

ગઝલ

મૂર્ગે દિલ મત રો ચહા આસૂ બહાના મના હય,
 ઇસ કફસકે કેદીયોકો આબોહાના મના હય
 તેરીહી દીવારસે જબ હમને સગ પટકા કીયા,
 રોઝને દીવારતકે આખે મીલાના મના હય
 કરલ કરકે મુજકો ઉન સગી દિલોને ચૂ કહા,
 કરલ હો જાના વલેકીન તડકડાના મના હય
 અએ ‘ઝફર’ તુમકો હમેશા ચાહીએ અશરત મુદામ,
 અબ તુમહે ચાલીસ દિન મહેદી લગાના મના હય

આ ગઝલ જહાપનાહે “ઝફર” નામે રચેલ હોવાથી વધારે ઉમગથી ગવાઇ હતી બહાદુરશાહ ઝફરના હરબારના

કવિ “ઝઝોકે” રચેલી ગઝલો પણ તેટલાજ આનંદ આપે
ગવાઈ હતી

એવી રીતે અમે અશ્વર્ય અને આનંદ લોગવતા
જીવન વ્યતિત કરી ગયા હતા, ત્યાં બળવો બાગ્યો સિપા-
હોએ ખૂનામરડી ચલાવી મામલો હાથથી ગયો એટલે
અગ્રેજોએ સિખ લશ્કરની સહાયથી વિદ્રોહિ સિપાહો
અને તેવાજ શહેરીઓને સજા કરવા માડી અનેક
સ્થળોએ લડાઈ થતી હતી બહાદુરશાહ જ્યારે પોતાના
બધા સબધીઓને છોડી લાલ કિલ્લાને છેલ્લા પ્રભુભ
કરી ગયા, ત્યારે મારી વય ૨૩ વર્ષની હતી હું ઝનાનખાનામા
રહેતી હતી, મને નાનપણથી બહાદુરશાહે પાળીપોષી
ઉછેરી હતી હું કોઈ કવિની પુત્રી છું, એમ મને કહેવામાં
આવ્યું હતું, જેની પુરી યાદ હમણાં મને નથી મહેરૂની-
સાએ એક દિને મને કહેલું યાદ છે કે તારા પિતા
પ્રત્યે બાદશાહ સલામતને સારો પ્રેમ હતો તેઓ જ્યારે
મરણ પામ્યા ત્યારે તને બાદશાહ સલામતે પોતાને
ત્યાં ખાસ ઉછેરી હતી તેમ વધુમા શુ શુ કશું હતું
તેની મને યાદ નથી, કારણ કે એ વાત મહેરૂની-
સાએ મને ઘણા વરસો ઉપર કહી હતી બળવો જ્યારે
થયો ત્યારે હું થોડાક દાગીના સાથે મહેલથી
યાકુત નામના એક શુભામ સાથે ન્હાસી છૂટી અનેક
મુશ્કેલીઓ વેઠતી મુબઈમાં ખોડી અને એક
મુસાફરખાનાવાળાએ અમને જ્યારે પુછ્યું કે, તમે કયાથી

આવ્યા છો ? અને કયા જવાના છો ? ત્યારે અમોએ તેઓને
 એમ જણાવેલું કે, અમો કાનપૂરથી આવ્યા છીએ, અને
 ધરાન ખાતે જવાના છીએ આ અસત્ય કહેવાનું કારણ એ
 હતું કે તે સમયે જો અમો કોઇને કહીએ કે અમો શાહી
 મહેલના માણસો છીએ, અને બળવાને લીધે ન્હાસી આવ્યા
 છીએ, તો રખેને કોઈ અગ્રેજોને ખબર કરી અમને પકડાવી
 દે એ બ્હીકે અમોને સાચું ખોટું કહેવું પડતું તે મુસાફ્રખા-
 નામા એક વેપારી મુસાફ્ર ધરાકથી આવીને ઉતર્યો હતો
 યાકુતે તેની સાથે ભાઈબધી કરી હતી, અને તે પ્રતિદિન
 ગાઢ થતી ચાલી મુસાફ્રખાનામા એવી રીતે થોડાક દિવસો
 પસાર કર્યા, અતે અમને પૈસાની તગી શરૂ થઈ યાકુત
 મારા હાથ નિચેનો એક ગુલામ હોવાથી હું તેના ઉપર
 હુકમ કરતી, તેને ધમકાવતી, તોએ તે હજી સૂધી મારૂ કહેવું
 માનતો તેનું કારણ તેની વફાદારી સાથે એ પણ હોઈ શકે
 કે મારી પાસે દાગીના હતા, અને તેની પાસે એકે કોડી
 ન્હોતી, પણ જ્યારે મને પૈસાની તગી થઈ, ત્યારે મેં તેને
 કહ્યું કે, તમ આ લખનવના વેપારીને ત્યાં નોકરી કરી અને
 એક નાની ઓરડી લઈ ત્યાં રહો, જેથી કંઈ સુખ થાય,
 અને જ્યારે બળવો દબાઈ જશે, ત્યારે આપણે ફરી દિલ્હીના
 કિલ્લામા શાહઝાદીઓની સેવામા જઈશું યાકુતે મારી,
 સુચના માન્ય રાખી, અને તેણે મજકુર વેપારીને તે વિષેની
 અરજ કરી તેના પરિણામે લખનવના વેપારીએ યાકુતને
 ૧૨ રૂપીયાના પગારે નોકરીએ રાખવાનું કયુંલ કયું

(વચિત્ર સ્થિતિ?)

આજે એ વાતને ચાર માસ વિતી ગયા છે યાકુત માસિક ૧૨ રૂપીઆ પગાર લાવતો, અને હું હાથ મળુરી કરી થોડુંક મેળવતી, પણ એટલાથી પણ અમારૂં ગુજરાન બરોબર ચાલતુ નહીં પેસાની તગી હંમેશ રહ્યા કરતી એ કે યાકુત આજ સુધી મારા ગુલામ જેવોજ રહ્યો તે મારા પ્રત્યેક હુંકમોને માન આપતો.

દિલ્હીના શાહ બહાદુરશાહ રગુન ખાતે કેદમા પડ્યા હતા, શાહી બહોળલાલી નાશ પામી હતી અમારા શાહી મહેલના સગાથીઓ છુટા છવાયા થઇ ગયા હતા, અને કેટલાકો મરણ શરણે તો કેટલાકો ફાસીને માથડે ચઢી આ સસાર તણ ગયા હતા આમ કૂર કાળચક્ર અમારા ઉપર કરતુ હતુ તેથી અમોને પુન શાહી મહેલમા સ્થાન મળે અને અમારા દિવસો ત્યા પસાર થાય એવી આશા બિલકુલ રહી નહોતી આવા સંજોગો વચે મે મુબાઈમાજ મારા એક જુના ઓળખીતા સાથે લગ્ન કરી લેવા યોઠવણ કરી તેમનુ નામ હયદરઅલી હતુ તેમની કપડા રગવાની એક દુકાન, તેમજ એક જીક કામ કરવાની દુકાન હતી એ દુકાનો નોકરો ચલાવતા હતા મહિને દહાડે .સારી આવક થતી હતી, મારી સાથે હમણા સુધી રહેલા યાકુતને એક દિવસે તેના લખનવી શેઠે પુછ્યુ કે, “આ સ્ત્રી જે તારી સાથે રહે છે તે કાણ છે ?” યાકુતે તે સમયે ઘોટાળો કર્યો, અને તેણે કેં ઉતાવળે કહી નાખ્યુ કે, “તે મારી ધણીચાણી

છે” આ કહેલી વાત યાકુતે મને આવીને કરી, ત્યારે મેં તેને ઠપકો આપ્યો કે ખોટું શા માટે બોલ્યો ? ત્યારે તેણે ખુલાસો કર્યો કે જો હું એ સિવાય બીજો જવાબ આપતો, તો એ શેઠને વહેમ જતો કે એઓ પરણેલા નથી, તે જતાએ એક સાથે શા માટે રહે છે ? એવા પ્રકારની શેઠને જો શકા થાય તો તે સારી વાત નહીં તેમજ દિલ્હીમાં ગરબડ ચાલતી હોવાથી સિપાહીઓની બહીક હતી, તેથી મેં શેઠને એમ કહ્યું કે એ તો મારી સ્ત્રી છે ત્યારે બીજી બાબતોએ હયદરઅલીએ મારી સાથે લગ્ન કરવાની તૈયારીઓ કરવા માડી આ વિચિત્ર સ્થિતિમાંથી અમે પસાર થઈ રહ્યા હતા, અને આ ઘોટાળો કેવું સ્વરૂપ પકડે છે, તેનું પરિણામ જોવાની અમોને લગની લાગી

મારા લગ્ન પછી.

મારા લગ્ન થયા હયદરઅલી મારો પતિ થયો હું દિલ્હીના શાહી મહેલથી નહાસી આવી છું, એ વાતની હયદરઅલીને ખબર હતી લગ્નના દિવસે મારા પતિએ યાકુતના લખનવવાળા શેઠને મારા લગ્નમાં બોલાવ્યા હતા, પણ હયદરઅલીના લગ્ન કેની સાથે થવાના છે, એની માહિતી તેમને નહોતી યાકુતથી હું બ્યારે છૂટી થઈ, ત્યારે તે લખનવી શેઠે યાકુતને પૂછ્યું, “કેમ તારી સ્ત્રી હવે દેખાતી નથી ?” ત્યારે યાકુતે વિચિત્ર જેવી વાત આ રીતે કહી કે, મારી સ્ત્રીએ હયદરઅલી સાથે લગ્ન કર્યા છે આ સાક્ષી તે લખનવી શેઠના આશ્ચર્યનો પાર ન રહેતા

તે મુઝવણીમાં પડ્યો કે આ પરણેલી સ્ત્રીએ ધણી જીવતો હોવા છતાંએ બીજા લગ્ન કેવી રીતે કર્યા ? વળી તેના ધણી યાકુતે તેવા લગ્નમાં આગળ પડતો ભાગ કેમ લીધો ? આવા પ્રશ્નોની પરમપરા એક સાથે લખનવી શેઠના લેબામાં ગરબડ મચાવી રહી તે સ્વપ્ન થઈ ગયો, અને તેજ દિવસે યાકુતને નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યો. યાકુત ત્યાં વિશેષ ખુલાસો કરી ન શક્યો, કારણ કે તેને ખુલાસો કરવાને યોગ્ય પ્રસંગ મળ્યો નહોતો.

યાકુત નોકરી છોડી મારી પાસે આવ્યો, અને દરેક વિગત મને કહી, ત્યારે મેં મારા પતિને દરેક વિગતથી માહિતગાર કરી તેવણ યાકુતને સાથે લઈ લખનવી શેઠ પાસે ગયા. યાકુતે બધો ખરો ખુલાસો કર્યો, તોએ એ લખનવી સાહેબના લેબામાંથી મારા સબંધના ખગળ વિચારે ગયા નહીં ત્યારે મારા પતિએ યાકુતને પોતાને ત્યાં નોકરીએ રાખ્યો હજીયે હું સુખી છું.

મારી આ કથામાં કે નવિનતા કે વિશેષતા નથી તોયે શાહી ધરબારના રહીશોની અને બળવા પછીની સ્થિતિ નોંધનાર આ બીના નોંધાવવા આગ્રહ કરે છે, તેને વશ થઈ મેં મારી આ કથા લખાવી છે.

હવે હું કહીશ કે મારું નામ “ઝયમુન્નીસા” છે.

કથા પદરમી

રાજકુમારો જલખાનામાં.

મિરઝા તેગ જમાલની વિચિત્ર કથા !

ઈસ્વી ૧૬૧૮ મા આ વૃત્તાત લખવામા આવે છે મિરઝા તેગ જમાલ દિલ્હીની શહેનશાહત જોઈ અનુભવ મેળવેલા વૃદ્ધ અહસ્થ છે તેઓ પોતાની વિચિત્ર કથા નિચે મુજબ કહે છે પ્રથમ એમનો પરિચય સક્ષેપમા અત્રે વાચકો સાથે કરાવીશ.

મિરઝા તેગ જમાલની આયુ હમણા ૮૦ વરસની છે બળવો ઈસ્વી ૧૮૫૭ મા થયો હતો તે સમયે તેમની વય ૧૬ વર્ષની હતી એમને બળવા પહેલાની વાતો એવી સારી રીતે યાદ છે કે જ્યારે તેઓ બળવા અગાઉની વાતો કરે છે, ત્યારે તે ગઈ કાલેજ બનેલી વાત હોય તેમ લાગે છે વાચક ! તને પણ એ વાતો ગઈ કાલેજ બનેલી લાગશે મિરઝા તેગ જમાલ દ્વિતિય યુવરાજ મિરઝા કૃખડના ચિરંજીવી છે મિરઝા દારાબખ્ત બહાદુરશાહના પહેલા યુવરાજ હતા, પણ તેમના અકાલ મરણ થવા લીધે મિરઝા કૃખડ સાહેબને યુવરાજ ઠેરવવામા આવ્યા હતા

મિરઝા કૃષ્ણને દિલ્હીપતિ બાહાદુરશાહ બાદશાહના અવસાન પછી રાજ્ય ગાદી મળવાની હતી, પણ વિધાતાએ હિંદમાથી મુગલ શહેનશાહતનો પાયો ઉખેડી નાખવા શુ ઠર્યું, તે આ પુસ્તક વાચનારથી છાનુ તો નથીજ મિરઝા કૃષ્ણ બહુજ ધર્મ ભાવનાવાળા ધાર્મિક પુરૂષ હતા જો દિલ્હીનું સિંહાસન બાકી રહેવા પામ્યું હોત તો મિરઝા કૃષ્ણ નિશક હિંદુસ્થાનના બહા બાદશાહ તરીકે ઇતિહાસમા સ્થાન મેળવતે પરંતુ યુવાવસ્થામા મોટા મોટા ધાર્મિક ભાવનાવાળાઓના પગ ડગમગી જાય છે, રૂપી મુનીઓ ઉપર પણ યુવાનીનું ભૂત અનેક વેળાએ ચઢેલું હિંદના ઇતિહાસમા આપણે જોઈએ છીએ વિશ્વામિત્ર જેવા અતિશય તપ કરનાર રૂપીની કથા કયા અબાણી છે ? મેનકાની મોહિનીની વાત શુ તમે જાણતા નથી ? પારાશર જેવા અચળ તપ કરનાર રૂપી મત્સ્યેયગદ્દાના રૂપ ઉપર મોહિત થયા હતા તો પછી બ્રીજઓની શી વિસાત ?

મિરઝા કૃષ્ણ તો યુવરાજ હતા, ભારત વર્ષના સમ્રાટના પુત્ર હતા, તેમને યુવાવસ્થાનો આનંદ ભોગવવામા શુ વાધો હોઈ શકે ? કયા કોઈની ગુલામી કે બહીક હતી ? મિરઝા કૃષ્ણએ તેવી સ્થિતિમા જો કોઈ ભૂલ કરી હોય, અને યુવાવસ્થાના જોશને દાબી શક્યા ન હોય તો તે કંઈ આશ્ચર્યજનક વાત ન ગણાય

મિરઝા તેજ જમાલ, એજ પહેલી અને ગુપ્ત પરંતુ અત્યંત મનોરંજક ભૂલનું પરિણામ છે તે પછી તેમની

માતાથી કોઈ સત્તાન થયું નથી મિરઝા કૃષ્ણને તેમની વિવાહિતા પેટે મિરઝા કૃષ્ણન્દા જમાલ આદિ સત્તાનો થયા હતા તેથીજ બ્રિટીશ સરકારે મોટા પેન્શનના અધિકારી મિરઝા કૃષ્ણન્દા જમાલને ઠેગ્યા અને તેમને માસિક રૂપીઆ ૧૫૦ પેન્શન તરીકે આપે છે ત્યારે મિરઝા કૃષ્ણન્દાજ સત્તાન મિરઝા તેગ જમાલને એક પાઈ પણ પેન્શન તરીકે અપાઈ નથી આ પેન્શનનું રહસ્ય ઉઘાડવા માટે સચોટ પણ વિચિત્ર પુરાવો છે વિવાહિતા સ્ત્રીથી થએલા સત્તાનની મહત્વતા પેન્શનના રૂ ૧૫૦, અને અવિવાહિતા સ્ત્રીના પેટે જન્મ લેવાની ભૂલ કયા બદલ મિરઝા તેગ જમાલને પેન્શનની એક પાઈ નહીં

તેર વરમનો ધણી અને સોળ વરસની

ધણીઆણી !

મિરઝા તેગ જમાલ ધણાજ પ્રસન્ન વદનના હસમૂખા હતા તેઓ કહેતા હતા કે મને પેન્શન ન મળવા વિષે કિચિત માત્ર દુઃખ નથી તેઓ પોતાની માતા અને પિતાના પ્રેમ સબધનું એ પ્રકારે વર્ણન કરે છે કે, જાણે તેમને આ પ્રેમના પરિણામ સાથે લેશ માત્ર પણ સબધ ન હોયને ! જો કે તેઓ પોતે એ શુભ પ્રેમના પરિણામે જન્મ્યા છે

તેગ જમાલ કહે છે કે, -“જ્યારે આ પ્રેમ સબધનો આરભ થયો હતો, ત્યારે માતૃશ્રીની આયુષ સોળ વર્ષની

હતી અને પિતાશ્રીની આયુષ તેર વર્ષ કરતા કૈક વધુ હતી જે પૂછવામા આવે કે તેર વરસનો બાળક સોળ વરસની સ્ત્રી સાથે પ્રેમ કેવી રીતે કરી શકે ? એનો ઉત્તર આપી શકાય છે કે જેવી રીતે ૮૦ વરસનો વૃદ્ધ પુરૂષ સોળ વર્ષની અલ્પઆયુ સ્ત્રી સાથે પ્રેમ કરી શકે છે

અમો મુગલ રહ્યા, એટલે બીજાઓ કરતા અમો બહેલા યુવાન થઈ જઈએ છીએ છોકરીઓ તો ક્યારે ક્યારે અગ્યાર વરસની વયમાજ ચોવનના આગમનની ઘોષણા કરે છે, ત્યારે છોકરાઓ બાર અને તેર વરસની વયે પ્રેમ અને તેના પરિણામને વિચારવા માડે છે, હું સ્વયં જ્યારે ૧૨ વરસનો હતો, ત્યારે આજકાલના ૧૮ વરસના યુવકો કરતાયે વિશેષ શૌર્ય અને બળ હું મારામા અનુભવી શક્યો હતો

તેગ જમાલે કહ્યું, -મારી માતૃશ્રી એક કહારની (બાધ ઉપર માણસની ડોળી ઉંચકનાર મજૂર) પુત્રી હતી ને મારા મોટા માતૃશ્રી અકબરશાહ દ્વિતિયની સમક્ષ સારૂ માન ધરાવતી હતી આખા મહેલના કહારોમા મોટા માતૃશ્રી સૌથી વધુ સ્વરૂપવાન કહેવાતી, પણ મારી માતૃશ્રીમા જે સુદર સ્વરૂપ હતું, તેમનામા જે ખુબસુરતી હતી તે સ્વપ્ને પણ મોટા માયે જોઈ હશે નહીં

જે કે મારી માતૃશ્રી શાહી મહેલની દાસીઓ-માની એક હતી, તોએ તેમનું નિવાસ બહુધા ખાનમ

બબ્બરમા રહેતું ખાનમ બબ્બરમા અમારા અન્ય કુટુંબીઓ રહેતા હતા.

એક દિવસની વાત છે, પિતાશ્રી દરવાન સાથે ખાનમ બબ્બરમા કૈ કામસર ગયા હતા ત્યાં તેમણે મારી માતૃશ્રીને એકાએક જોઈ, અને જોતાની સાથે આશક પણ થઈ ગયા આશક થવા માટે કંઈ ફી ભરવી પડતી નથી, કોઈની રજાએ લેવી પડતી નથી, એટલે વિના વિલંબે જોતાની સાથે મારા પિતાશ્રી મારી માતૃશ્રી ઉપર આશક થઈ ગયા, તેમણે ઘેર જઈ માદા હોવાનો ઢોંગ કર્યો, અને રડવા લાગ્યા લોકોએ તેમની વેદના જાણવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા દાદીમાએ તેમને કહ્યું કે, જો કોઈએ હું ખ આપ્યું હોય તો કહો, કોઈએ તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધનું કાર્ય કર્યું હોય તો કહો, જેથી તેમને ચોખ્ખું સળ દઉં, પણ પ્રેમના હું ખી પિતાશ્રી શું કહી શકે? હૃદયમા થતી વેદનાની ફરયાદ શું કરી શકાય છે? પ્રેમ હું ખની વેદનાની ફરયાદ કોણ કરી શકે? પિતાશ્રીએ કૈ ઉત્તર આપ્યો નહીં અને પડ્યા પડ્યા રડતા અથવા તો પોતાના પ્રેમ પાત્રનું ચિતન કરતા.

હું મારી માતા અને મારા પિતાશ્રીના પ્રેમ સબધ વિષે વાત કરે છું, તેથી કેટલાકને હસવું આવે છે, પણ હું તે માટે મગરૂર છું, કારણ કે પ્રેમના પરિણામે હું જન્મ્યો છું પ્રેમ સબધ વિના અનેક સસારીઓ લગ્ન કરે છે, એવા લગ્ન કરતા પ્રેમ લગ્ન સારા એમ હું માનું છું,

તેથી મારી માતા અને મારા પિતા વચ્ચે બધાયેલા પ્રેમની વાત કરતા હું શરમાતો નથી ચોરી કરવી શરમ ભયું છે પ્રેમની ખરી વાત કરવી શોભા ભયું છે, એ નક્કી માનવું

અતે આ ભેદ કુટરો, અને ભવાડો થયો મહેલના નાનાથી મોટા દરેક માણસને મોઢે એ પ્રેમની ચર્ચા છૂટથી થવા લાગી મહેલની બેગમો મારા પિતાશ્રીને પજવવા લાગી અને સાહેલીઓ, દાસીઓ વગેરેમા પણ કટાક્ષ અને તાણુમેણુ ચાલવા લાગ્યા ધીમે ધીમે મોટા માતૃશ્રીને એ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેમણે મારી માતૃશ્રીને મહેલમા તેડાવી મગાવી, આ પ્રકારની વ્યવસ્થા થઈ તે જતાએ પિતાશ્રી મારી માતૃશ્રી સાથે વાત કરવાને શરમાતા હતા પણ જ્યારે જ્યારે એકાત મળતું ત્યારે માતૃશ્રી પિતાશ્રીને હાથ પકડી કહેતી, -“સાહેબ ચાલમ! તમે શાને ઉદાસ રહો છો?” પિતાશ્રી કૈયે ઉત્તર આપ્યા વિના હાથ છોડવી નહાસી જતા માતૃશ્રી સામું જોતાએ નહીં તેઓ બહુજ શરમાળ હતા પ્રેમની આ એક વાત પ્રત્યક્ષમા એ દશા હતી પણ પરોક્ષમા શું છે? તે સમજતું નહીં મિરઝા તેગ જમાલ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા, એ ભેદ મિરઝા તેગ જમાલ પોતે એવી રીતે ઉઘાડે છે “મારા જન્મ સમયે માતૃશ્રીની વય ૧૭ વર્ષની હતી, ત્યારે પિતાશ્રી ૧૪૧ વર્ષના હતા!”

દાદીમાએ બહુજ ઈચ્છા દર્શાવી કે જ્યારે આ કહારી (મારી માતૃશ્રી) ને ત્યા મારો પૌત્ર ઉત્પન્ન થયો છે, ત્યારે

હવે એને મહેલમા બેગમો સમાન રાખવી જોઈએ પરંતુ મોટા માતૃશ્રી એ વાતને કબુલતા નહીં તેથી માતાને પુનઃ મહેલ ત્યાગી ખાનમ બબરમા જઈ રહેવું પડ્યું આ શુભ પ્રેમનું બીજું પરિણામ !

મિરજા તેગ જમાલ, જેઓ આ શુભ પ્રેમના પરિણામે ઉત્પન્ન થયા હતા, તેઓ જ્યારે છ વર્ષના થયા, ત્યારે તેઓ લાલ કિલ્લામા આવી પોતાના પિતા પાસે રહેવા લાગ્યા તેઓ કહે છે કે,--“હું માતા તરફથી મળુર છું, અને પિતા તરફથી બાદશાહ છું ”

બળવાના વીસ વર્ષ પછી

મિરજા તેગ જમાલ કહે છે કે, બળવાના દિવસોમા હું મારી માતા સાથે ન્હાસી શાહજહાનપૂર આવ્યો ગયો હતો શાહજહાનપૂરમા અમારા (કહાર) સગા સ્નેહ સબ ધીઓ રહેતા હતા બળવાના દિવસોમા શાહી કિલ્લાની એવી ખરાબ દશા થઈ કે જેથી મને રાજકુમારો સાથે રહેવાનું ઠીક લાગ્યું નહીં અને તેથીજ હું તેઓને ત્યાગી શાહજહાનપૂર ગયો હતો રાજકુમારોનું તે દિવસોમા જીવન બે કોડીની કિંમતનુયે નહોતું મને મારી સલામતી એમાજ દેખાઈ કે હું માતા સાથે મહેલ છોડી ન્હાસી જાઉં, અને મેં તેમજ કહું એક રાજકુમાર કહેવડાવવા બદલ (કહાર) મળુર તરીકે મારે રહેવું એ મારી રક્ષા માટે લાલ સમાન હતું

ખુદા જો મહેરબાન હોય તો ગદેડો પહેલવાન થાય
 બળવાના દિવસોમા મોટા મોટા રાજકુમારો રખડી પડેલા,
 ખાવા પીવાના સાસા થવા લાગેલા, ત્યારે અમારા જેવામા
 હું તો તેવી અવદશા ભોગવતો બચ્યો, એ ખુદાની મહેર-
 બાની નહીં તો બીજું શું ? બળવા સમયે નહાસલાગ
 કરતા રખડી પડેલા સખ્યાબધ મોટા બાનદાની વેપારીઓ,
 અમીર ઉમરાવો ભૂખમરો વેઠવાની દશા સુધી
 પહોંચેલા મે જોયા હતા પણ અમારા સબધમા
 ખુદાએ મહેરબાની કરી હતી વળી મારી માતા
 પાસે પૂરતા પ્રમાણમા ઝવેરાત હતું જે અમોએ શાહજહાન-
 નપૂરમા વેચી એક દુકાન કરી હતી, અને એ દુકાનના પ્રતાપે
 અમો આજે વીસ વર્ષ થયા આનંદથી સમય વ્યતિત
 કરી શક્યા છીએ

કેટલાક વખતથી શાહજહાનપૂરમાના મારા મળત્યા
 મિત્રો અને સ્નેહિઓને મારા મૂળની ખાતરી મળી હું
 રાજકુમાર છું, એ વાત જ્યારે તેઓએ બાણી ત્યારે મે પણ
 આવેશમા આવી જઈ મારી ગુપ્ત કથા સોને કહી સભળાવી,
 પણ એમ કરવામા મે ભૂલ કરી હોય એમ મને પાછળથી લાગ્યું
 અમો શાહજહાનપૂરમા જે આનંદ સાથે ગરિબીમા રહેતા
 હતા તે ગરિબીની ખાદશાહીમા નડતર થઈ લોકો વારંવાર
 એ મારી પાસે આવવા લાગ્યા, અને મારી કથા પૂછવા

લાગ્યા બળવા સમયે શુ થયું ? બળવા સમયે તમે ક્યા હતા ? તમે કેણુ છો ? તમારો પિતા કેણુ ? શું તમે રાજકુવર છો ? અરે તમારી આવી દશા ! લગભગ એવાજ પ્રકારના પ્રશ્નો જે કોઇ આવે તે કરતો મારી કથાની એકને એક વાત વારે ઘડીએ કહી સભળાવતા હું થાક્યો, હું કોઇનું અપમાન કરી હાકી કાઢી શકુ એવો નિર્દય નથી પ્રેમ સાથે મારી કથા પૂછવા આવેલાઓને પ્રેમથીજ પાછા વાળવા એ વિવેક છે પણ કોઇ ઉમંગને ઉત્સાહ સાથે, લાગણી ભર્યા હૈયે મારી કથા પૂછવા આવે તેનું અપમાન કરવું, તેના ઉત્સાહ ને ઉમંગનો ભંગ કરી નાખવો, એ વિવેક નથી જેઓને હું સમજાવી પટાવી પાછા વાળતો તેઓ પુનઃ કાંઈને કોઈ દિવસ મારી કથા જાણવા મારી પાસે આવી પ્રશ્ન કરતા મારી એ દશા મને બહુજ દુઃખદાયક નિવડી હું ઉત્તર આપતા થાક્યો, અને હાર્યો, પણ પ્રશ્ન કરનારા કે ઓછા થયા નહીં ઠીક એ વાત જવા દો શાહેજહાનપુરમા શુ થયું ? તે હવે હું કહીશ

૧૪ વરસની જેલ મળી.

મારી મીઠાઈની દુકાન હતી દુકાન ઉપર હું બેસતો હતો એક દિવસે એક પઠાણ આવ્યો, તેણે મારી પાસેથી મીઠાઈ ખરીદી, પણ તે તેને સારી ન લાગતા મીઠાઈ ખરાબ છે વગેરે બોલતા અતે ગાળો આપવા લાગ્યો, હું રાજવશનો મુગલ, કોઈની ગાળ કેમ સાખી શકું ? મને એ ગાળોએ ક્રોધ ઉપભવ્યો ને હું ઉભો થયો, અને એક

લોખડનો ખપચો ઉપાડી તે પઠાણના માથા ઉપર ખૂબ જોરમા માર્યો એ પઠાણ તરતજ ચકરાઈને જમીન ઉપર ટૂટી પડ્યો, અને જોત જોતામા મરણને શરણ થયો એ પઠાણ મરી જાય તેટલા ખાતર મેં એને માર્યો નહોતો, પણ એણે મને ગળ આપી તેનો બદલો લેવા માર્યો હતો હું નહોતો ધારતો કે તે એ મારથી મરી જશે પણ ખુદાએ તેને તેડાવ્યો તે મારા હાથે માર ખાઈને મર્યો અને તે કારણે હું પોલીસના હાથમા પકડાયો ઘણા દિવસો સુધી કોર્ટમા મારો કેસ ચાલ્યો પોલીસ ચોકીઓ ઉપર ખૂબ રખડ્યો અને પરિણામે મને ૧૪ વરસની સજા મળી આ તો, ‘આવ બલા ને પકડ ગલા’ જેવી થઈ બેઠા બેઠા ૧૪ વર્ષની જેલ લોગવવાને હું પાત્ર થયો, એ શુ ઓછી અબચબી ?

ખરેલીની જેલમાં શુ થયું ?

પહેલા દિવસે જ્યારે હું જેલખાનામા આવ્યો, ત્યારે મને કેદમા પડ્યા વિષેનું હું ખ કે ચિતા નહોતી કારણ કે આરભથીજ મને હંમેશ નિશ્ચિત રહેવાનો સ્વભાવ હતો અને દરેક સ્થિતિમા હું સતોષી રહેતો, તેથી હું ખ કદી મારી પાસે આવતું નહીં જેલ યાત્રાની સજા સાબળી હું પ્રસન્ન થયો ચૌદ વરસ જેલમા વિતાડવા એ મારા લલાટમા લખાયું હશે, ત્યારેજ સજા થઈને એવી કલ્પના કરી હું મારા મનને મનાવતો ખરી રીતે પૂછો તો એ મારા લલાટમા લખાયલા લેખનો એ ઉલ્લેખ હતો નહીં તો આનંદમા હું જીવન વિતાડી રહ્યો હતો, મને

એવી અણુધારી વિપત્તિમાથી પસાર થવું પડશે, એની ખબર નહોતી કેણુ બાણે કેવા ચાઘડીએ એ પઠાણુ મારી પાસે મીઠાઈ લેવા આવ્યો ? જેથી એને મરણનું ભેટકુ પડ્યું, અને મને ચૈત્ર વરસ સુધીની આકરી જેલ ભોગવવી રહી ઈશ્વર ઇચ્છાજ એવી હતી, એમા મને શકા નથી ? તેથીજ હું જેલમા ન ગયાયો, તેનું મન હું ખ નહોતું કે નહોતી તેની ચિંતા. જો હું સતોષી ન હોત તો આ જેલ મારા માટે અસહ્ય થઈ પડત જેલના સકટો અને હું ખોથી મારી રક્ષા મારી સતોષી પ્રકૃતિએ કરી, એમ કહું તો ચાલે

આજે જેલમાનો મારો પહેલો દિવસ છે, આજથી માંડે જેલજીવન શરૂ થાય છે આજેજ મારા માતૃશ્રી મારી સુલાકાતે જેલમા આવેલા, તેઓ મારી એવી દશા જોઈ રડવા લાગ્યા હું તેમને મનાવવા અને દિલાસો આપવા લાગ્યો સ્ત્રી હૃદય તે માનેજ શાનું ? મારી સમજાવટ બધી પાડાની પીઠ ઉપરના પાણી સમાન નિવડી. માતૃશ્રી રડતા બધ ન થયા હું મારા હું ખે સહેજે હું ખી નહોતો હું તો દરેક સ્થિતિમા પ્રસન્ન રહેતા માતૃશ્રી મારી અવદશા જોઈ રડી રહ્યા છે, હું તેમને જોઈ રડી રહ્યો છું માતૃશ્રીના હૃદયમા મારા વિયોગની થતી કારમી વેદનાઓની કલ્પના હું કરી શક્યો, તેથીજ તેમની વેદનાને હું ખે મારાથી રડી પડાયું હું રડ્યો અમો બને ખૂબ રડયા એ રડવાથી અને આસુએ ઉછળી રહેલા હૃદયના આવેશને કારણે અમારાથી વાતચિત

થઈ શકતી નહોતી હું બોલવા ચાહતો પણ બોલી શકતો નહીં બે કે વાત કરતા અમને કોઈ પણ અટકાવનારો નહોતો, પણ "માતાના હું એ હું ખી થએલુ મારૂ હૃદય રડતું હતું, તેથી વાત કરવાને હૃદયને અવકાશ નહોતો અમારા એ દિવસનું રડવું, તે મને મારા જીવનના અત સુધી સ્મરણે રહેશે, એટલું કદીએ અમે રડયા નહોતા, કે નહોતી કરી તેની કલ્પના પ્રતિદિન અમો હસતા હતા અને આજે રડતા થયા એ સમયનીજ બલીહારીને !

રડવાથી હૃદય ઉપર પડેલો દુઃખનો ભાર આખ વાટે આસની ધારે ઉતરી બચ છે મારા અને માતૃશ્રીના હૃદય ઉપર પડેલા દુઃખનો ભાર એવીજ રીતે ઉતરેલો અમો રડી રડીને શાત થયા તેથી હવે વાતચિત થઈ શકી મે માતૃશ્રીને કહ્યું,—“માતા ! હવે ના રડો, રડવાથી કંઈ વળવાનું નથી સતોષી રહો, સુખી થશો ” માતાએ ઉત્તર ન આપ્યો, તેથી રમૂજ ખાતર મે તેમને પુનઃ કહ્યું,—“માતાજી, શાને રડો છો ? અરે ! મહિનાઓ સૂધી ખાતા ન ખૂટે એટલી બધી મીઠાઈ દુકાને મૂકી આવ્યો છું ગભરાતા ના !”

હવે માતૃશ્રી બોલ્યા,—“તને તો બ્યારે ત્યારે હસવાનું અને મશ્કરી કરવાનું સજે છે હું નિગધાર છું, મારી રક્ષા કરનાર આ સ સારમા કોણ છે ? ચોદ ચોદ વર્ષનો તારો વિયોગ હું કેવી રિતે સહન કરી શકીશ ? અરે ! ચોદ વરસ સૂધી મારી કોણ ખબર લેશે ? તારા જીવે આ પરદેશમા વીસ વર્ષ વિતાડી શકી આ દિલ્હી નથી ! બેટા ! પરદેશ છે ”

“હા, માણ ! હું બાણુ છું આ દેશ છે ને પરદેશ છે, પણ જીવ્યો ? પિતાશ્રીનું આણુ તૈમૂરી વશ નાથ પામ્યું, દિલ્હીનું રાજપાટ એક પળમા ગયું, મોટા મોટા મહેલો માટીમા મળી ગયા અમીર ઉમરાવો ધૂળ લેગા થયા મારા રાજકુમાર ભાઈ જે બાદશાહ થવાના હતા, જેઓ શાહી તખ્ત ઉપર બેસીને અમલ કરવાની હોશ ધરાવતા હતા, તેઓ તખ્તને બદલે તખ્ત ઉપર આવી પડયા, ત્યારે આપણી શી વિસાત ? જીવ્યો ! દાદા બહાદુર-શાહની દશા ! તેમનું શું થયું ? તમે નિરાધાર છો, એટલે તમારો આધાર નિરાધારોનો આધાર ઇશ્વર છે તમારી રક્ષા કરવાને તે સંપૂર્ણપણે સમર્થ છે, તે એક બૂખે માર તો નથી, બધાને આજીવિકા આપે છે, કોઈને સુખે તો કોઈને દુખે માતા તમે ચિંતા કરશો નહીં તમે હવે શાહી મહેલના બેગમ નથી એ ભૂલતા ના ! તે સુખના સ્વપ્ના બેઈ દુખી થતા ના ભૂલી જાવ્યો શાહી દિલ્હીને, ભૂલી જાવ્યો તે વૈભવ અને વિલાસને, એમ કરશો અને સતાષી રહેશો તો સુખી થશો માતા ! હું તમારો બાળક છું, તમને વિશેષ શું કહું ? અરે ! એમ કહેવાનો મને આધિકાર કયા છે ? માતા ! હવે હું મારી એક બે વાત તમને કહેવા ચાહું છું જીવ્યો ! તમે હવે બેગમ કે રાજ રાણી નથી, તોએ તમારો સ્વભાવ રાણીઓ જેવો છે તમે શાહી ખાનદાનના સબધી ઉચ્ચ સરકારી છો, મારી સ્ત્રી તે તમારી વહુ છે તેની સલાખ લેશો તેનું હૃદય કોમળ છે,

તેને ડુભાવતા ના, તં જડ છે અને તમે સસ્કારી એ ભૂલી જતા નહીં તેની જડતા પ્રત્યે ક્ષમા દ્રષ્ટિએ જોશો, તમારી સસ્કારીતાનો તેને લાભ આપશે. તમે રાજમહેલના રાણી રહ્યા અને મારી સ્ત્રી તે “કહાર” (મજુર) જાતીની સ્ત્રી છે તેની સાથે તમે રાણી જેમ વર્તતા નહીં. તે તમારી દાસી નથી પણ વહુ છે.”

માતા મારી આ વાતો સાંભળી હસવા લાગી અને કહેતી ગઈ કે, —“સમજાતું નથી કે તું એટલો બધો નફટ કેમ થઈ ગયો છે? તને હૃદય છે કે ચત્તર! અસ્તુ! જા, હું તને હવે ઇશ્વરની રક્ષાએ સોપૂ છું.”

માતૃશ્રી ગયા હું જેલ ભોગવવા જેલમા રહ્યો

જેલ, એ કઈ માસીમાનું ઘર નથી!

ન્યારે મને જેલના કપડા પહેરવા માટે આપવામા આવ્યા, ત્યારે મેં હસતા કહ્યું, —“આ શુભપાટ રહેવા દો, મને માફ આ વસ્ત્ર તંથી વધુ ઉપયોગી અને વહાલુ છે. મારે તમારા એ કપડાની જરૂર નથી.”

જેલરને મારી આ વાત બહુજ અપમાનજનક લાગી હોય એમ મને લાગ્યું મેં વાત કરવાની શરૂઆત કરી ત્યારથી જેલરનું મોહુ કાંધથી લાલચોળ થઈ ગયું હતું તે મારી આ સાધારણ વાત સહન કરી ન શક્યો ઉશ્કેરાયો, અને ત્રણ ચાર લોકડીના ફટકા લગાવતા બોલ્યો —“આ જેલ છે, કઈ તારી માસીમાનું ઘર નથી બખરહાર! જો હવે વધુ બોલ્યો છે તો!”

જેલર કોઈ માણસને ફટકા મારે છે કે ગણેડાને ? તેનો વિચાર જેલરે કદી કર્યો હોય એમ મને લાગતું નથી એક માણસને લાકડીના ફટકા ફેવી રીતે મારવા તે જેલર સાહેબ સમજતા ન્હોતા તેણે જે ફટકા શરૂઆતમાં મને માર્યા તે કોઈ પશુને માર્યા હોય એવી રીતના હતા જેલર મારી સાધારણ વાત સહન કરી ન શક્યો, પણ હું તેના એ લાકડીના ફટકા સહન કરી ગયો, અને હસતા બોલ્યો,—હા, સાહેબ ! મને ખબર છે કે આ કઈ મારી માસીમાનુ ઘર નથી અને એ પણ હું જાણુ છું કે મારી માસીમાનુ ઘર ખાનમ બઝારમાં હતું અને તે મહોલ્લા સાથે યોદ્ધાઈને જમીન બરોબર થઈ ગયું છે વળી મારી દાદીમાનુ ઘર લાલ કિલ્લામાં હતું, જેમાં આજે અગ્નિ રહે છે હું તો આજે અહીં સાસરીયેથી આવ્યો છું મને ખબર છે કે સાસરીયે જોડા મારવામાં આવે છે પણ સાહેબ ! મેં એમ તો કદીયે સાંભળ્યું નહોતું કે સાસરીયે લાકડીના ફટકા મારવામાં આવે છે ! તમે મારા મહેરબાન “સાળા” છો ? આવી પદ્ધતિ ધરાવતા આવી કરતા દાખવવી તમને શોભા આપનારી ન ગણાય ”

પરેખર ! આનદી અને બોલકણો સ્વભાવ, સતોષી જીવન, હાસ્યવૃત્તિ એ બધી વસ્તુઓ કંઈ હંમેશા સુખભરી નિવડતી નથી એ જેલરના ફટકા મેં સહન કરી સતોષ પકડ્યો, હું ખૂબીવાને આનંદ અને હાસ્યની વાતો કરવા લાગ્યો, તેનું પરિણામ શું આવ્યું ? સાંભળો—

જેલર મારી એ વાતો સાલળી રોષમા લાલચોળ થઈ ગયો. ગુસ્સાના આવેશને લીધે તે થરથરવા લાગ્યો. જેલરે એ ત્રણ કેદીઓની સહાયતાથી મને પકડી એટલે માર માર્યો કે જેથી હું અચેત થઈ જમીન ઉપર તૂટી પડ્યો. જ્યારે મને શુદ્ધ આવી ત્યારે મેં જોયું કે હું એક કોટડીમા પડ્યો છું, અને જેલર હાથમા લાકડી લઈ મારી સામે ઉભો છે. મેં શુદ્ધીમા આવતા તરતજ જેલરને નિનતી કરી, — ‘સાહેબ ! સાસરીયે પ્રથમ માર માર્યો પછી જમાઈનું સનમાન કરવાની પ્રથા હિંદમા ઘણા વખતથી પડી છે. આપે એ પ્રથા નભાવી, અને સુહૃદ્ કચું તો હવે કૃપા કરી આપની જંહેનને ખોલાવો, જે મને લાગેલા ઘા ઉપર હળદર અને ચુનો લગાડી ઘા મટાડે અને મને ભૂખ લાગી છે, તો કૈં બનેલીને ચોખ્ખ પિરસે એવી આજ્ઞા કરો.”

નફ્ટ આગલ દુનિયા નમે “દુનિયા ઝુકતી હય, ઝુકાને-વાલા ચાહીએ એ સુત્ર અનુસાર સેવકે નફ્ટ થવામા લાલ માન્યો, મેં નફ્ટ થઈ જે વાત જેલરને કહી તે સાલળી જેલર અતે વિવશ થઈ હસી પડ્યો, અને બોલ્યો, — “તું માણસ છે કે પત્થર ! ? ”

“હું જો માણસ હોત તો ગધેડાને મારવા જેવો માર મને તમે નહીં મારતે મહેરબાન ! ગધેડાને કેદ કરવો એ અજ્ઞાનતા છે,” મેં તરત ઉત્તર વાળ્યો.

“ચુપ, આટલો માર જો કોઈ ગધેડાને માર્યો હોત તો તે માણસ થઈ જત તારા ઉપર એનો કંઈ પ્રભાવ નથી પડ્યો ?” મીયા, આ જેલખાનું છે, જેલખાનું ! અહીં આ ઠઠા મરકેરી નહીં ચાલવાની ! તને ચૌદ વર્ષ વિતાડવા છે માણસ જની રહેશે તો સારૂ, નહીં તો માર ખાતા ખાતા, ચૌદ દિવસમાજ મરી જશે” જેલરે હવે ધમકી અને બોધ આપવા માડ્યો.

મે કહ્યું, “મરવા પછી પણ મનુષ્યને કપ્રના જેલખાનામા જવું છે, પરંતુ મને એ મડદાઓ ઉપર ક્રોધ આવે છે, કારણ કે તેઓ કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના મૂળા મતર થઈ કંફન પહેરી કપ્રમા સતોષ સાથે નફકરા થઈ પડ્યા છે પણ હું તો મરણ પામ્યા પછી પણ બોલતા રહીશ અને જે મનુષ્ય મારી સાથે રહેશે તેને પણ એવોજ ખનાવી દર્શા કે, જો તે મરે તોએ બોલે, ચુપ થઈ ન એસે, મરવાનું છે, તો હસતા બોલતા મરવું એ રડતા અને મૂળા મતર રહી મરવા કરતા વિશેષ ઉત્તમ છે પણ સાહેબ ! જો હું મરું તો મને મહેરબાની કરીને બેગમ બજારમા દફનાવશો મને આશા છે કે આપ મહેરબાની કરીને મારી વિનતી સ્વિકારી મને બેગમ બજારમા ભૂમિદાહ આપવાની વ્યવસ્થા કરશો”

ચાલ દેટયા ! જેલર બાપડાએ કહી એવી ફીલસુફી સાબળી નહીં હશે તે અતો કટાળ્યો, અને મને પાગલ સમજી હસ્તો હસ્તો બહાર ચાલ્યો ગયો થોડા વખત પછી મને ઘડીઘરમા લઈ ગયા જ્યાં એક ઘડી ઉપર ઉભા રહી

બળે માણસો આટો દળતા હતા, મારી સાથે ઘટી ફેરવનારો એક વૃદ્ધ કેદી હતો, જે ચોધાર આસૂએ રડતો હતો. તે નવો કેદી હોય એમ મને લાગે છે સેવકે પ્રથમ એ વૃદ્ધ કેદીને ત્રણ ફીટ નમી જમીન સૂધી હાથ લાગે તેવી સુફીયાણી સલામ કરી, અને એ વૃદ્ધ કેદીને વિનતી કરી, “મોટા બાવા તમે શાને રડો છો ? સેવક એક ડબલ માણસ છે, અર્ધો તૈમૂરી રાજકુમાર અને અર્ધો કહાર ! અને હવે આપ નામદાર સાથે ઘટી ફેરવતા એક ત્રીજી ઉપાધીના ધણી થશે, અને તે એ કે “પીસનહાર” (દળનાર)

એ વૃદ્ધ કેદી મહાશયે મારી વાત ઉપર કંઈ લક્ષ આપ્યું નહીં તેમને પોતાની વર્તમાન અવદશા માટે એટલું બધું દુઃખ હતું કે જેનો પ્રભાવ મારા ઉપર પણ પડ્યો, મેં તેમને પુનઃ વિનતી કરી કે તમે ખેસી જાઓ શાત થાઓ હું તમારા બહલાનુએ દળી આપીશ”

એક તમાચો.

તેમણે મારી વાત ઉપર સહેજે લક્ષ આપ્યું નહીં કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વિના તેઓ આખથી આસૂ વહાવતા ઉભા રહ્યા, હું એમની એ દશા જોઈ રહ્યો હતો તેટલામાં તેમની સફેદ કાતરેલી દાદી પકડી ગાલ ઉપર જોરથી સડીંગ કરતો એક તમાચો વાગ્યો આ તમાચો વૃદ્ધ કેદીને સેવકે લગાવ્યો નથી મને ધર્મ છે, એક મુવાન કોઈ પણ વૃદ્ધ ઉપર હાથ ઉચકે એ ધર્મ વિરુદ્ધનું કર્તવ્ય

ગણાય તૈમૂરી વશના માણસો કોઈ પણ નિશસ્ત્રને મારતા નથી, પછી ભલેને તે શત્રુએ હોય એ કોઈ સમોવડીઆ શત્રુને મારવો હોય છે, તો તેને પ્રથમ શસ્ત્રો આપવામા આવે છે અને પછી બુલ્લી રીતે હુમલાઓ કરવામા આવે છે એ તૈમૂરી વશના દરેક સભ્યોનો સાધારણ ધર્મ છે એક યુવાન એક બુઢા ઉપર અને તે પણ નિશસ્ત્ર ઉપર હુમલો કરે એ બાયલાપાલુ છે મારાથી એ ઘોર કર્મ ન થાય, પણ જેલરને ધર્મ જેવું કશું હોતું નથી જેલર એક નાના બાળકથી લઈને એક આવતી કાલે મરી જનારા અશક્ત વૃદ્ધને એકજ લાકડીએ હાકે છે, મારે છે જેલર જવાન હોય, પણ તે પોતાના પ્રાકૃતિક ધર્મને ભૂવી વૃદ્ધ ઉપર પ્રહાર કરતા ન ચૂકે, એક બાળક ઉપર ઘા કરતા ન ચૂકે, શું એ મનુષ્યના પ્રાકૃતિક નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનાર નથી ? મારી સાથેના એ વૃદ્ધ કદીને અતિશય કઠોરતાએ જેલરે તેની દાહી પકડી તમાચો લગાવ્યો એ ઝરી ગહેલો વૃદ્ધ તમાચાની વેદનાથી અને જેલરની અપમાનજનક વર્તણુકથી અર્ધ અચેત થઈ ગયો જેલરે તમાચો મારી કહ્યું,— “હવે બસ કર ! બહુ વખત ગડયો, રડવાનું બંધ કર ! અને સીધી રીતે કામ કર ”

તે વૃદ્ધ કેદી તમાચો ખાઈ પોક મૂકી આકાશ તરફ બાળતો રડવા લાગ્યો તે આકાશ તરફ જોઈ કંઈ પ્રાર્થના કરતો હોય, એમ મને લાગ્યું, તેની આવી અવદશા જોઈ મારાથી રહેવાયું નહીં, હું પણ રડી ઉઠ્યો, અતે તેના

પરિણામે હું મારો બધો આનંદી સ્વભાવ ખોટી બેઠો અને એક સામાન્ય કેદી પેઠે ઘટીનું ચક્ર ફેરવતા ફનીયાના ચક્રનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

ઘણા દિવસો સુધી અમારી એજ ઢંશા રહી, હું એ વૃદ્ધ કેદી સાથે વાત કરતો, પરંતુ તે ઉત્તર આપતો નહીં, અને હંમેશ રહેતો.

એ તમારો ખાનારો વૃદ્ધ કેદી કોણ હતો ? તે બહુવાને કથા સોળમી વાંચો.

કથા સોળમી

શાહઆલમના પરપૌત્ર જલમાં.

મિરજા તેજ જમાલને ચૌદ વર્ષની જેલ મળી જેલમાં તેમને એક વૃદ્ધ કેદી સાથે મેળાપ થયો તે વૃદ્ધ કેદીએ પોતાની કથા શીથે પ્રમાણે કહી*

“હું મિરજા જગજહાદુરનો પુત્ર છું, જેઓ દિલ્હીના સમ્રાટ દ્વિતિય અકબરના પુત્ર—શાહઆલમના પોત્ર અને દિલ્હીના અંતિમ સુગલ સમ્રાટ બહાદુરશાહ બાદશાહના ભાઈ થતા હતા

મારા પિતા મિરજા જહાંગીરે સૈદીન સાહેબ (ગોરાગ-અગ્રેજ) ને ગોળી મારી હતી. એ અપરાધ કર્યાથી તેમને કેદ કરી અલાહાબાદ ખાતે મોકલી આપવામાં આવ્યા, અને ત્યાં તેમણે એક લગ્ન કરી લીધા હતા મારી માતા નજર-બદીના પહરેદાર એક અમલદારની પુત્રી થતી હતી લગ્ન

* આજથી ૨૮ વરસ ઉપર અર્થાત સને ૧૮૬૬ ની સાલમાં આ જુળાની લખવામાં આવી છે, એવી કલ્પના તારીખ તપાસતા કરી શકાય છે જેમની આ કથા લખાય છે તેઓ હાલ હૈયાત છે કે નહીં? તેની તપાસ કરતા જણાય છે કે તેઓ સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે

સાદીક.

થયા પછીથી મારા જન્મ સુધીમા પિતાએ મારા નાના અને માતાને એટલી સમ્પત્તિ આપી હતી કે તે સાત પેઢી સુધી ચાલી શકે, મારી દાદી પોતાના પુત્રને દિલ્હીથી નિરતર હીરા અને અશરફીઓ મોકલ્યા કરતી હતી, અને તેમની પાસે સમ્પત્તિની કે ખોટ નહોતી પિતાના પરલોકવાસ પછી મારા નાનાને ત્યાં મારૂં પાલણપોષણ થયું સમારમા હું પિતા વિનાનો થઈ પડ્યો હોવાથી મારા પ્રત્યે સૌ કોઈને અસાધારણ મમતા હતી બધા મને લાડ અને પ્રેમ સાથે બોલાવતા મને લાગે છે કે મને તેઓએ જેટલી કાળજીથી મારા સુખને લાડમા ઉછેર્યો હતો, તેવી રીતે ભાગ્યેજ કોઈએ બાળક ઉછેર્યું હશે જ્યારે હું હુશિયાર અને સમજતો થયો, ત્યારે મને યોગ્ય શિક્ષા આપવામા આવી અરબી અને ફારસીની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી રહેતા મેં કાપડની દુકાન કરી

આખો દિવસ દુકાન ઉપર રહેતો, રાતે ઈશ્વરની કૃપાએ થોડું ભજન-ભકિત કરી જીવન વ્યતિત કર્યો હતો ઈશ્વરે મને ચાર સતાનો આપ્યા હતા મારી વૃદ્ધ માતા હજી સુધી જીવતી છે

એક દિવસે થાણેદાર સાહેબ થોડું કાપડ ખરીદવા આવ્યા મેં મારા નિત્યના નિમય અને સ્વભાવ અનુસાર તેમને છેવટના એક ભાવે કહ્યા તેમણે જોછે માંગણી કરતાં હઠ કરી, ત્યારે મેં તેમને કહ્યું,—"સાહેબ ! મારી દુકાને ખોટું કહેવામાં આવતું નથી" એટલી વાત ઉપર

તેઓ ખગડયા અને બોલ્યા,—“રે! બેસ બેસ, બહુજ મોટો ઇમાનદાર!” તારા જેવા અનેક ઠગોને મેં જેલખાને મોકલી દીધા છે” મેં કહ્યું,—“થાણુદાર સાહેબ! જરા જીલ ઉપર અકુશ રાખી બોલો અહંસ્થો એવી રીતે વાત કરતા નથી તમને એવી વાત કરવી ન શોભે” થાણુદાર સાહેબને મારી એ વાત ઉપર એટલો બધો ક્રોધ ઉપજ્યો કે તરતજ તેમણે મારા ગાલ ઉપર એક લપડાક લગાવી મારામા પછુ મુગલ રકત વહેતુ હંતુ ઉત્તરમા બે લપડાક મેં પછુ લગાવી એટલામા થોડાક સિપાહીઓ દોડી આવ્યા, અને મને પકડી થાણુ ઉપર લઈ ગયા, ત્યાં થાણુદારે મને હવાલાતમા બંધ કરાવી મારા ઘરની જડતી લીધી ઘરમાથી કાપડ કાઢી મારા ઉપર ચોરીનો આરોપ મૂક્યો મેં મારી નિર્દોષતા પુરવાર કરવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે સહુ નિષ્ફળ નિવડયા અતે મને છ માસના સખત ઠંદની સજા થઈ

મારી પત્નિ અને વૃદ્ધ માતાએ ઘરનો બધો સર-સામાન વેચી મુકરદમામા ખર્ચ કર્યો, અને તેથી તેઓ નિર્ધન થયા તોએ કંઈ વળ્યુ નહીં અને મને આ જેલમા વિના વાકે પૂગલુ પડ્યુ

માતાનો પરલોકવાસ.

સૌથી વધુ દુખ મને મારી માતાનુ છે કે, જે મને હવાલાતમા મળવા આવી હતી, અને મારી આ અવદશા બેઈ ઉઠો નિશ્વાસ નાખી જમીન ઉપર તૂટી પડી હતી,

તે સમયે મારા સૌથી મોટો પુત્ર જે બાર વર્ષની વયનો હતો, તે ગભરાઈ ગયો હતો, અને મને બોલ્યો,—“પિતાજી ! દાદીમા મરણ પામ્યા !” હું ઈચ્છતો હતો કે માતાને જોઉં, પરંતુ નિષ્કુર અમલદારના સિપાહીઓ મને મારી જેલમા ઘસડી ગયા, અને મારી માતાનું શબ ત્યાજ પડી રહ્યું જતા સમયે મેં મારા પુત્રને એમ કહેતા સાંભળ્યો,—
“પિતાજી ! અમો કયા જઈએ ? હવે આ સિપાહીઓ અમને પણ નાશો, અને પજવશે દાદીજીન કેવી રીતે ઘેર લઈ જાઉં ? તમે જરા થોસો, પિતાજી ! પિતાજી” એમ કહેતા તે પોક મૂકી રડવા લાગ્યો.

હું એનાજ શોકમા રાત અને દિવસ પિગળી રહ્યો છું મને ખબર નથી કે સ્ત્રી તથા મારા બાળકો ઉપર શું વિતી હશે, એ નિર્ઘય થાણુદારે તેમની સાથે કેવી નિષ્કુરતા કરી હશે.

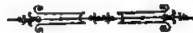
મિરઝા તેગ જમાલ આ સાંભળી ખૂબ બેરથી હસ્યા અને બોલ્યા—“આ સસારની પ્રકૃતિ કે અદ્ભૂત તો ખરીજ ! મારી અને તમારી એકજ દશા છે, મારામા અને તમારામા એકજ તૈમૂરી વશનું લોહી ફરી રહ્યું છે પરંતુ તમે શોક સાગરમા ડુબેલા છો, અને હું આનંદથી જીવન વ્યતિત કરી રહ્યો છું વાહ ! એકજ સ્વરૂના બે મનુષ્ય, એકજ જાતનું ખાલું ! એકજ રગનું પહેરવું, એકજ રીતે ઉઘવું, એકજ રીતે જાગવું અને મજ્જુરી કરવી, અને

મુ ૧૫

બનેમા એકજ તૈમૂરી શોણિત છે, પરતુ ઇશ્વરે કોઇને રડવાનો, તરસવાનો સ્વભાવ અપાયો છે, ત્યારે કોઇને હસવાનો, અને તરસાવવામા આનંદ માનવાનો સ્વભાવ આપ્યો છે કોઈ હંમેશ શોક સાગરમા ડુબેલો રહે છે, ત્યારે કોઈ પ્રાત કાળથી સધ્યાકાળ સુધી હસવા તથા હસાવવા સિવાય હું બને પાસે આવવા દેતો નથી

ભાઈ સાહેબ ! તમારે જેમ કેદની મૂંઢત પૂરી કરવી છે, તેમ મારે પણ કરવી છે, પરતુ તમને આ જીવન દુભર લાગશે, ત્યારે હું એ દુખ વિશે લક્ષ આપીશ નહીં, આ જેલ મળી છે, તે દુખે લોગવવા બદલ મુખે લોગવી જૂટીશ તમો દુખને લીધે ગંડશો, કારણ તમે તમારો સ્વભાવને એવોજ બનાવી મૂક્યો છે ત્યારે હું હંસીશ અને હસવતો રહીશ આ લેદ તમારા અને મારા સ્વભાવનો છે માટે મારા જેમ તમે પણ હંસો અહાહાહા "શાહ આલમના પૌત્રને એટલું કહી રહેતા મિરજા તેગ જમાલ ફરી ખૂબ હંસ્યો *

* મિરજા તેગ જમાલ અને શાહ આલમના પરપૌત્ર જેલમાથી મુક્ત થયા, તે પછીથી તેમનો પ-તો લાગતો નથી સાદીક

કથા સત્તમી

દિલ્હીના છાપખાનામાં ઝાડુ વાળતો શાહઝાદો

“આજ” અને “કાલ” ના ભેદને યુરોપ તથા એશિયાના તત્ત્વવેત્તાઓના વચનો ઉપર લક્ષ દેવાથી સહેલાઈથી સમજી શકાય તેમ છે

તા. ૪ થી ઓગસ્ટ સને ૧૯૧૪ માં જર્મન પ્રબુ “આજ” ડાળા કાઢતું ઉભું હતું, ત્યારે કોઈએ બતાવી ન શકતું કે તેનું આવતી “કાલે” શું થશે ? પણ—પણ સને ૧૯૧૮ માં દેખી શકાયું કે “કાલ” આવતાજ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ જર્મનીના દહાડા સરાઈ જતા તે છિન્ન સિન્ન થઈ ગયું, અને એ સમજવા માટે તત્ત્વજ્ઞાનની બાબેજ આવશ્યકતા હોય જર્મનીમાં (૧૯૧૪ માં) “આજે” શું હતું, તેનું આવતી (૧૯૧૮) “કાલે” શું થઈ ગયું ? એ હવે કોઈથી છાનું નથી

રશિયાનું “આજે” સેક્ટો વર્ષ થયા પ્રખ્યાત હતું, હિંદુસ્થાનના દરેક બાળકો તેના હિંદુસ્થાનમાં આવવાની અચી કરતું સાંભળતું, એ ભયકર જંગલી શત્રુની ચઢાઈને શાંતિનો રાહ સમજતા પણ તેનું “આજે” સમાપ્ત થયું, અને આવતી “કાલે” એ દેખાયું કે રશિયાનું તાજ અને

તખ્ત ઉંધુ વળી ગયું છે રશિયામાં નવયુગના મહાપુરૂષો ઉત્પન્ન થયા, બોલશેવીઝમનો પ્રચાર થતા રશિયા જેવા પ્રબળ રાજ્યના રાજાનું તખ્ત પલટાઈ ગયું, તેનું તાજ ધૂળ લેશુ થયું અને રશિયાના મહાન ગણાતા અરને કમોતે દુનિયા છોડવી પડી

દિલ્હીમાં મુગલ વંશની ધૂમધામ, જાહોજલાલી, મુગલ વંશની તલવારનું પાણી અને મહદ્વીરોના રગરાગ ઘેઘેઝ ગવાતા હતા, હિંદુસ્થાનનો કોઈ પણ ભાગ મુગલ વંશની મહત્વતાની અવગણના કરતો નહીં, અને એવી કોઈનામાયે હિંમત નહોતી, પણ જ્યારે તેનું “આજે” સમાપ્ત થયું, ત્યારે તેના આવતી “કાલ” ની એવી દશા થઈ, કે જે કોઈથી બેવાઈ નહીં, જોનારાઓના જીગરો રડી ઉઠતા મુગલવંશનો ધ્વસ થતો જોઈ જોનારને દયા આવતી એના ગુણગાન સાંભળવા બદલ આજે આપણે એની દર્દભરી કંઠે કથાઓ સાંભળીએ છીએ

મહમૂદ !

“સને ૧૯૧૭ માં જ્યારે હું મારા સ્નેહિત મુલ્લા મોહમદ ઉલ્લાહીદ, અધિપતિ “ખતિબ” (ઉર્દૂ વર્તમાનપત્ર) પાસે બેઠો હતો, ત્યારે તેઓ માથું ઝુકાવી ટેબલ ઉપર કંઈ લખવાનું કામ કરી રહ્યા હતા તેમની ઓપ્રીસના બીજા માણસો પણ પોતપોતાના કામમાં ગુથાએલા હતા, અને હું એક આડું વાળનારને જોઈ રહ્યો હતો, જે અસાધારણ હુશીયારી સાથે આડું વાળતો અને બગીચાને સુઘડ રાખવા

મહેનત કરતો હતો જ્યારે તે ચોરડામાં આડું વાળી તેને સાફ કરી ચૂક્યો, ત્યાર પછી બગીચાના કુલો ઉપર પાણી છીંપવા લાગ્યો એ મહેનતમાં શુ થાએલો મજૂર પોતાના કામમાં મુગ્ધ હતો એટલામાં અધિપતિ સાહેબે હાક મારી “મહંમૂદ !” આડું વાળનાર “હાઝીર હુંવા જનામ” કહી દોડતો આવી હાથ બાધી હુકમની વાટ જોતો ઉભો રહ્યો આજ્ઞા મળ્યા પછી તે પાછો નમન કરતો બહાર ચાલ્યો ગયો તેની અપૂર્વ સ્ફુર્તિ, તેની આદર્શ સભ્યતા અને તેનો શિષ્ટાચાર મને બહુજ ઉચ્ચ પ્રકારના લાગ્યા, તેથી હું ખુશ થયો મેં વિચાર્યું કે, આવો અચ્છો નોકર કોઈકજ વેળાએ અને તે પણ કાંઈ લાગ્યવાનતે મળે છે અધિપતિ સાહેબને આડું વાળનાર મહંમૂદ વિષે મેં પુછ્યું, ત્યારે જણાયું કે તે તૈમૂરી શાહઝાદો છે, અને તે દિલ્હીના અતિમ શહેનશાહ સાથે નજદીકના સગાઈનો સબંધ ધરાવે છે હું આ વાત સાંભળી હતાશજ થઈ ગયો લોઇડ જ્યોર્જ જ્યારે પ્રધાન હતો, અને તેણે મુસલમાનોને આપેલા ખિલાફત સબંધીના વચનોનો જ્યારે ભગ કર્યો, ત્યારે મુસ્લીમ પ્રજા જે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગઈ હતી, તેથી અનેક દરજ્જે વધુ હું ઉપલી વાત સાંભળી આશ્ચર્ય પામ્યો.

તે દિવસ પછી હું તે આડું વાળનારને તેની પૂરાણી પદ્ધિ “સાહેબ આલમ”ના નામે બોલાવતો, ૧૮૫૭ પૂર્વે મુગલ રાજ્યમાં પ્રત્યેક શાહઝાદાને “સાહેબ આલમ” કહી લોકો બોલાવતા.

મિરઝા મહમૂદ એક નવયુવાન પુરૂષ છે તે હજીયે “ખતિખ” પત્રની ઓફીસ પાસેના એક ઘરમાં રહે છે તે ન્હાના ન્હાના બાળકોનો પિતા છે, જે બાળકો કદાચ પોતાના પૂર્વજોની જાહોજલાલી સાલળી ગર્વ કરવા સાથે ખેદના આસૂયે સાન્તા હશે આ કલ્પના ત-ગો નથી, પણ એવી કલ્પના એટલા ઉપરથી કરી શકાય છે કે તે બાળકો જ્યારે પોતાના પિતાને પેટ માટે મજૂરી કરતા જુએ છે, ત્યારે શર્માઈ જાય છે

એ શાહઝાદા મહમૂદને હવે એવી કલ્પનાયે ક-વાનુ રહ્યું નથી કે તેનું “કાલ” સુધરી જશે, અને ગએલા દિવસો પાછા આવી શકશે આજે તે મજૂરી કરી પેટનું પોષણ કરે છે, તે આવતી કાલે શાહઝાદા કહેવડાવવાની પોતા વિષે કલ્પના કેવી રીતે કરી શકે ?

જે દિવસે મિરઝા મહમૂદની બીના મે “ખતિખ”ના અધિપતિથી જાણી, તેજ દિવસે તેમણે મને જણાવ્યું કે, “હિંદુસ્થાનના એક સુવિખ્યાત દિલ્હીના માનવત અને પ્રતિષ્ઠિત હંઝરત મઓલાના શાહ અબ્દુલ અઝીઝ મોહંદસ હીલ્દી જેમના માટે હિંદુસ્થાનને માન છે, તેમનો એક પૌત્ર એજ છાપખાનામાં મશીન ફેરવી મજૂરી કરી પોતાનું પેટ ભરે છે” કોણ ગઈ “કાલે” કહી શકતું હતું કે એમના પૌત્રને આવા પ્રકારે “આજે” જીવન વિતાડવાનો સમય આવી લાગશે ? હિંદુસ્થાનના ધનવાનોએ ગોખી રાખવું જોઈએ કે આ ક્ષણભગુર સસાર વિશ્વાસને પાત્ર નથી આવતી કાલે

શુ થશે ? એ વિચારો, ચેતો અને તે પછી તમારે જેમ વર્તવું હોય તેમ વર્તો સ્પેનના પ્રખ્યાત “કસગ્લ અમ્મારા” અને તેમા વસનારાઓની ખાનાખરાબીનો ઇતિહાસ વાંચી લોકો ચોધાર આસૂએ રડે છે, પણ તેમૂરી વશના અતિમ શહેનશાહની ખાનાખરાબી માટે આજે કોણુ રહનાર છે ? ગઈ કાલે એના વખાણુનારાઓ તો ઘણાથે હતા

સમયની બલિહારી.

‘ખતિબ’ પત્રની ઓફીસ પાસેજ ઝાડુ વાળનાર મહંમૂદનુ જૂનુ નિવાસ્થાન લાલ કિલ્લામા હતુ, જે લાલ કિલ્લો દિલ્હી જનાગઓએ જરૂરજ જોયો હશે યાદ કરે ત્યાના ગુસલખાનાને, કે જેની ભિતો ઉપર ઝવેગતો લાગેલા હતા મહંમૂદ આજે જે ધમ્મા ગ્રહે છે, તે ઘરની ભિતો દિનાવસ્થામા જૂની થઈ જવાથી તેમા ઠેકઠેકાણે કાણુ પડયા છે એ લાલ કિલ્લામા ગઈ કાલે દરબારની ધૂમધામ થતી, નોકર ચાકરો, હજુરીયાઓ, કવિઓ, દગબારીઓ, અને ઉમગવો પોતાના શાહ પાસે “જી હંઝુર” કહીને હાજર થતા, એ ગઈ કાલની વાત હતી હવે આજની વાત સાંભળો શાહઝાદો મહંમૂદ ઝાડુ વાળનાર તરીકે કામ કરે છે, અને અધિપતિ સાહેબ બોલાવે ત્યારે “જી હંઝુર” કરીને હાથ આધી હાજર થાય છે શાહઝાદા મહંમૂદને દિલ્હીના લાલ કિલ્લાની બાહોજલાલી કેદાય યાદ ન હોય, પણ એ બહોજલાલી ઇતિહાસ લેખકો કેમ વિસરી શકે ? આ કાન્તિની નોંધ કેમ ન લેખે ? એવા અદ્ભૂત પ્રસંગો ઇતિહાસના

પાને અમર રહેવાનાજ એ દિલ્હીના લાલ કિલ્લાને ભેઠ આવ
નારા સજ્જનો! જુઓ, શાહઝાદો મહમૂદ પોતાનો એ
મહેલ તજ એક તૂટેલા ઘરમા રહે છે કે, જ્યાં શાહી
ફરખારનો એક હલકામા હલકો નોકર પણ રહેવાને ના પાડે

શાહઝાદા મહમૂદને આજે જે ખોરાક મળે છે, તે તેમના
પૂર્વજોના તુચ્છમા તુચ્છ નોકરને પણ ખાવા કોઈએ ધ્યુ
હશે નહીં એ શાહઝાદો ઉચ્ચ ઉચ્ચ ખોરાક અને પીણાને
અદલે આજે સરકા રોટલાના ટકડા ચટણી સાથે ખાઈ
પતરાના ઠામમા પાણી પી ઈશ્વરનો આભાર માને છે રે! આ
ખોરાકની પણ જ્યારે જ્યારે તગી પડે, ત્યારે તે પોતાના
કુમળા બાળકોને માત્ર આશ્વાસન આપી ભૂખ્યા પેો સુવાડી
દે છે! એક શાહઝાદાની આવી દશા સમયની બલિહારી
દેખાડવા પૂરતી છે

મહાસભાની બેઠક

આજે ડીસેમ્બર માસ છે સખ્ત ટાઢ વાય છે હિંદી
રાષ્ટ્રીય મહાસભાની અને મુસ્લીમ લીગની બેઠકે! ધૂમધામ
સાથે ભરાઈ રહી છે મહાસભા અને લીગમા હાજર થનારા
પરોણાઓ ટાઢથી બચવા કિંમતી ગરમ વસ્ત્રો પહેરી મહાલે
છે, ત્યારે આ તેમની પાડોશમાજ બેઠેલો દિલ્હીનો શાહઝાદો
મહમૂદ ફાટેલા અને અર્ધ નગ્ન વસ્ત્રે, ટાઢની પિડા સહન
કરતો ખાટલે પડયો છે! હિંદુમાથી ખોરાકની બરકત ગઈ,
અને સાથે વસ્ત્રો પણ ગયા આજે ભૂખમરો અને નગ્નાવસ્થા
ભોગવવાનો જમાનો વીતી રહ્યો છે! ઈશ્વર સર્વની લાજ રાખે!

દિલ્હીના લાલ કિલ્લા ઉપર દષ્ટિ નાખતા કાળજી ચિરાય છે તેની મહાભવ્યતાને મહોજ્જવલતા જોઈ હર્ષ પામવા બદલ હૃદય રડી ઉઠે છે કિલ્લા પાસેજ શાહઝાદો પોતાના પૂર્વજોના મહેલને પોતાની નરી આંખે જોતા એક ટૂટેલા કુટેલા ઘરમાં પડ્યો છે, એટલે દરીયા કાઠે ઉભેલો માણસ તરસને લીધે મરી રહ્યો છે

હકીમ અજમલખાનની સેવા.

આજે યુદ્ધભર (એક જાતનો તાવ) નો સમય છે શાહઝાદો મહમૂદ તાવમાં પટકાઈ પડ્યો છે, તેના કુમળા નિર્દોષ બાળકો ઘરમાં ભૂખને લીધે ત્રાહે ત્રાહે પોકારી રહ્યા છે, એ બાળકોની આજીવિકા પૂરી કરનાર પિતા સખત તાવમાં પટકાઈ પડ્યો છે એ નિર્દોષ બાળકો કેટલાક વખત સુધી દુખ સહન કરીને સૂઈ રહ્યાં. એ જોળા બાળકો વખતો વખત પોતાના ન્હાના ન્હાના હાથો ઉંચકી ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરે છે કે—“હે ઈશ્વર ! હવે અમારા ગરીબ પિતાને સારો કરી દે ! અમારી ભૂખનું કારણ પિતાને આવેલા તાવનું છે, માટે હે ઈશ્વર ! અમારા પિતાને જલ્દી સારો કર ! ” પણ કયા સુધી સહન કરી શકાય ? એ ભૂખ દુનિયાના બળવાનમાં બળવાન માણસોને ખાઈ ગઈ છે બિચારા બાળકો જ્યારે ભૂખ સહન ન કરી શકતા અને ખોરાક માટે રૂદ્ધ કરતા, ત્યારે મોટી જહેન પોતાના ન્હાના લાઈને સમજાવતી અને

કહેતી, “પિતાજી સારા થશે, તેઓ બળરે જશે લોટ આણશે, મા રોટલા કરશે ને આપણે બધા સાથે હળી-મળી ખાશું! માટે જરા ધિરજ ધરો!” ત્યારે ભૂખના અસહ્ય ત્રાસથી પરિત થએલો બાળક પોકારી ઉઠતો, “પિતાજી ક્યારે સાજા થશે? મને તો ભૂખ લાગી છે” બહેન સમજાવતી, “હમણાજ સારા થઈ જશે, બળરે જશે અને લાવશે” એ નિર્દોષ અને ભોળો બાળક ભૂખ સહન ન કરી શકવાને કારણે પોતાની બહેન ઉપર ગુસ્સે થતો, અને માને જઈ કહેતો, “મા, મા, ખાવાને દે, બહેન બહાના કાઢી ખાવાનું દેતી નથી” આ સાબળી માતા રડતી અને કહેતી—“બેટા ખાવાનું કયાથી લાવું? અરે! આજ તમને અન્ન દેનાર ચમદૂતના મોમા પડયો છે, ઈશ્વર તેને બચાવે

ઈશ્વર સુખી રાખે જનાબ હકીમ અજમલખાનને કે જેમણે યુદ્ધજ્વર સમયે તારા પિતા માટે દવાની વ્યવસ્થા કરી આપી, અને ઈશ્વર સુખી રાખે આ મહોલ્લાના ભલા ગૃહસ્થ મહંમદઅલી કારખાવાખાને કે જેણે તારા પિતા અને મહોલ્લાના બધા ફદીઓની સેવા બજાવી! જોકે એમણે ખોરાકી વિષે પુછ્યું, પણ મેં લજબને કારણે કંઈયે તેમને કહ્યું નહીં, નહીં તો એ ભલા ગૃહસ્થ અવશ્ય ખાવાની વ્યવસ્થા કરી આપતે, પણ હું તૈમૂરી ખાનદાનની શાહઝાદી છું, કોઈ પાસે માગીને ખાવું એ મને આપઘાત કરવા સમાન લાગે છે તારા પિતા માટે બિક્ષાની દવા મેં લીધી છે, તે માત્ર તેમનો જીવ બચે, અને એક પત્નિ તરીકેની મારી ફરજ

થાય તેથીજ મેં એ મફતની દવા સ્વિકારી પણ મફતનો ખોરાક સ્વિકારવા માટે મારા મોઢામા જીભ નથી

બેટા ! તુ શાહી ખાનદાનનો શાહઝાદો અને તૈમૂરી વંશનો દીપક છે ભિક્ષા માગી ખાવા કરતા આપણને શોભા આપે તે મળુરી કરીને પેટ ભરવાનું છે બેટા ! તુ મોટો થાય ત્યારે ભિક્ષા માગી કુળના નામ ઉપર કલક ચઢાવતો ના, પણ મળુરી કરી દુનિયાના મોઢામા પડેલા માનવીઓ માટે આદર્શ રૂપ થજે”

“પણ માતા ! હું કોઈ પારકા પાસે માગતો નથી, તારી પાસે માથું છું, મને ખાવાનું દે !”

માતાએ માથું નમાવી લીધું ને ચોધાર આસૂએ રડતી બેઠી

ઓ ! સમાજમા મોટા કહેવાતા શ્રીમતો ! જોઈ લો, આ સમયના પરિવર્તનનું પરિણામ ! યાદ રાખજો તમારા પૈસા ક્યારે નાશ પામશે, અને એક ક્ષણમા ભિક્ષા માગતા ફરવું પડશે તેની કોઈને ખબર નથી શ્રીમતાઈના છદ્મમા ગરીબોને ભૂલી મદાધ થતા નહીં ! તમારી જાહોજલાલીના મદ્દમા ગરીબોના ઝુપડાઓને વિસરતા નહીં અરે ! જ્યારે હિંદના શહેનશાહના વંશને રાજવી થવાને બદલે ભિખારી બેવા થઈ ગયા, ત્યારે તમારી શી વિસાત ? !

ખડ ૩ ને

દિલ્હીના ૧૮૫૭ ના બળવાનો ઇતિહાસ.

મિરઠ પછી દિલ્હીમા બળવાએ પોતાનુ પ્રચરણ દાખવ્યુ હતુ, જેનો ઇતિહાસ અને બળવાના કારણો વાચનારાએ સમક્ષ રજુ કરવામા આવે છે

જે સમયે દિલ્હીમા બળવાની અગ્નિ ભભૂકી ઉઠી હતી, તે સમયે દિલ્હીના રાજસિંહાસન ઉપર તૈમૂર વંશના અતિમ મુગલ સમ્રાટ બહાદુરશાહ બિરાજમાન હતા ને કે તે સમયે દિલ્હીની અવસ્થામા બહુજ પરિવર્તન થઈ ગયુ હતુ, તોયે તેની પૂરાતન ગૌરવ કથા પ્રત્યેક ભારતીયના હૃદયમા અકિત થઈ રહી હતી દિલ્હી એ સમયે રાજ્ય લક્ષ્મી વિનાની હોવા છતાયે આદરણીય અને ભવ્ય હતી તેની વર્તમાન દીનતા અને પરાધિનતામાથીયે ભૂતકાળની મહોજ્જવળતા અને સ્વાધિનતાની આખી થતી હતી

ઓગણીસમી સદીના આરંભમા લોડ્ લોક અને વેલેસ્લીએ બ્યારે દિલ્હીના સમ્રાટ શાહઆલમને મહારાજાના હાથમાથી મૂકિત અપાવી દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર બેસાડયા, તે સમયે શાહઆલમ અધ અને વૃદ્ધ થઈ

રહ્યા હતા અંગ્રેજોએ શાહઆલમ ઉપર પોતાનો સંપૂર્ણ અધિકાર રાખ્યો અને તેમની દસ લાખ રૂપીઆની વૃત્તિ ઠેરવવામા આવી, પરંતુ શાહઆલમ પોતાના વશોચિત ઉપાધિથી વચિત ન થયા, અને તેઓ દિલ્હીના સમ્રાટજ કહેવાયા શાહઆલમનું સન્માન પણ તેલુજ રહ્યું, તથા તેઓ દિલ્હીના શાહી મહેલમાજ રહેતા લાખ્યા લોડ વેલેસ્લીએ આ સમયે વિચાર્યું કે જો શાહઆલમ રાજમહેલમાજ રહે અને તેમના મળધમા તેમના પ્રજા ભક્ત લોકો રહે તો, સલવ છે કે, તેમનો કોઈ વશધર પોતાના નષ્ટ થતા રાજ્યના ઉદ્ધાર માટે પુન પ્રયત્ન કરે, અને એટલા માટેજ લોડ વેલેસ્લીએ શાહ આલમને મુગેર ખાતે મોકલી આપવાનો ઠરાવ કર્યો આ વિચાર સાલળી શાહઆલમ ખળભળી ઉઠયા, પોતાની સ્વતંત્રતા લોપ થતી જોઈ તેઓ બહુજ અપ્રસન્ન થયા, તેમજ તેમના સમસ્ત હિતૈષીઓ પણ બહુજ અસંતુષ્ટ બન્યા આવી સ્થિતિ જોઈ વેલેસ્લીએ પણ પુન તે વાત ઉચકી નહીં ઈ સ ૧૮૦૮ ના ડિસેમ્બર માસમા શાહઆલમ પરલોકવાસ પામ્યા, તેમના પુત્ર અકબરશાહ ઉત્તરાધિકારી થયા શાહ આલમ સમાન અકબરશાહ પણ પોતાના પદ તથા સન્માન ગૌરવને શોભાવી રહ્યા લોકો તેમને મુગલ ખાનદાનના વશધર સમજી તેવોજ આવકાર આપતા * અંગ્રેજ

‘અંગ્રેજ સરકાર’ ન્યા ન્યા લખ્યુ હોય ત્યા ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના અમલદારો અથવા એ કંપની સમજવી

સગ્કાર પણ તેમના રાજકિય અમલમાં હસ્તાક્ષેપ કરી ન શકી એવી રિતે સમયના વહેવા સાથે અંગ્રેજોનું પ્રભુત્વ પણ વધતું ગયું. મહારાષ્ટ્રીઓના પરાજય અને ફ્રેન્ચોના ક્ષમતા નાશથી અંગ્રેજોનું પ્રધાન્ય વધતું હતું જેઓ એક સમયે વાણિજ્ય કરવા માટે આવ્યા હતા, તેઓએ ભારતવર્ષના અનેક સ્થાનોમાં પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવ્યું અતઃ એજ સમયે કંપની* પોતાના પ્રાધાન્યનો પરિચય પણ આપવા લાગી સૌથી પહેલા તેની દૃષ્ટિ મુગલ સમ્રાટ ઉપર પડી આજ સૂધી મુગલ સમ્રાટ પોતાનું પ્રાધાન્ય દેખાડતા આવ્યા હતા તેમના નામના સિકકા ચાલતા હતા, રૂબાંનો નિકળતા હતા, નજરાણું પણ આપવામાં આવતું હતું તે ઉપરાંત કંપની જ્યારે કોઈ સ્થાન ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવતી, ત્યારે તેને સમ્રાટની અનુમતિ લેવી પડતી હતી ઇ સ ૧૮૨૧ ઇ સ મા લોડ* એમહસ્ટે* અકબર શાહેને પાંચ લાખ રૂપીઆ આપી આ પ્રમાણે તોડી નાખી કંપનીને દિલ્હીના સમ્રાટને નજર આપવી પડતી હતી ભારતના બિઝ બિઝ દેશોના નરપતિઓ જે કાર્ય કરતા હતા, કંપનીને તેની તલમાત્ર પણ અસર થતી નહીં ઇ સ ૧૮૨૨ મા કંપનીના પ્રધાન સેનાપતિએ નજરાણું આપવાનું બંધ કર્યું ૧૮૨૭ મા રેસિડેન્ટે તેનું અનુકરણ કર્યું એવી રિતે પ્રતિ વર્ષ કંપની આત્મ

* 'કંપની' જ્યાં જ્યાં લખ્યું હોય ત્યાં ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની સમજવી આ કંપની હિંદુસ્થાનમાં વેપાર અર્થે આવી હતી

પ્રાધાન્યનો પરિચય આપવા લાગી ૧૮૩૧ માં અંગ્રેજ ઓફીસરોએ નજરાણાની પ્રથા ત્યાગી દીધી સમ્રાટની પત્નિને જે નજર આપવામાં આવતી હતી, તે રકમ પણ આપવી બંધ કરવામાં આવી એના બદલામાં કંપનીએ સમ્રાટને વાર્ષિક દશ હજાર રૂપિયા આપવાનું સ્વિકાર્યું દિલ્હીના ભૂપતિ દિલ્હી બહાર જઈ શકતા નહોતા અને એવી રિતે તેઓ દિલ્હીમાં એક કેદી જેમ રહેતા આ પ્રમાણે ધીમે ધીમ પ્રતિ વર્ષે ટે ને કે આછું થતા, દિલ્હીનું પ્રધાન રાજચિન્હ પણ હુપ્ત થયું રાજ્યમાં ચાલતા સિકકામાં પગવર્તન થયું સને ૧૮૩૫ માં શાહેનશાહ નામના સિકકા ચાલવા બદલે કંપનીના સિક્કા ચાલવા લાગ્યા દિલ્હીના શહેનશાહ સમસ્ત રાજચિન્હથી ગન્ય થઈ, સામાન્ય મનુષ્યો જેમ પગાર ખાવા લાગ્યા

જેના પૂર્વજોએ કેળવેલ સમયે કંપનીના વણિકોને બગાળમાં વાણિજ્ય કરવાની સુવિધા કરી આપી, એક સમયે જેના પૂર્વજોએ વણિક કંપનીને બગાળ અને બિહાર તથા ઉડીસાની દિવાની આપી તેમના ગૌરવમાં વધારો કર્યો હતો, તેજ વણિક કંપનીના વિચારે તેજ

*Russell's Letter, Times, August 20th 1858 Comp Diary in India Vol, 11, P 63, 64 Martin Indian Empire Vol, 11 P 859

વણિક કંપનીની કૃતજ્ઞતાએ, એવી રીતે ક્ષમતા-શુન્ય, પ્રભુત્વ-શુન્ય, અને રાજપાટ શુન્ય થઈ સમ્રાટ અકબરશાહ પોતાના દિવસો વિતાડવા લાગ્યા માત્ર ત્રીસ વર્ષમાં અગ્રેએ તેમની એવી હુકમશા કરી નાખી અને મુગલ વંશનો ગૌરવ સૂર્ય આકાશતલથી લોપ થયો જો કે કંપનીએ પોતાના સ્વાર્થ-સાધન અને પોતાનું પ્રભુત્વ વધારવા માટે એવું કયું, તોયે દિલ્હીના મુગલ રાજ્યવંશનું જે ગૌરવ ચિત્ર સર્વસાધારણના સ્મૃતિ પટપર અકિત હતું, તે નબટ થઈ ન શક્યું અગ્રેજ વણિક કંપનીવાળાઓ, સમ્રાટ અકબર અને શાહજહાનીની ગૌરવ કથા સર્વ સાધારણના સ્મૃતિ પટથી હટાવી ન શક્યા આત્મ પ્રાધાન્ય સ્થાપન માટે, તેઓ જેટલી કઠોરતાનો પરિચય દેવા લાગ્યા અને જેટલી કુટ રાજનીતિનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યા, તેટલીજ ત્વરાએ સર્વ સાધારણના સ્મૃતિ પટપરની તે પૂગતન ગૌરવ કથા નવિન બાવનાથી પ્રકુલ્લીત થવા લાગી

સને ૧૮૩૧ ની ૨૮ મી સપ્ટેમ્બરે ૮૨ વર્ષની વૃદ્ધ અવસ્થામાં દ્વિતીય અકબરશાહ મરણ પામ્યા તેમના પુત્ર અબ્દુલ મુઝફ્ફર સીરાજુદ્દીન મહમદ બહાદુરશાહ બાદશાહની ઉપાધિ ધારણ કરી દિલ્હીના ગઝસિહાસન પર બેઠા તેઓ ઇતિહાસમાં બહાદુરશાહના નામે વિખ્યાત છે તેમણે પોતાની દીનતાને ઉલ્લેખ કરી વાર્ષિક વૃત્તિ વધારવા માટે કંપનીના ડિરેક્ટરો પાસે એક નિવેદન

પત્ર મોકલ્યું ડિરેક્ટર સભાએ લખ્યું કે રાજ્યને લગતા અધ્યા અધિકારો ત્યાગી દો તો ત્રણ લાખની વાર્ષિક વૃત્તિ વધારી દેવામા આવશે પરંતુ બહાદુરશાહએ વાત ઉપર રાજી ન થયા તેમણે રાજા રામમોહનરાય તથા બેન્ક ટોમ્સની મારફતે વિલાતની ડિરેક્ટર સભા ઉપર બહુજ દબાવ નાખ્યો, પરંતુ તેથી કંઈયે વળ્યું નહીં ડિરેક્ટર સભાએ સ્પષ્ટ લખ્યું, “તે ઠગવ (અર્થાત દિલ્હીના સમ્રાટ બે પોતાની બધી સત્તાઓનો પરિત્યાગ કરે તો તેમની વૃત્તિ વધશે) પડતો મૂકવો અસંભવિત છે મુગલ સમ્રાટ આ ઠગવ ઉપર સહમત નથી થતા, તેથી જણાય છે કે, તેમના ઉપકાર માટે, જે ધન અમો લોકો આપીએ છીએ, તેને તેઓ ગ્રહણ કરવા ઇચ્છતા નથી”* આવા પરોપકારની તો બલિહારીજ છે ને ! અસ્તુ

બહાદુરશાહે એક પરમ મુદર રમણી સાથે લગ્ન કર્યા હતા, તેનું નામ ઝીનતમહલ હતું ઝીનતમહલ જેટલી મુદર હતી, તેટલીજ તેજસ્વિની અને આત્મા ભિમાનિની હતી અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ પણ તેની કાર્યદક્ષતા અને સાહસની પ્રશંસા કરી છે ઝીનતમહલના પેટે એક પુત્ર થયો તેનું નામ જવાબખત હતું વૃદ્ધાવસ્થામા આ પુત્ર પ્રાપ્ત થતા બહાદુરશાહ બહુજ

* Letters of the Court of Directors Feb 11 1846 Camp Kaye Sepoy War Vol II P 12 note

પ્રસન્ન થયા બહાદુરશાહની તેના ઉપર બહુજ મમતા હતી
 અને જર્વાબખ્ત બહાદુરશાહનો એટલો પ્રેમપાત્ર થયો
 કે અન્ય પુત્રોને ત્યાગીને તેઓ તેનેજ રાજગાદી આપવા
 તત્પર થયા ત્યારે અહીં ચંચળ રમણી ઝીનતમહલ
 પોતાની ક્ષમતા કાર્યદક્ષતા અને તેજસ્વિતાએ સમ્રાટ
 ઉપર પોતાનું આધિપત્ય જમાવી બેઠી હતી સમ્રાટ તેના
 મત વિરુદ્ધ કંઈયે કાર્ય કરી શકતા નહીં ઝીનતમહલે પણ
 પોતાના પુત્રનેજ રાજગાદી ઉપર બેસાડવાનો આગ્રહ કર્યો
 પ્રિયતમા પતિના આગ્રહથી બહાદુરશાહ પણ તે માટે રાજ
 હતા આ સમયે બહાદુરશાહની વય ૭૦ વર્ષની હતી
 સને ૧૮૪૬ માં જ્યેષ્ઠ પુત્ર દારાબખ્તનું મૃત્યુ થયું ત્યારે
 ગવર્નર જનરલ પણ વિચારવા લાગ્યા કે દિલ્હીના સિંહાસનનો
 ઉત્તરાધિકારી કોણ થશે આ સમયે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ
 લોર્ડ ડલહાઉઝી હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ (વાઈસરોય)
 હતા તેઓ દિલ્હીના રાજ્યવશનું ગૌરવ બેઈ શકતા
 નહોતા તેમની એવી ઇચ્છા હતી કે દિલ્હીના સમ્રાટ
 બહાદુરશાહના મરણ પછી દિલ્હીનું સમસ્ત રાજ સન્માન
 નષ્ટ કરી નાખવામાં આવે દિલ્હીના રાજસિંહાસન માટે
 જ્યારે આ પ્રકારનો ઠરાવ આવ્યો ત્યારે તેને ડિરેક્ટર સભાએ
 ટ્રેકે ન આવ્યો અને દિલ્હીના રાજસિંહાસનનો કોઈ
 ઉત્તરાધિકારી નિશ્ચિત થઈ ન શક્યો

શાહજાદા કમરુદ્દીનને રાજસિંહાસન મળે એવી
 આશા હતી તે યુરોપીય રહેણી કરણી તથા અંગ્રેજોને પણ

બહુજ્ઞ માનતો હતો તેથી બહાદુરશાહ પછી એને રાજ-
સિંહાસન પર બેસાડવાથી લોર્ડ ડલહાઉસીની ધણીએ
વાંછનાઓ પૂર્ણ થાત પોતાની કેટલીક મૂરકેલીઓને ફર
કરવા માટે લોર્ડ ડલહાઉસીએ કમિશ્નરીનને રાજસિંહાસન
આપવા ઈચ્છ્યું હતું તેમને પહેલી નડતર એ હતી કે તેઓ
દિલ્હીના શહેનશાહનું પ્રાધાન્ય હવે જોવા ઈચ્છતા નહોતા,
દિલ્હીપતિ આગળ અવનત થવું તેને તેઓ પોતાનું
અપમાન સમજતા હતા જે હો, સર્વત્ર વૈષ્ણિક કપનીનું
પ્રભુત્વ જોવાની તેમની અતિમ ઈચ્છા હતી તેમણે ૧૫૦૮
કહ્યું હતું,—“ ભારતવર્ષના અધિપતિ પહેલા જે
કોઈ પણ હોય, છતા હવે તેમનું રાજકીય સમ્માન
હુપ્ત થઈ ગયું છે હવે બ્રિટિશ સરકાર ભારતની
સ્વામિની છે દિલ્હીના શહેનશાહના પૂર્વ પુરુષગણ જે
પ્રભુત્વ શક્તિ અને મહિમાથી પોતાનું પ્રાધાન્ય જમાવી
રાખતા હતા, હવે તેના અમો અધિકારી થયા છીએ, તેથી
હવે માત્ર નામના દિલ્હી સામ્રાટને આપણે પ્રતિયોગી
બનાવવો ઉચિત નથી ” લોર્ડ ડલહાઉસી એટલું સમજતા
નહોતા કે હિંદુવાનો પોતાના પૂર્વજો પ્રત્યે કેટલું માન સમ્માન
પ્રગટ કરે છે તેઓ બળુતા નહોતા કે એક પ્રાચીન
રાજ્યાધિપતિને તેના અધિકાર ઉપરથી ઉતારી પાડવાથી
સર્વસાધારણ જનતા કેટલી ક્ષુબ્ધ અને અસતુષ્ટ થઈ જશે

* Minute, February 10 1849 Camp Kaye
Sepoy War Vol II P 16

તેથી બહાદુરશાહના મૃત્યુ પછી તેમના ઉત્તરાધિકારીને રાજકીય સન્માનથી ગૌરવાન્વિત કરવું આ સમયે તેમને રાજનીતિ વિરૂદ્ધ, અયોગ્ય અને અપમાનજનક લાગતું હતું.

ડલહાઉસીને બીજી નડતર એ પણ હતી કે તેઓ દિલ્હીના રાજમહેલને પોતાનો કિલ્લો બનાવી શકતા નહોતા, કારણ એ કિલ્લામાં રાજવંશના ઘણાં મનુષ્ય રહેતા હતા એ આ રાજમહેલ ડલહાઉસીના હાથમાં આવી કિલ્લા તરીકે ફેરવાઈ જત તો તે હિંદુસ્થાનમાં એક પ્રધાન કિલ્લો થવા પામત, તેથી તેઓ બીજાના હાથમાં એ કિલ્લો જોવા તૈયાર નહોતા તેમની ઈચ્છા હતી કે વૃદ્ધ શહેરશાહને ત્યાંથી કાઢી એના ઉપર પોતાનો અધિકાર કરવો તેઓ દિલ્હીના રાજમહેલને પોતાનો કિલ્લો બનાવવા ચાહતા હતા. પોતાના પક્ષના સમર્થનમાં તેમનું કહવું એ હતું કે, કિલ્લા ઉપર અધિકાર મળતા કંપની શત્રુઓના પ્રબળ આક્રમણથી પોતાની રક્ષા કરી શકશે લોર્ડ ડલહાઉસી વૃદ્ધ બહાદુરશાહના મૃત્યુ સૂધીયે શાત એસવાનું ઇચ્છતા નહોતા તેઓ માત્ર એટલું જ ઇચ્છતા કે દિલ્હીપતિ કુતૂબ મિનાર પાસે શહેર બહાર જઈને રહે, પરંતુ તે સમયે તેમને એવો વિચાર આવ્યો નહોત કે પ્રબલ તેથી કેટલી અસતુષ્ટ થઈ જશે.

લોર્ડ ડલહાઉસીનો વિચાર ડિરેક્ટર સભાએ બદલ્યો, ત્યારે ત્યાં બહુજ વિવાદ થયો કેટલાક એ વિચારના પક્ષમાં

થયા અત ડિરેક્ટર સભાએ વિરૂદ્ધમા મત આપ્યું પરંતુ
 બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલરે પક્ષમા મત આપવાથી ડિરેક્ટર સભાને
 બોર્ડનું મત માન્ય રાખવું પડ્યું ૧૮૫૦ ઇ સનમા બોર્ડ
 ડલહાઉસીને આ વિષયની આજ્ઞા મળી ગઈ તેને સાથે એ પણ
 જણાયું હતું કે એ વિષયમા ઘણાંયે તર્કવિતર્ક થયા છે,
 તેથી અનેક રાજનીતિજ્ઞોને વિરૂદ્ધ પક્ષ અહીં કરતા બેઠ
 ડિરેક્ટર સભાની આજ્ઞા મળેલા હોવા છતાંય તેઓ પોતાનું
 કાર્ય કરી ન શક્યા

ત્યારે દિલ્હીમા પણ ગરબડ થઈ રહી હતી, વૃદ્ધ
 બહાદુરશાહ પોતાના પુત્ર જવાબખતને રાજસહાસન
 આપવાની ચેષ્ટા કરી રહ્યા હતા ફખરુદ્દીન અબ્દોનેના પક્ષમા
 હતાં બોર્ડ ડલહાઉસીએ દિલ્હીના એજન્ટ સર ટોમ્સ મેટ-
 કાફ સાહેબને લખ્યું હતું કે, ફખરુદ્દીનને મળી તેને
 પોતાના પક્ષમા લઈ લેવો સર ટોમ્સ તમને મળ્યો એજન્ટ
 ગવર્નર જનરલની ઇચ્છા તેમને કહી ફખરુદ્દીને કોઈ પણ
 પ્રકારની આનંદા પ્રગટ ન કરતા કહ્યું કે બે માફ રાજકીય
 માન સમ્માનાદિ જેમનું તમ રહે તા હું ગવર્નમેન્ટની
 ઇચ્છા અનુસાર કાર્ય કરી શકું છું તેજ સમયે કરારનામું
 તૈયાર કરવામા આવ્યું ફખરુદ્દીને તે ઉપર સહી કરી.
 આ કાર્ય શુભપણે થયું હોવા છતાંયે ડ્રપુ ન રહ્યું અને
 ઝીનતમહલ પોતાના ગારવની હાની સાબળી બહુજ દુખી
 થઈ પરંતુ તે પછીજ ૧૮૫૬ ની તા. ૧ લી જુલાઈએ
 ફખરુદ્દીન પરલોક સિધાવ્યો પુત્રના મરણને લીધે વૃદ્ધ બહા-

દુરશાહ બહુજ દુષ્ટી થયા હવે બીજો પુત્ર મિરજા પુર્રમ આગળ વધ્યો. તેણે બ્રિટિશ એજન્ટ પાસે એક નિવેદન પત્ર મોકલી પોતાનો અધિકાર પ્રમાણિત કરવા ઇચ્છ્યું.

આ સમયે હિંદુસ્થાનના પ્રધાન શાસક લોર્ડ કેનિંગ હતા. નવા ગવર્નર અને નવી મત્રી સભા હતી લોર્ડ કેનિંગ ભારતથી અનભિજ્ઞ નહોતા. લોર્ડ ડલહાઉસીના લખેલા કાગળ પત્રો તેમણે જોયા હતા તેથી તઓ પણ દિલ્હીના સબધમા લોર્ડ ડલહાઉસીના પક્ષપાતી થયા તેમણે કહ્યું, “દિલ્હીના રાજવંશના દરેક અધિકારો વિલુપ્ત થઈ ગયા છે, અને જે બચ્યા છે, તેનો નાશ કરવો કઠિન કાર્ય નથી નજર આપવી બધ થઈ, સિકકા ચાલવાનું અટકાવ્યું નજર પ્રભૂતિ જેવી યુકિતથી બધ કરવામા આવી, તેવીજ યુકિતએ રાજાની ઉપાધિ પણ હટાવી શકાય તેમ છે મિરજા મહમદ પુર્રમજ હવે દિલ્હીનો પ્રાકૃતિક અધિકારી છે અને બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ તેના અધિકારની રક્ષા માટે તૈયાર છે પરંતુ મિરજા મહમદ પુર્રમ રાજાની ઉપાધિનો દાવો કરી શકે તેમ નથી” ગવર્નર જનરલનો આ મત મત્રી સભાએ સ્વિકાર્યો અને તરતજ આ વિષયની સૂચના દિલ્હીના એજન્ટ મેટકાફ સાહેબને આપવામા આવી તે સૂચનામા લખ્યું હતું કે,—“(૧) જે દિલ્હીના સમ્રાટના પત્રનો ઉત્તર આપવો આવશ્યક હોય તો એજન્ટ સમ્રાટને લખી આપે કે, ગવર્નર જનરલ જવાબજતાને ઉત્તરાધિકારી તરીકે સ્વિકારી શકેતો નથી (૨) કુબરૂદીન સાથે જે કરારો થયા હતા તેજ

કરારો મિરઝા ખુર્મ સાથે ઝાયમ રહેશે (૩) સમ્રાટના મૃત્યુ પછી ગવર્નમેન્ટ મિરઝા મહમદ ખુર્મને વશની પ્રધાન વ્યક્તિ તરીકે સ્વિકાર કરશે આ સબધમા ફખરુદ્દીન સાથે જે શર્તો થઈ છે, તજ માન્ય રાખવામા આવશે માત્ર સમ્રાટની ઉપાધિને બદલે ખુર્મને શાહઝાદાની ઉપાધિ મળશે પરંતુ ગવર્નમેન્ટ કંઈ લખત કરી અથવા શર્તો લખી, તેમજ કંઈ વૃત્તિ વધાવી ને ઉપાધિ આપશે નહીં (૪) એક લખત કે વુ પડશે કે ભવિષ્યમા બીજા કોણ કોણને ઉત્તર-અધિકારી માનવામા આવશે પુત્ર હો કે પૌત્ર, કેટલા મનુષ્ય આ અધિકારના અધિકારી છે, તેનુ વિવરણ આપવુ પડશે પરંતુ પૂર્વવૃત્તી ભૂયતિનો કોઈ બીજો સગો એમા સન્નિમલિત કરવામા ન આવે (૫) આજ સધી દિલ્હીના સમ્રાટ માટે જે વૃત્તિ નિર્ધારિ છે, તેમાથી શાહઝાદાને ૧૫ હજાર રૂપીઆ આપવામા આવશે

ઇ સ ૧૮૫૭ મા મુગલ વશનુ લાગ્ય એવી રીતે નિર્માણ થયુ બ્રિટિશ સરકારનુ એ અતિમ સિધ્ધાત જ્યારે ઝીનતમહલે જાણ્યુ, ત્યારે તે બહુજ ક્રુધ્ધ થઈ હુસેઈ યાતનાઓથી તેની હૃદય-અન્યિ છિન્ન ભિન્ન થવા લાગી, પરંતુ એવી અવસ્થામાયે તેમની હૃદયગત વાસના દૂર ન થઈ તે હવે સારા અવસરની પ્રતિક્ષા કરવા લાગી હવે તેનો પુત્ર જવાબજત યૌવન અવસ્થામા આવી પહોચ્યો હતો વયના વધવા સાથે તેની તેજસ્વિતા પણ વધતી ગઈ તે લખવા બહુવા અને અભિસ્રતા

સગ્રહમાં દસ્તાવિજ થયો પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર પર તેને અશ્રદ્ધા ધીમે ધીમે વધવા લાગી અને અવસર મળતાજ તે બ્રિટિશ સરકારનો વિરોધી બન્યો.

દિલ્હી સમ્રાટના ઉત્તરાધિકારીની ચૂંટણી વેળા જનસમાજમાં કોઈયે પ્રકારની ઉતેજના હતી નહીં. ઉતેજના તો તેજ સમયે આવી, કે જ્યારે દિલ્હી ગજવળના બધા અધિકાર વિલુપ્ત થવાના સમાચાર પ્રજાને મળ્યા. સને ૧૮૫૭ ના કેટલાક મહિના સમાપ્ત થતા અસહમાનોમાં ઉતેજનાના ચિન્હો દેખાવા લાગ્યા એજ સમયે દિલ્હીમાં એવી અફવા પણ ફેલાઈ રહી હતી કે ફારિસના રાજા હિંદુસ્થાન ઉપર ચઢાઈ કરશે, અત્રે અંગ્રેજોના અધિકારો વિલુપ્ત થઈ જશે બજારમાં એવી એવી અનેક અફવાઓ ફેલાઈ ગઈ હતી કોઈ કહેતો હતો કે નશિયા ફ્રાન્સિસવાળાઓની સહાયતા કરશે, અને પુનઃ પ્રાચિન રાજવંશનું આધિપત્ય હિંદુસ્થાનમાં જામશે આવા પ્રકારની વાતો સેનાનિવાસ ઉપરાત ઠેકઠેકાણે ફેલાઈ રહી હતી ૧૮૫૭ માં દિલ્હી ઉતેજનાના ગગથી રંગાઈ રહી હતી માર્ચ માસના પ્રારંભમાં દિલ્હીની જામા મસ્જિદમાં એક વિજ્ઞાપન ચોટાડેલું દેખાયું જેમાં લખ્યું હતું કે, ફારિસની સેના અંગ્રેજોના હાથમાંથી ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કરવા માટે તૈયાર થઈ ચૂકી છે, તેથી આ સમયે કાફિરો સાથે સમસ્ત અસહમાનોએ યુદ્ધ કરવું જરૂરી છે.

આવા અનેક કારણોને લઈ લોકોએ એમ માની લીધું હતું કે એક ભયાનક વિપ્લવ થશે, અને તેમાં અંગ્રેજો

તત્કાલ નષ્ટ થઈ જશે દિલ્હીના સમ્રાટ બહાદુરશાહ એ હિલચાલમાં ભાગ લેતા નહોતા જો કે બધા કામો તેમના નામથીજ કરવામાં આવતા હતા કે પનીનું શાસન ખૂટવી લેવાનું તેમના નામે વડચન્ત્ર રચાયું હતું, ત્યારે તેઓ એ વિષયમાં કશુંયે બાંધેલા નહોતા, તથા કોઈપણ હિલચાલ વિષે તેઓ ધ્યાન આપતા નહીં

આવા પ્રકારે દિલ્હીમાં ખૂબ ઉશ્કેરણી થઈ રહી હતી. એજ દિવસોમાં મિરઠની ત્રીજી ઘોડેસ્વાર સેના નહાસી આવી હતી તે નહાસતા દિલ્હી આવી પહોંચી કાશ્મીરી દરવાજા પાસે પહોંચ નાખ્યો મિરઠથી નહાઠેલા સનિકો સવારના આઠ વાગેજ ચમૂનાના ઢોલ ઘાટના અધ્યક્ષને મારી ઢોલ ધરમાં આગ લગાડી દિલ્હીના કિલ્લા પાસે આવી પહોંચ્યા અને પોકારી પોકારી કહેવા લાગ્યા કે, અમો મિરઠના અગ્રેજોને મારી અહીં આવ્યા છીંએ માટે અગ્રેજો સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઓ અમો સમ્રાટની સહાયતા પ્રાપ્ત કરવા નગરમાં આવવા ઇચ્છીએ છીંએ રણમત્ત સિપાહોના નાદો સાલળી વૃદ્ધ બહાદુરશાહે કિલ્લારક્ષક સેનાના સેનાપતિ કપ્તાન ડગલાસને દિવાને આમમમાં બોલાવ્યા ડગલાસે કહ્યું, હું નીચે જઈ તેઓને પાછા વાળી આવું છું પરંતુ ડગલાસના પ્રાણ જવાના ભયથી વૃદ્ધ બહાદુરશાહે તેને નીચે જતા અટકાવ્યા ત્યારે ડગલાસે ખિડકીથીજ મોઢું કાઢી, પોકારી પોકારી સૈનિકોને કહ્યું કે, તમારા સમ્રાટને તમારા આવવાથી ખડુંજ કદ થઈ રહ્યું છે તમો પાછા જાઓ પરંતુ

તેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા ઉશ્કેરાએલા સિપાહોના કાનમા તેની વાત ખોટી કે નહીં, તેમા પણ સંદેહ છે.

દિલ્હીમા પ્રવેશ કરવાનો કોઈયે માર્ગ નહોતો એક માર્ગથી દિલ્હીમા પ્રવેશ કરવાનો સુયોગ ન મળતા બળવાખોરો ઉન્મત્ત થઈ બીજા માર્ગથી દિલ્હીમા પ્રવેશવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા તેઓ રાજઘાટ નામના દ્વાર ઉપર જઈ ખોટા દ્વારના રક્ષક મુસલમાનોએ બળવાખોરો માટે દ્વાર ઉઘાડી નાખ્યા ઉશ્કેરાએલા બળવાખોર સૈનિકો અહર ધૂસ્યા દિલ્હીના અંગ્રેજો બાણતા નહોતા કે મિરઠમા સિપાહોએ હત્યાકાંડ કર્યો છે કારણ કે મિરઠ અને દિલ્હી વચ્ચેના તારના દોરડાઓ કાપી નાખવામા આવ્યા હતા સવારના જ્યારે એ બિનાના સમાચાર તાર ઓફીસના કર્મચારીને મળ્યા, ત્યારે તેઓ તેજ સમયે યમૂનાના પૂલ તરફ ગયા તેઓ નિર્ધારેલા સ્થળે પહોંચે તે અગાઉ મિરઠમા હત્યાકાંડ કરી દિલ્હી તરફ નહાસી આવતા બળવાખોરો આવી પહોંચતા તાર ઓફીસના કર્મચારીઓ માર્યા ગયા પરંતુ આ ખૂનામરડીની બબર પણ પ્રથમ કોઇને મળી નહીં મિરઠના ઘોડેસ્વારોની સખ્યા અધિક નહોતી, પણ તેઓમા ધીમે ધીમે પેદળ સિપાહો જઈ ભેળાયા શહેરના રક્ષક સૈનિકો ઉન્મત્ત થઈ બળવાખોર થયા દિલ્હીના ઉત્તેજિત લોકોએ પણ કેમશ તેમને સહાયતા આપી અથવા તેઓ સાથે ભેળાઈ ગયા તોયે દિલ્હીની સમસ્ત જનતા રણમત્ત સિપાહોના પક્ષમા ગઈ નહીં. શહેરમા સિપાહીઓએ પ્રવેશ કર્યો અને

દિલ્હીની દશા બદલાઈ, તેમા અણધારું પરિવર્તન થયું સમસ્ત નગર કોલાહલથી ગાજી ઉઠ્યું શાંતિપ્રિય અધિવાસી ભયભીત થઈને આત્મરક્ષા માટે પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા દિલ્હીની ફકાનો બધ થઈ, અને દિલ્હીના જે નિવાસીઓ બળવાના તગમા પોતાનું કાર્ય સાધવા ઇચ્છતા હતા, તેઓ ઉન્મત્ત સિપાહો સાથે જઈ લેળાયા તેથી તા. ૧૦ મી મેના દિવસે મિરઠમા જેવું ભયાનક હત્યાકાંડ થયો હતો, તેવોજ તા. ૧૧ મી મેના દિવસે દિલ્હીમા થયો.

આ સમયે દિલ્હીમા ૩૮,૬૪,૭૪ નબરના ત્રણ સિપાહી ફળો હતા એ ત્રણે ફળોમા ૭૫૦૦ સનિક પુરૂષો હતા તે ઉપરાંત 'ગોલ્ડન' સનિકોનું એક ફળ હતું આ ફળમા ૧૬૦ સૈનિકો હતા ૬૨ અગ્રેજ મેના સબધી કાર્યમા લાગ્યા હતા.

મિરઠના ઉત્તેજિત સિપાહો ત્રણજ વેગથી નગરમા પ્રવેશ કરતા હતા સામે જે અગ્રેજ મળે તેને ત્યાજ ઠાર મારી નાખતા અનેક નિર્દોષ અગ્રેજો બળવા ખોર સિપાહોના પંજમા માર્યા ગયા હશે એમ કહીએ તો ચાલે અગ્રેજોને ઠાર મારી નાખવું અને તેમના ઝડેઠાણો સળગાવી મૂકવા એ બળવાખોરોનું પહેલું કર્તવ્ય હતું બળવાખોરો ઠેકઠેકાણે આગ લગાડતા અને ખૂનામરડી કરતા કલકત્તાદ્વાર તરફ કમિશનર ફ્રેન્ચર અને ડગલાસની શોધમા ગયા આ સમયે ૩૮ નબરની સેનાના કેટલાકે સિપાહો રાજમહેલની રક્ષા માટે રોકાયા હતા બ્યારે ઉન્મત્ત સિપાહો રાજમહેલ

પાસે ખડોઆ ત્યારે કમિશનર ફ્રેન્ચર અને ડગલાસે „૩૮ નંબરની સેનાને પોતાના પક્ષમાં રાખવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તેઓ કમિશનરના પક્ષમાં ન રહેતા આવેલા બળવાખોર સિપાહોના પક્ષમાં ભેળાઈ ગયા કારણ કે, જાતિનાશ અને ધર્મનાશની આશકાથી તેઓના પણ હૃદયો ઉતેજિત થઈ રહ્યા હતા આ દશા બેઈ ફ્રેન્ચર અને ડગલાસ સાહેબ કોટવાળી ઉપર ગયા આક્રમણ કરનાર ઘોડેસ્વારોએ તેમનો પીછો પકડ્યો કમિશનર ફ્રેન્ચર એકને ગોળી મારી, બીજાનો ઘોડો ઘાયલ થયો પરંતુ તેથી આક્રમણ કરનાર સિપાહોએ તેમનો પીછો ન મૂક્યો દિલ્હીની જનતા પણ ઉપદ્રવ કરવા લાગી હવે બીજો કોઈ ઉપાય ન દેખાતા કમિશનર ફ્રેન્ચર નહાડો અને કેપ્ટન ડગલાસ ખાહીમાં ફેદી પડ્યો તેને બહુજ માર લાગ્યો, ત્યાથી પોલીસના માણસોએ તેમને ઘેર ખેંચીવેતા કર્યા

બળવાખોર સિપાહો કેપ્ટન ડગલાસના ઘર પાસે પણ જઈ ખડોઆ ત્યા કેપ્ટન ફ્રેન્ચર પણ હતો કેપ્ટન હયિનસન પણ દુ ખી અવસ્થામાં પડ્યો હતો, તથા તેજ જરમાં એક અગ્રેજ પાદરી અને કેટલીક માહિલાઓ પણ હતી તે સર્વ બળવાખોરો હાથે માર્યા ગયા

નર શોણિત પ્રવાહથી દિલ્હી સમ્રાટનું વાસભવન આવી રીતે કલકિત થયું કેટલાકોએ તો આ હત્યાકાંડમાં વૃદ્ધ બાદશાહને સમ્મિલિત જણાવ્યા છે, પરંતુ તે માટે કશુંયે પ્રમાણ આપી શકાયું નથી. ઉત્તેજિત સિપાહો બે

કે દરેક કૃત્યો વૃદ્ધ બહાદુરશાહના નામેજ કરતા હતા, પણ તેમણે કદિયે તે માટેની સમ્મતિ આપી નહોતી વળી બળવાખોરોએ મચાવેલા ઉપદ્રવને દાખી દેવા માટે મિરઠથી સેના આવે, તેની વૃદ્ધ બહાદુરશાહ વાટ જોતા હતા મિરઠના સિપાહોનો બળવા દાખવા માટે તેમને સહાયતા જોઈતી હતી તે તેમને મળી નહીં બળવાખોર સિપાહોએ મચાવેલા ઉપદ્રવ સળધે વૃદ્ધ બહાદુરશાહે આઝાના કાલવિન સાહેબને એક પત્ર લખ્યો હતો, જેમા જણાવ્યું હતું કે “સમસ્ત નગર અને કિલ્લો (બળવાખોર) સિપાહોના અધિકારમા છે અમો બધા તેને આધિન થઈ રહ્યા છીએ ઉત્તેજિત સેનિકો નગરનું દ્વાર ઉઘાડી મિરઠના લગભગ ૧૦૦ સિપાહોને જઈ મળ્યા છે અગ્રેજ ફ્રંજર માર્યો ગયા છે” આ પત્ર મળતા કાલવિન સાહેબે તા ૧૫ મી મેના દિને કલકત્તા ખાતે તારનો સંદેશો મોકલ્યો હતો ભારતની સરકારને સાથી પ્રથમ બળવો થયાની ખબર કાલવિન સાહેબના આ સંદેશાથી મળી હતી *

રાજમહેલમા ઘણાંયે સિપાહોને જોઈ વૃદ્ધ ભૂપતિ બહુજ દુખી થયા આ સમયે સિપાહો બીજાઓને પોતાના પક્ષમા લેનાઈ જવા કહેતા હતા બળવાખોર સિપાહોના પોકાર અને કોલાહલથી રાજમહેલ ધ્રુજ રહ્યું હતું રાજમહેલ, તૃતીય અધારોહી દળ, દિલ્હીના ૩૮ સૈનિક દળ અને મિરઠના પાયદળ સિપાહોથી ભરાઈ

હું હતું રાજમહેલ અહારના મકાનોને ઘોડેસ્વાર સૈનિકોએ બેલો બનાવી, તેમા ઘોડા રાખ્યા હતા તેથી મિરઠની પાયદળ ના આખી રાત ચાલવા કારણે થાકી ગઈ હતી તેઓ ગલ શહેનશાહના મુરમ્ય સલામ ઉપમા સૂવા લાગ્યા ।।મેર સશસ્ત્ર રક્ષક સૈનિકો નિયુક્ત કરવામા આવ્યા હતા ।।રાજ સમયમા અસહાય એ સી વર્ષના વૃદ્ધ બહાદુરશાહને ।વ્ય રાજમહેલ સુરક્ષિત સૈનિક નિવાસ થઈ ગયું

દિલ્હીના દરિયાગળ મહોલ્લામા અંગ્રેજો રહેતા હતા । મહોલ્લો ભય કર હત્યાકાંડનું કેદ્ર બન્યું હતું અપોર તા સૂધીમાજ ઉન્મત્ત થયેલા સિપાહોના હાથે પ્રધાન ધાન અંગ્રેજો માર્યા ગયા દિલ્હી બેક લટી લેવાઈ રેકના કુર્મચારીઓ આડે આવવાથી માર્યા ગયા ‘દિલ્હી બેકેટ’ છાપખાનું પણ વિધ્વસ્ત થયું અને ખ્રિસ્તી કપોટીટરો (બીબા ગોઠવનાર) પરલોક સિધાવ્યા આક્રમણ રનારાઓ બધા અક્ષર (ટાઈપના બીબા) બહુકમા ભરવાને થઈ ગયા આ સમયે સિપાહો એટલા બધા ઉત્તેજિત હતા કે તેઓ જ્યાં કોઈએ અંગ્રેજ અથવા ખ્રિસ્તીને જોતા તેને યાજ મારી નાખતા

સોમવારની સવારે દિલ્હીની ૩૮, ૫૪ તથા ૭૪ બરની સેનાના સમસ્ત સિપાહો અને ગોલદાબ્બે ક્ષકરી શિક્ષણ માટે મેદાનમા આવ્યા હતા તેઓ સામે મરાઠપૂરના જમાદાર ઈશ્વરપાડેનો વિચાર વિવરણ અને ફાત્તીનો હુકમ સંભળાવ્યો, અને એટલા માટેજ દિલ્હીની

સમસ્ત સેનાને અધિકારીઓએ ભેગી કરી હતી તે બધાએ આ ઘટનાઓ સાંભળી તેની વિરુદ્ધમાં સતોષ કે, અસતોષ પ્રગટ ન કરતા હરેક પોતપોતાને ઘેર પાછા વળ્યા હતા ત્યાર પછી એકાએક દસ વાગ્યે તેમના ભાવો બદલાયા, તેઓને હજી સૂધી એની ખબર નહોતી કે મિરઠથી સિપાહો આવી પહોંચ્યા છે તેઓના આગમનની ખબરે તેઓમાં વિશેષ પરિવર્તન કયું નોકરોએ પોતાના ઓપીસરોને ખબર આપી અને ઓપીસરો કર્તવ્ય પાલન માટે તૈયાર થઈ ગયા હજી સૂધી તેઓ એમજ માનતા હતા કે એ લોકો માત્ર કેદખાનાના કેદીઓને છોડાવશે બીજા ઉપદ્રવો કરશે નહીં પરંતુ તેમની એ આશા જોત જોતામાં નિરાશામાં ફેરવાઈ ગઈ, અને તેઓ ઉન્મત્ત થએલા સિપાહોના શસ્ત્રઘાતથી મરવા લાગ્યા *

બળવાખોરોએ આવી રીતે ઉપદ્રવ વધાવી મૂક્યું આખા નગરમાં ભય કર હત્યાકાંડ થતા અજબકતાકેલાવા લાગી પણ બળવાખોર સિપાહો વધુ દિવસ સૂધી ટકી શક્યા નહીં તોયે તેઓએ એ થોડાજ દિવસોમાં પોતાની ઉન્મત્તતાને સારી રીતે પરિચય કરાવ્યો. અતે તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરના દિવસે લાહોરી દગ્વાળ, બામા' મસજિદ, અજમેરી હરવાળ તથા મુગલ સમ્રાટના રાજમહેલ ઉપર અગ્રેજોએ

* ૧૮૫૭ના બળવાનો મધ્યથી ઇતિહાસ જાણવા માટે સ્વ અંગક સ્મારક અથવાળા હેઠળ પ્રગટ થએલા સિપાહીઓના બળવાનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ અને ૨ વાંચો

કબજે મેળવ્યો મુગલ સમ્રાટના ચિરપ્રસિદ્ધ રાજમહેલ ઉપર કબજે મેળવતા તેઓ તેના અધિકારી થયા દિલ્હી ઉપર અંગ્રેજોનો અધિકાર થતા બળવાખોર સિપાહી ભગ્નોત્સાહ થયા નગરનિવાસીઓ પોતાની મૂલ્યવાન સામગ્રી લઈને નગર છોડી જવાની તયારી કરવા લાગ્યા અને અંગ્રેજ મૈનિકો પ્રતિ હિંસાની તૃપ્તિનો સુયોગ બેવા લાગ્યા તેઓ જે કોઈને સામે બેતા તેના ઉપર શસ્ત્ર ચલાવવા લાગતા. સિપા સેનાએ પણ લૂટફાટ કરવામા તેમની સાથે ભાગ લીધો એમા શકા નથી કે જેમણે નિર્દોષ અંગ્રેજો અને તેમની મહિલા તથા બાળકો ઉપર શસ્ત્ર ચલાવ્યા હતા તેઓ રહેજ પણ દયાને પાત્ર નહોતા પરંતુ જેઓએ કદિ પણ અંગ્રેજો વિરુદ્ધનું કાર્ય કર્યું નહોતું, તમની રક્ષા કરવી એ અંગ્રેજોનું પરમ કર્તવ્ય હતું પરંતુ તે પ્રત્યે કોઈએ લક્ષ આપ્યું નહીં, અને જેઓ દિલ્હીના કોટમા રહેતા હતા, તે બધા અપરાધી અથવા અંગ્રેજોના શત્રુ સમજવામા આવતા હતા. શાત અને અશાત, અપરાધી અને નિરપરાધી બધાને સમભાવે ફળ ભોગવવું પડતું હતું દિલ્હી ઉપર અધિકાર મળ્યા પછી કેટલાક દિવસો સુધી એવીજ રીતે નિર્દોષ મનુષ્યો બહુકની ગણીઓ વડે અથવા અન્ય પ્રકારે માર્યા જતા હતા આ સમયે રોગી અને અશક્તો ઉપર પણ દયા દાખવવામા આવી નહીં. વિપક્ષી સિપાહી

Lord Roberts Forty one years in India
Vol I P 245

લગભગ ૧૦૦ રોગી અને ઘાયલોને છોડી નહાસી ગયા હતા કેપ્ટન હંડસનના સૈનિકોએ તે બધાઓને મારી નાખ્યા અનેક અશક્ત (ઘાયલ) સિપાહો દરબારગૃહ પાસે સૂતેલા હતા, તેઓ બધા અંગ્રેજ સૈનિકોના સગિનોના ઘાતથી પરલોક સિધાવ્યા, પરંતુ સ્ત્રી અને બાળકો ઉપર કોઈયે શસ્ત્ર ઉચક્યા નહીં *

* અંગ્રેજોએ દિલ્હી ઉપર અધિકાર મેળવતા જે જે અત્યાચારો કર્યા હતા, તે વિષ જે આપણી કલમે કે લખાય તો અતિથોડકિત કરી ગણવામા આવે તેથીજ બળવાનો સુત્ર સદ્ ઇતિહાસ ઈર્ષ્ટી યુરોપીય સર જોન કે, સાહેબે જે કંઈ (*Key Sepoy War Vol III P 635-86*) લખ્યું છે તે અંગ્રે રજુ કરવામા આવે છે —

“ જે સખ્યાબંધ મનુષ્યોએ અમારા ઉપર કદીયે હાથે ઉચક્યા નહોતા, વા જેઓએ અમારા ઉપર કદીયે શસ્ત્રાઘાત કર્યો નહોતા અને જેઓ શાતપણે નિરપદ્રવી વ્યાપાર ધંધો શાંતિ સાથે કરતા હતા, અને જેમના ઉપર તેમનાજ (દેશી બળવાખોર) લોકોએ ખૂબ અત્યાચાર કર્યા હતા, એટલુંજ નહીં-પણ જેઓ જૂદા જૂદા ત્રાસો સહન કરતા મૃત સમાન થઈ પડ્યા હતા, તેવાઓમાના અનેકની છાતીઓ ઉપર સગિનની અણી ભોકી દેવામા આવી હતી કેટલાકો તલવારના તો કેટલાકો પિસ્તોલના ભોગ થયા હતા અમેએ ન્યારે દિલ્હી ઉપર વિજય મેળવ્યો, ત્યારે પ્રથમના કેટલાક દિવસોના દગલમા સખ્યાબંધ નિરપરાધી મનુષ્યો આપણા તરફથી ગોળીઓ છોડી મારી નાખવામા આવ્યા હતા, ત્યારે કેટલાકોનો નિર્દયતાથી વધ કરવામા આવ્યો હતો

દિલ્હીના રાજમહેલ ઉપર અધિકાર મળી જવા છતાંયે વૃદ્ધ બહાદુરશાહ અંગ્રેજોના હાથમા આવ્યા નહીં

એ ભય કર હત્યાકાડમા આપણા કેટલાક શૂરવીર નરોએ પોતે જાતે કે પણ એવું પ્રત્યક્ષ કર્યું નહોતું, તો પણ એવા કૃત્યો માટે તેમણે બીજાઓને સમ્મતિ આપી હતી આ વાતની કોઈથીયે ના પાડી શકાય નહીં”

એક બીજા અંગ્રેજ ગૃહસ્થે નિચે મુજબનું વર્ણન કર્યું છે —

“બળવાખોરો નગર છોડી નહાસી ગયા હતા અમારા મેનિકે ઉપરાંત બીજા થોડાકેજ દેશી લોકો જોવામા આવતા હતા, જ્યારે અમારી સેનાએ નગરમા પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે નગરજનો કિલ્લાની અંદરની બાજુએ ભેગા થયા હતા તે બધાઓને અમેએ સગિને ભોંડી ત્યાંને ત્યાંજ મારી નાખ્યા હતા પ્રત્યેક ગૃહમા લગભગ ચાળીસથી પચાસ માણસો છુપાઈ રહ્યા હતા એટલે માર્યા ગએલાઓની સખ્યા કેટલી મોટી હોવી જોઈએ તેની કલ્પના કરવી રહેલ છે એ માર્યા ગએલાઓ બળવાખોર નહીં પણ આપણા હિતેચ્છુ, આપણા મિત્રો અને આપણા શાત તથા ક્ષમાશીલ અધિકારને ચાહનારા શહેરીયોજ હતા પરંતુ મને કહેતા આન દ ચાય છે કે, આપણને પોતાના મિત્રો માનવામા તેઓ નિરાશ થયા હતા” એ પ્રસંગે ત્યાં હાજર રહેલો બીજો એક અધિકારી જણાવે છે કે, “જો સિપાહો પોતે જામ્મી થએલા હોવાથી પોતાના સ્થાનથી ખસકી શકતા નહોતા એવા સિપાહો ધરોમા છુપાએલા અમને પ્રતિદિન મળી આવતા, તે સર્વને ત્યાંને ત્યાંજ ધાર મારી નાખવામા આવ્યા હતા અમેએ શહેરની બધી દુકાનો લૂટી લીધી હતી અને બધી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ ભેગી કરી તેનું લીલામ કરી દ્રવ્ય ઉપજાવ્યું હતું આટલું કરવા છતાંયે અમારી દૈવાગ્નિ રહેજે ઠી થઈ નહીં (Times Dated 27th September A D 1857)

મિરઝા ઇલાહીબક્ષ બહાદુરશાહનો આત્મિક હતો બહાદુરશાહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર દારાબખ્ત સાથે તેની કન્યાના લગ્ન થયા હતા ઇલાહીબક્ષ ભૂપતિને પોતાના ઘરે લઈ આવ્યો ત્યાથી તેઓ ઝીનતમહેલ અને પોતાના ૧૫ વર્ષના પુત્ર સાથે હુમાયૂંના મકબેરા (Tomb) મા ચાલ્યા ગયા પરંતુ ત્યાં તેઓ અધિક દિવસ સુધી રૂપા રહી શક્યા નહીં કેપટન હંડસન સાહેબના સહાયક રજબઅલીએ તેમનો પતો મેળવી આપ્યો હંડસન સાહેબે સેનાપતિ વિલ્સન પાસેથી તેમને કેદ પકડવાની અનુમતિ માગી વિલ્સને અનુમતિ આપવા સમયે સૂચના કરી કે, તેમની સાથે કોઈ દુર્વ્યવહાર અને તેમના જીવનું હરણ કરવામા ન આવે કેપટન હંડસન આ સૂચના માલગી ૫૦ મેનિકો સાથે મકબેરા તરફ ગયો અને મકબેરાને હંડસને ચોમેરથી ઘેરી લીધો રજબઅલી અને તેનો એક સહચર ઝીનતમહેલ પાસે મકબેરામા ગયો બે કલાક સુધી કેપટન હંડસન તેઓના આવવાની વાટ જોતો બહાર ઉભો રહ્યો અત રજબઅલી ઝીનતમહેલ અને વૃદ્ધ બહાદુરશાહને આત્મ સમર્પણ કરવા માટે ખૂબ સમજાવી કરાને લઈ આવ્યો હંડસને ત્યાં પણ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે સત્કાર સાથે કોઈ પણ દુર્વ્યવહાર કરવામા આવશે નહીં, અને તેમના એકે વાળને કોઈ સ્પર્શ કરી શકશે નહીં તુરંતજ ઝીનતમહેલ એક પરદાથી બંધ ‘પાલખી’મા બેસી બહાર આવી તેમનો તરૂણ પુત્ર પણ તેમની સાથે હતો તે પછી વૃદ્ધ

ભૂપતિ બહારદુરશાહની પાલખી પણ ધીમે ધીમે બહાર
આવી કેપટન હંડસન હાથમા નગ્ન ચળકતી તલવાર
લઈ મકબેરાના દ્વાર ઉપર વાટ જોઈ રહ્યા હતા તેમૂર
વશનો અતિમ દિપક વૃદ્ધ બહારદુરશાહ ગંદર લાયલિતપણે
અને અસ્થવ્યસ્થ થયેલા જીગરે જુજતો તેની પાસે આવી
ખડોચ્યો કેપટન હંડસને તેમને શસ્ત્ર ત્યાગ કરવા માટે કહ્યું
વૃદ્ધ ભૂપતિએ પુછ્યું, -“ તમે વીર છો કે નહીં ?” આ પ્રશ્નનો
ચોગ્ય ઉત્તર વાળવામા આવ્યો આપણે ઉપર વાચી ગયા છીએ કે
ગજબઅલી હુમાયુ ના મકબેરામા મોગલ સમ્રાટને લેવા હંડસ-
નની આજ્ઞાથી ગયો હતો, તેને પાછા વળતા બે કલાકની
વાર લાગી હતી એ બે કલાક સુધી બહારદુરશાહની મૂખ્ય
બેગમ અને મત્રી ઝીનતમહેલ સાથે ગજબઅલીને વિચાર
થયો હતો જ્યારે ઝીનતમહેલને એવું વચન આપવામા
આવ્યું કે, બાદશાહના સ્વમાન તેમજ તેમના જીવને કશીયે
હાની કરવામા નહીં આવે તેમજ શાહઝાદા તથા ઝીનત
મહેલને પણ અભયદાન આપવામા આવ્યું, ત્યારેજ તેઓ
કેપટન હંડસનને તાબે થવા મકબેરાથી બાહર નીકળ્યા હતા,
પણ કેપટન હંડસને બહારદુરશાહને જોતાને વાર બધા શસ્ત્રો
ત્યાગી દેવાની આજ્ઞા કરી, તેથી તે વૃદ્ધ તેમૂરી ભૂપતિએ
શસ્ત્ર ત્યાગ કરવાની કે આનાકાની કરી, કારણ કે શસ્ત્ર
ત્યાગ કરવાની કૈયે શરતો કરવામા નહોતી આવી આથી
કેપટન હંડસન ખિન્ન થયો અને ક્રોધમા મોટા સાદે
ચોકારી ઉઠ્યો, -“ આવી રીતે જો તમે છટકી જવાના પ્રયત્નો

કર્તા તો યાદ રાખજો કે અહીંને અહા એક ભટકતા કુતરાના મોતે ઠાર માર્યા જશે” વૃદ્ધ ભૂપતિએ આવી પડેલા સમય અનુસાર દુખી વદને પોતાના શસ્ત્ર કેપટન હંડસનને સપૂર્ણ કર્યા એ ભારતના ભૂપતિ દિલ્હીથી એક ન્હાના અમલદારના હાથમા પોતાના શસ્ત્રો સોંપ્યા, એ કંઈક પ્રસંગ ઇતિહાસના પાને અવર્ય અમરજ રહેશે કયા લાખો ઉપર રાજ્ય કરતો બાદશાહ, અને કયા એક ન્હાનો અમલદાર હંડસન ! બહાદુરશાહ પોતાના શસ્ત્રો અગ્રેજ અમલદાર હંડસન પાસે ત્યાગ્યા, ત્યારે પિતાનું અનુકરણ શાહઝાદા જવાબખતને પણ કરવું પડ્યું જવાબખતે પોતાના વૃદ્ધ પિતા પછી પોતાના શસ્ત્રો હંડસનને સપૂર્ણ કર્યા અને તેઓ પાસે બાદશાહી ચિન્હ રૂપ જે વસ્તુઓ હતી, તેમજ અદ્વિતિય ગ્લનગરિત શસ્ત્રો નિરૂપાયે હંડસન સાહેબના હાથમા મૂક્યા ત્યાર પછી એ રાજકીય કેદીઓને કેપટન હંડસન દિલ્હી ખાતે લાગ્યો અને જે મુલ્યવાન વસ્તુ તથા શસ્ત્રો બાદશાહ અને શાહઝાદા પાસેથી ઉતરાવી અથવા કઢાવી લાધી હતી તે વસ્તુઓ સેનાપાત્ર વલસન એકલાને પચી જવા દીધી નહીં બાદશાહના જે અમૂલ્ય શસ્ત્રો હતા, તેમાથી થોડાક ચૂરી હોવાની તેને પરવાનગી મળતા, હંડમેને એક તલવાર જે ઉપર ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ નાદિગશાહનું નામ કોતરેલું હતું, તેમજ બીજી એક તલવાર જે ઉપર જહાંગીર બાદશાહના નામની છાપ હતી તે પસંદ કરી લઈ લીધી અને જર્વા સાથે એ મહાનુભાવોની તલવારને કમરે લટકાવી ફરતો હસો

બાદશાહ બહાદુરના નામની છાપવાળી તલવાર કેપટન હંડસન મહારાણી વિક્ટોરિયાને અર્પણ કરવાનો હતો, અને એના બદલામાં * ‘વિક્ટોરિયા મેડલ’ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખતો હતો.

દિલ્હીમાં આદની ચોક આગળ રાજકીય કેદીઓ આવી પહોંચતા તેમની સાથેના ઘણા નિકેટના સ્નેહ સંબંધીઓને જુટા થવું પડ્યું કેપટન હંડસને આગલા કેદીઓને નગરના પ્રધાન સિવિલ કમિયારી સેન્ડહર્સ્ટ સાહેબને સંપૂર્ણ કર્યા.

હંડસને વૃદ્ધ ભૂપતિને કેદ પકડવા પછી જ પીને બેસવાનું પસંદ ન કરતા, શાહના નિકેટના સ્નેહ સંબંધીઓ તથા શાહઝાદાઓને પકડવા પ્રયત્નો કર્યા રજબઅલી અને ઇલાહીબક્ષ નામના બહાદુરશાહના આત્મિય બે મુસલમાનો કેપટન હંડસનના સહાયક થયા, અને તેમના દ્વારાજ કેપટન હંડસનને બીજા શાહઝાદાઓનો પતો લાગ્યો † ઇલાહીબક્ષ અને રજબઅલી પોતાનાજ આત્મિય ભાઈબંધોને શોધી કાઢી શત્રુપક્ષના હંડસન સાહેબને સ્વાધિન કરી તેમની અઘોગતિના કારણ બની રહ્યા હતા કેપટન હંડસને સેનાપતિ વિલસનની આજ્ઞા હેઠળ શાહઝાદા મિરઝા ખિઝર

* Hudson Twelve years in India P 290

† કેપટન હંડસનની સહાયતા કેટલો નસૂસ ઇલાહીબક્ષ તે શાહઝાદાઓનો પિત્રાઈ થતો હતો, પણ કેપટન હંડસને તેને લાલચ આપી પોતાને વશ કર્યો હતો Keay Sepoy War Vol III P 648

સુલ્તાન, મિરઝા મુગલ અને તેનો પુત્ર મિરઝા અબુબકર એટલે બહાદુરશાહનો પૌત્ર, જેઓ પણ તેજ હુમાયની સમાધીમા છુપાએલા હતા તેમને પકડવા ગયો *

શાહઝાદાએને નહામી જવા માટે કોઈએ માર્ગ નહોતો ૧૦૦ મનિકોએ હુમાયની સમાધિ ઘેરી લીધી વૃદ્ધ બહાદુરશાહ અને શાહઝાદાઓ પણ કેપટન હડસનના કેદી બન્યા † કેપટન

* કેપટન હડસને રજબચલી અને હલાહીબક્ષને એવી આજ્ઞા કરીને હુમાયની સમાધિમા શાહઝાદાઓને પકડવા મોકલ્યા હતા કે, ‘કોઈપણ શરતની વાત ન કરતા ગુપ્તપુત્ર અમારે આધિન થવ, નહીં તો તેનું પગિણામ દુબકર આવશે’ Hudson Twelve Years in India. P 301

† જે સમાધિમા ગાઝાદાઓ છુપાએલા હતા, તે સમાધિની બાદ અને બાહ્ય લગભગ ૬૦૦૦ સિપાહો તમૂર વશના એ અતિમ ચિન્હોતી રક્ષા માટે શસ્ત્રથી સજ્જ થઈ તૈયાર હતા એવી ગિતે હડસન માહેબના રાથમા કેદ પકડાવા બદલ પોતાની વીરતાનો પગિય કરાવવા અને બાદશાહના વશજોને બચાવવા માટે દરેક પોતાનું શસ્ત્ર અર્પણ કરવા તત્પર હતા એ સૈનિકોએ શાહઝાદાઓને અગ્રેજોના તાબે ન થવા મમજતવા હતા, પણ એ ગળપુત્રોએ પોતાને એથી મળતો છર્પા જવાનો મુલક પ્રમગ જવા દીધો અને સમાધિથી એ રાજપુત્રો બહાર નિકળી કેપટન હડસનના હાથમા કેદી બન્યા રજબચલી અને હલાહીબક્ષ જેવા રાજપુત્રોના પિત્રાઇઓએ તેમને શી રીતે સમજાવી વાળ્યા હશે? તે તો માત્ર પરમાત્મા જાણે ઇતિહાસમા એ વાર્તા અઘાપિ પર્યંત ગુપ્તજ ગહી છે જેમના મરણમા માટે ૬૦૦૦ મશગ્ગ સિપાહો

હડસન તેમને લઇને દિલ્હી નગર આવ્યો. ઇશ્વર જાણે શા કારણે કેપટન હડસનને એવી શકા અને સાથે વિશ્વાસ હતો કે એ શાહઝાદાઓએ અંગ્રેજ મહિલાઓ તથા તેમના બાળગોપાળનું શોષિત પાત કયું છે અંગ્રેજ મહિલાઓને તથા તેમના બાળકોને મારી નાખવાનો એ શાહઝાદાઓ ઉપર કેપટન હડસનને વિશ્વાસ હોવાથી તેણે તેઓને ઠાર મારી નાખવાનો સકલ્પ કર્યો. શાહઝાદાઓ રથપર બેસી સમાધિ બહાર આવ્યા તેઓ બહાર નિકળ્યા કે તરતજ તેમના અને તેમના અનુચરોના શસ્ત્રો ઉતારી લેવામા આવ્યા, અને રથને નગર તરફ લઇ આવ્યા જ્યારે રથ નગર સમીપ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે કેપટન હડસને પોતાના સગાથી-ઓને સમ્બોધન કરી જોરથી કહ્યું—“આ શાહઝાદાઓ નન્ધાતક છે, તેઓએ અમારી કુલ-મહિલાઓને તથા બાળક-બાળિકાઓને માર્યા છે સરકારની ઇચ્છા અનુસાર એઓને હવે પોતાના

પોતાના પ્રાણના બલિદાન આપવા તત્પર હોય અને જો ધારત તો રાજપુત્રો આવેલી આપાત્તમાથી છટી શકત, પણ તે છતાંયે શાહઝાદાઓએ પોતાના એ દિનૈષીઓના વચનનો નિરસ્કાર કરી માત્ર એ અંગ્રેજ અમલદારો અને તેમના એ મુસ્લીમ મદદગાર તથા સમ્રાટના શત્રુ સિખ લોકોમાના માત્ર એકસો ઘોડે સ્વારોને આધિન થવાનો નિશ્ચય કર્યો એ બનાવ ઉપરથી જોઈને કલ્પી શકાય છે કે રજાબખાલી અને ઇલાહીબક્ષે અવરજ શાહઝાદાઓ સાથે કોઈ મદત્વનો સ્પષ્ટ કરાર કર્યો હોવો જોઈએ આવા કરારો વિના એ શાહઝાદાઓ કેદ થવા જાય એ સંભવેજ નહીં Our Indian Empire Vol. II 448

કર્મના કૃણ લોગવવા પડશે ” એટલું કહી તેણે શાહઝાદા
ઓને રથમાથી નિચે ઉતાર્યા, અને નિમ્ન લાગના વસ્ત્રો ખોલી
દેવાની આજ્ઞા કરી ક પિત હૃદયથી શાહઝાઓએ એ આજ્ઞાનું
પાલન કર્યું તે પછી તેમને પુન રથપર ચઢવાની આજ્ઞા
કરવામા આવી કેપટન હંડસન પોતાના ઉદ્દેશની સાધના માટે
તત્પર થયો અને એક સ્વારના હાથમાથી પિસ્તોલ લઈ
પોતાના હાથો વડે શાહઝાદાઓનો તેણે વધ કર્યો, શાહઝાદાઓ
પરલોક પામ્યા તે પછી તે પોતાના શિકારોના શબને
લઈ હૃદયિત્તે નગરમા જઈ ખોદ્યો સર્વ સાધારણને દેખા-
ડવા માટે એ શબો કોટવાલી સામેના એક ઓટલા ઉપર
ખુલ્લા જગ્યામા મૂક્યા. તેથી સિખો અને કેપટન હંડસન
જેવા હિંસાશિલ અંગ્રેજો પણ સતુષ્ટ થયા એ શાહઝાદા-
ઓના શબ કેટલાક દિવસો સૂધી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે
ખુલ્લા ઓટલા ઉપર પડ્યા રહ્યા + અને જ્યારે એ શબોમાથી

“ Keay Sepoy War Vol III P 6516 Mar-
tin's Indian Empire vol II P 448 Hudson
Twelve year's in India P 3150 Incidents in
Sepoy War P 134 By Sir Hopergrant

† સર હોપરગ્રાન્ટ સાહેબ, એક સ્થળે લખે છે કે, તે મરણ
પામેલા શાહઝાદાઓના મુખમંડળો મહાસામ્ય દેખાતા હતા, અને
તેમની અવસ્થા અનુક્રમે પાત્રીસ, પન્નીસ, અને અઠાર વર્ષની હતી
Incidents in Sepoy War 135

† Hudson Twelve year's in India P 302.

ફર્ગીશ આવવા લાગી, અને તે સડી ગયા, ત્યારે તે શબ્દોને ખસેડવામા આવ્યા *.

બહાદુરશાહ અને તેમની ધર્મ પત્નિ ઝીનતમહેલને તેમનાજ કિલ્લાના દરવાજાના રખેવાળ માટે કિલ્લાના દરવાજા પાસે બાધવામા આવેલા એક નાના અને અ ધકારમય ચોરડામા કેદ કરવામા આવ્યા એ કેદ અવસ્થામા તેમને ત્યા કેટલાક દિવસો સૂધી રહેવુ પડયુ ત્યાર પછી ૧૮૫૮ ના બન્યુઆરી માસની તા. ૨૯ મીએ તેમના ઉપર ન્યાયસરની તપાસ કરવાનો આરભ થયો, એ કાર્ય પૂરૂ થતા લગલગ એક માસ વિતી ગયો. એ તપાસ દરમિયાન તેમના ઉપર એવો આરોપ મૂકવામા આવ્યો કે, “તમે કિલ્લામાના અગ્રેજ સ્ત્રી પુરૂષોને મારી નાખવાના કાર્ય માટે સમ્મતિ આપી હતી ત્યારે વૃદ્ધ બાદશાહે કહ્યું,—“જો મેં એવી સમ્મતિ આપી હોય તો હમણાજ હું મારી જીભને ખેંચી તોડી નાખુ ” એમ કહેતા વૃદ્ધ શાહે પોતાની આગળીઓ મોમા નાખી

* કેપટન હડસનના એ કૃત્યાથી યુરોપમા પણ હડસન માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો, અને ઇંગ્લાન્ડના અગ્રેજોએ ભેગા થઇ તેનો વિરોધ કર્યો,—“પોતાના તાબાના કેદીઓને બાણી બેઠને ઠાર કરી, જે કૃત્યના પુરસ્કારમા હડસન સાહેબને નાઇટની ઉપાધિ મેળવવાની આશા હતી, તે તેની ઉપાધને એ શુદ્ધ કૃત્યે હમેશને માટે કાળો મેસ જેવો જે કદીયે ન નિકળે તેવો ડાઘ લગાડવો છે”

‘Star’ Dated 27th November A D 1857

તરતજ પોતાની જીભ જે રી પોતાના વચન પ્રમાણેનું
કૃત્ય કર્યું *

વૃદ્ધ બહાદુરશાહ જે સમયમા અગ્રેજોના હાથમા
કેદ હતા તે સમયે તેમને જીવતદાન આપેલું હોવાથી કોર્ટે
તેમને ફાંખીની સજા ન કરતા મરણ પર્યાંત કેદ ભોગવવાની
એટલે દેશનિકાલની સજા કરી †

વૃદ્ધ બહાદુરશાહને આન્ડામાન જેટમા વસીને
હવે પોતાનું જીવન વિતાડવું હોવાથી તેમના દુખમા
ભાગ લેવા, અને આન્ડામાનના ભયકર એકાંત
જગલના કબોટા સહન કરવા તેમની બેગમોમાથી ઝીનત
મહેલ તૈયાર થઈ એ તરૂણી પોતાના વૃદ્ધ પતિના
દુખમા અડગ ભાવે હિંમત સાથે તથા થઈ ઇતિહાસમા
ઝીનતમહેલનું નામ અવશ્ય તેના એ કૃત્યથી અમરજ
રહશે રાજમાતા થવાની તૃષ્ણા ધરાવનાર અને દિલ્લી પતિ
ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવનાર તરૂણી શાહી સુખ
વલવો ભોગવ્યા પછી વૃદ્ધ પતિ બાદશાહ સાથે આન્ડામા-
નના ભયકર જેટમા રહેવા તત્પર થઈ, એ વીર બાબા
ઝીનતમહેલ જેમ, તાજમહાલ નામની એક બીજી
બેગમ, તથા જવાનબખ્ત, તેની પત્નિ, અને તેની માતા તથા
ભગિની, અને બાદશાહની ગમેલી એક વેશ્યાનો પુત્ર શાહ અબ્બા-
સ અને કેટલીક દાસીઓ આન્ડામાનના દુખો સહન કરવા માટે

* Martin's Indian Empire Vol III P 120

† Martin's Indian Empire Vol III P 134

તૈયાર થયા તા ૪ ડીસેમ્બર ૧૮૫૯ ના દિવસે કલકત્તાથી ચાર માઈલના છેટે એક બદર ઉપર બધા હાજર થયા ત્યાથી “મેગોરા” નામની સ્ટીમરમા બેસાડી એ સર્વ શાહી કેદીઓને તા ૯ મી ડીસેમ્બરના રોજે રશુન ખાતે મોકલી આપવામા આવ્યા તે પછી ત્યાથી તેમને બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશમાના અત્યંત નિર્જન અને ઉજ્જડ તુચ્છ-તોગ નામના રશુનથી ત્રણ માઈલ છેટે આવેલા સિત્યાગ નદીના તટપરના સ્થાનમા લાવી નાખવામા આવ્યા

દિલ્હીના અતિમ મોગલ સમ્રાટ અને તૈમૂર વંશના અતિમ દિપક બહાદુરશાહ “ઝફર” વૃદ્ધાવસ્થામા દેશનિકાલના સકંટે સહન કરતા કેદખાનામાજ મરણ પામ્યા, આવી રીતે હિંદમાથી મુગલ શહેનશાહતનો પાયો જડમૂળથી ઉખડી ગયો તેમનુ સ્મરણ કરાવવા દિલ્હીમા આવે અનેક શાહી બહોજલાલી અને મહોજ્જવળતાનુ ભાન કરાવતા મહાલયો પોતાના સ્વામીઓ વિના સુના ઉભા છે હિંદના એ પાટનગર દિલ્હીમા જતા યાત્રીઓ જ્યારે જ્યારે લાલ કિલ્લા અને શાહી મહેલાતોને જુએ છે, ત્યારે તૈમૂર વંશનો અતિમ દિપક બહાદુરશાહ સ્મરણ આવતા અતર શોકની જવાણાથી ભભૂકી ઉઠે છે, અને હુલાએલુ દિલ આસૂ સારી સસાગની અસારતા સમજી સચેત થાય છે

ખડ ૪ થો

બળવા વિષે મહા કવિ ગાલિબનો અભિપ્રાયસૂચક લેખ

બળવાનો સમય, કે જ્યારે સહેજે શકા પડતા લોકોને ફાસીને માચડે ચઢાવવામા આવતા હતા, તેવા ભયકર પ્રસંગે મહા કવિ ગાલિબે બળવા ઉપર એક લેખ “દસ્તાનખુ” નામના પુસ્તકમા ફારસી ભાષામા લખ્યો છે, તેથી કવિ ગાલિબની સ્થિતિનો વિચાર આપણે કરી શકીએ તેમ છે કેટલાક બનાવો પ્રત્યે એક અથવા બીજી જહીકે અખાડા કરી તેનો ઉલ્લેખ ન કરવો, કેટલીક સત્ય હકીકતો કહેતા જીવનો જોખમ ખેડવો પડે, કેટલાક બનાવો જાણીજોઇને છૂપાવવા પડે, એવી સ્થિતિ બળવા સમયે લગભગ બધાની હતી તે સમયે મહા કવિ ગાલિબે આ લેખ લખ્યો છે તેથી વાચકોએ આ લેખ ઉપરથી એમ સમજી ન લેવું કે તેમા દર્શાવેલી પ્રત્યેક બીના સત્યથી ભરેલી છે, પછી ભલે અસત્ય લખવા માટે દુઘાણુ કરવામા આવ્યું ન હોય, અને જીવના જોખમની જહીકે અસત્ય લખવાની ફરજ પડી હોય એ બધું વિચારી લેવું વાંચકનું કાર્ય છે મહા કવિ ગાલિબ

દિલ્હીના સમ્રાટ બહાદુરશાહના સમકાલિન કવિ હતા. સમ્રાટ સાથે કવિને સારો સબંધ હતો અને સમ્રાટ તરફથી તેમને પગાર મળતા હતા. અંગ્રેજોએ પણ કવિ ગાલિબને પેન્શન આપવા માંડ્યું હતું. અંગ્રેજોની ભકિત કરવામાં કવિ ગાલિબે કેટલાક સમય વિતાડ્યો હતા, તથા ઈષ્ટ કવિ હતા, બીનહરોફ હતા, અને તથા અંગ્રેજોને શાંતિનો રાક્ષસ મનજતા હતા. માટે તેમનો બળવા વિષેનો અભિપ્રાય મપૂર્ણપણે આપણે માન્ય રાખી શકીએ નહીં, કારણ તેઓ પેન્શન મળવાને કારણે અંગ્રેજો અને બાહુરશાહ ઉભયને આભારી હતા. મહા કવિ ગાલિબ નિચે મુજબ લખે છે

બળવાના બનાવો

આજે જમાનો પ્રગતિ કરી રહ્યા છે, દરેકે પોતાની નીતિ બદલી છે. દરેક સ્થળે સિપાહોએ પોતાના ઉપરી સિપેહસાલારોથી મૂળ ફેરવ્યું છે. એટલું શા માટે ? અરે ! જમાનાએ પોતાની મર્યાદા છોડી છે. જ્યોતિષિઓનો અભિપ્રાય છે કે જ્યારે ઇસ્લામના શાહ “યઝ્દેજ્દ” ઉપર અરબ લડવૈયાઓએ નાશનો ચક્ર ફેરવ્યો, અરબ યોધ્યાઓના હાથે ઇસ્લામવાસીઓનો જ્યારે નાશ થવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે તારાઓની સ્થિતિ ખરાબ હતી, અને આજે પણ તારાઓની તેવીજ સ્થિતિ છે. એથીજ ચોમેર ટટા ઝડપા, યુદ્ધ અને

દિલ્હીના મરાન કવિ ગાલિબ સબંધે મારા તરફથી એક પુસ્તક થોડા વખતમાં પ્રગટ થશે જેમાં એમના ઉત્તમ કાવ્યો અને તેમના જીવનના કેટલાક પ્રમુખ વર્ણવામાં આવશે. સાદીક.

નાશના ચક્ર ફરી રહ્યા છે પણ વિચારવત માણસો આ વાતને કયા સ્વીકારે છે ? ત્યાં તો (ઈરાન અને અરબમાં) બે દેશોના સિપાહોમાં યુદ્ધ હતું ત્યાં એક દેશના સિપાહો બીજા દેશના સિપાહો ઉપર વિજય મેળવી તેમને નાશ કરવા નીકળ્યા હતા પણ અહીં તો રાજ્યના સિપાહોએ ખૂદ પોતાનાજ બાદશાહ સામે બળવો જગાડ્યો છે તેથી એ બંને સ્થિતિમાં કોઈ પણ રીતે સામ્ય નથી, ને એક બીજાને મળતા નથી, બંનેની સ્થિતિ અત્યંત જૂદી છે તે એક ધાર્મિક યુદ્ધ હતું કે, જે યુદ્ધ પછી ઈસ્લામીઓએ ખૂંટ ઠાંઠાં અને ગોરવ માથે ચેરાન ઈરાનને આબાદ કર્યો એ યુદ્ધ તો રીતસરનું હતું, એ યુદ્ધ કાયદા અને કાનૂનોને અનુસરીને હતું પણ હું મુઝવણમાં પડ્યો છું કે હિંદવાગીઓએ કય નવા કંઈદાની આશામાં આ વેર વસાવ્યું છે ? ફારેમની (ઈરાનની) પ્રજાએ અગ્નિ ખોલી ખૂદાને પ્રાપ્ત કર્યો પણ હું અજબ થાઉં છું કે હિંદવાસીઓએ કઈ આશાએ ન્યાયના સિદ્ધાંતોને ત્યાગ કર્યો અને પશુવૃત્તિના બળવાખોરો સાથે સબધ બાંધ્યો છે ? ખરી વાત પૂછો તો જે મનુષ્ય સુલેહશાત અને વ્યવસ્થા અંગ્રેજોના આશરો સિવાય બીજું કયાંયે શોધવા જાય છે, તે આધળો છે ઈરાનમાં તો અરબોના હાથે તીરના ઘા ખાધેલાઓને ઈસ્લામે બદલાવે મરહમ

અર્પણો પણ હિંદુમાં બળવાની મૂશકેલી પછી તે કઈ શાંતિ મળી કે જે બળવાના દુ ખોના બદલા તરીકે ગણી શકાય ? વિદ્વાનો બતાવે કે તે કઈ ઉન્નતી કે લાભ છે જે બળવાને લીધે દેશને મળ્યો ?

દેશીઓ દેશના રક્ષક સાથે લડી રહ્યા છે લશ્કરીઓ પોતાના વડા અમલદારોના ખૂન કરી રહ્યા છે, અને તોયે આનંદમાં છે ઈશ્વરના કોપથી ખૂદીતા નથી કયા છે ઈશ્વરી ન્યાયને જાણનારા ? કયા છે લાભ હાનીને, ભલા અને ખુરાને ઓળખનારા ?

બતાવો કે આ તોફાન (બળવા) ની તેજ ઈશ્વરી કોપ સિવાય બીજા કોઈ કારણથી થઈ શકે છે ?

બળવાખોરોનો દિલ્હીમાં ધસારો.

૧૬ મી રમઝાન હીજરી સને ૧૨૭૩, ૧૧ મી મે ઈસ્વી સને ૧૮૫૭ ના દિને સવાગના પહોરમાં એકાએક દિલ્હી શહેરના કોટ અને કિલ્લાની ભિત અને દ્વારમાં ભૂકંપ થયો. એટલે મિરઠની છાવણીથી કેટલાક બળવાખોર સિપાહો ન્હાસી દિલ્હી આવ્યા બધાએ બળવા માટે કમર કસી હતી તેઓ અંગ્રેજોના લોહીના તરસ્યા બન્યા હતા દિલ્હીના દ્વારપાળો કે જેઓ બળવાખોરો સાથે એકજ ઉદ્દેશ ધરાવનારા તેમનાજ સાથીઓ હતા, તેઓએ બળવાખોરોને શહેરમાં પ્રવેશ કરવા માટે દ્વાર ઉઘાડી આપ્યા એ પણ બનવાબેગ છે કે તેમણે

અગાઉથીજ એ વિષે અદરને અદર વ્યવસ્થા કરી હોય શહેરના એ દ્વારરક્ષકોએ બળવાખોરો માટે દ્વાર ખોલી આપી પોતાની ફરજ અને શહેરની રક્ષાને કોરે મૂકી અને લૂણ હરામ થયા

આ વગર આમત્રણે પધારેલા અતિથિઓનો આરભ-માજ આવા પ્રકારે સ્વાગત થયો દ્વાર રક્ષકોએ બળવાખોરો માટે શહેરના દ્વારો ઉઘાડી આપ્યા, ત્યારે એ બળવાખોરો પોતાનું આવા પ્રકારનું સ્વાગત જોઈ ઘેલા થયા અને શહેરમા ચોમેર ડૂમવા લાગ્યા જ્યાં જ્યાં તેમને અગ્રેજ અમલદારો મળ્યા, ત્યાં ત્યાં તેમની હત્યા કરી, અને તેમના રહેઠાણોમા આગ લગાડી

અગ્રેજ સરકારનું જે લૂણ ખાનાર શહેરીઓ હતા અને જેઓ અગ્રેજ સરકારના આશરામા સુલેકે શાંતિ અને વ્યવસ્થા સહિત પોતાનું જીવન વિતાડતા હતા, તે વફાદારો હથીયાનું વિનાના હતા કોઈ પણ શસ્ત્રનો તેઓ ઉપયોગ કરી શકતા નહોતા તેમના હાથમા ન તીર હતા કે ન તલવાર! ખરૂં પૂછો તો આ વફાદાર શહેરીઓ માત્ર એ કામ માટેના હતા કે મહોલ્લા અને ગલીઓ ભરીને આખાદ રાખે! એ શહેરીઓ એ લાયકના નહોતા કે લડાઈ માટે બહાર પડી શકે રે! ચઢી આવેલા પાણીના પુરને ઘાસના તણખલા શુ અટકાવી શકનાર હતા? એ ગરીબોએ આ સમયે પોતાને ભય કર કોપમા આવેલા અને લાચાર દીઠા, ત્યારે દરેક પોતપોતાના ઘરમા દુ ખી થઈ રડતા બેઠા હું

પણ તેઓમાથી એક કલપાત કરનારો ઘરમા બેઠો હતો,
કે, તોફાનનો ઘોઘાટ સભળાવા લાગ્યો, આ તોફાન શાનુ ?
એની તપાસ થાય કે બખર મળે એ અગાઉ એકજ પળમા
એજ ટ સાહેબ કિલ્લામા માર્યા ગયના સમાચાર મળ્યા
તેની સાથે એ પણ બખર મળી કે સ્વારો અને પાયદળો દરેક ગલી
ગલીએ ફરી રહ્યા છે પછી તો એવી કાંઈએ જગ્યા નહોતી કે જ્યા
ખૂનથી જમીન રગાઈ ન હોય દરેક હરવા ફરવાના બગીચા
કપ્પસ્તાન જેવા ઉજ્જડ થઈ ગયા હતા કેવા ભલા અગ્રેજ
ઓફીસરો! ન્યાયી વિદ્વાન, સદાચારી અને પ્રખ્યાત, ખાડાના ધારે
ઉતર્યા તલવારના ધાથી ઘાયલ થઈ તેઓ આ સસાર છોડી
ગયા કેવી કેવી પરી જેવી નાનુંકે અગ્રેજ રમણીઓ લોહી અને
ધૂળમા રંગડેળાઈ રે! તેમના નાના નાના સૂકોમળ બાળકો
જમના ગુલાબી ગાલો ઉપર પુષ્પો હસ્તા હતા, અને
જેમના આનદથી આનદજ પથરાઈ રહેતો-તે તલવારની
ધાર ઉપર રંગદોળયા એમના માથે મૃત્યુ બે શોકના કાળા
વસ્ત્રો પહેરી આસૂ સારે તા યોગ્યજ ગણાય, બે આકાશ
ખાક થઈને વરસે અને જમીન વટોળીયુ થઈને ઉડે
તોયે યોગ્ય છે

બળવાખોરોએ શુ કર્યું

ઈશ્વરના નામની જયમાળા જપતા તે દિવસ વિતી
ગયો, અને સધ્યા થઈ કઠોર હૃદયના બળવાખોરોએ
શહેરમા દરેક સ્થળે પડાવ કર્યો હતો, અને તે ઉપરાંત
કિલ્લામા શાહી બગીચાને ઘોડાનો તબેલો અને મહેલને

પોતાનું શયનગૃહ બનાવી લીધું હતું એટલામા એક પછી એક જૂદે જૂદે સ્થળેથી બપર આવવા લાગી કે બળવાખોર સિપાહીએ લશ્કરી અમલદારો અને અગ્રેજ એફીસરોના ખૂનો કર્યા છે, અને સિપાહીના ટોળેટોળા ઉલરાઈ રહ્યા છે, અને તે બધા બળવો કરવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યા છે એમ જાણાય છે કે એકજ ઝાડુંના આ બધા તણખલા છે, જે એકબીજા સાથે જોડાયલા છે, અને શાને ન હોય? હિંદુસ્તાનમા સુલેહશાતી અને આરામ માટેનું એકજ ઘાસનું તણખલું શોધે તો જડે નહીં, તે માટેઆવા પ્રકારના ઝાડું (બળવાખોર) ની જરૂર છે હજારોનું લશ્કર ભેળુ થઈ રહ્યું છે પણ એ લશ્કર માથા વિનાની ફોજ છે, જેને નથી કોઈ સિપેહસાલાર આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે તોપ, બટક અને દારૂગોળો, એ બધા સાધનો અંગ્રેજોથીજ પ્રાપ્ત કર્યા અને પછી તે વડેજ એ અંગ્રેજો સાથે લડાઈ! યુદ્ધના નિયમો, સિપાહી થવાની કલા-હુન્નર એ બધું અંગ્રેજોથીજ શીખ્યા અને અંગ્રેજો સામેજ લડવા તેનો ઉપયોગ કરવાની તૈયારી!! અરે! આ હૃદય છે, પથર નથી શાને ન બળે? આખો છે તે કોઈ ભિત નથી કે જેથી ન રહે? હૃદય છે તે શાને ભભૂકે, નિદ્રોષ અંગ્રેજોના ખૂનનું કલક માથે છે આ આખો શાને ન રહે કે તે હિંદુસ્તાનના નાશને જોઈ રહી છે? શહેરીઓથી શહેર ખાલી થયું અને માલિક વિનાના ગુલામોથી ભરાયું અને ડાકુઓને પકડાવાનો કે કેદ થવાનો ભય નથી મહો-

દલાઓ ઉઠાડે તથા અને ખબરો લૂટના ક્ષેત્ર બન્યા પોસ્ટ ઓફીસો બંધ છે, જેથી કોઈની ખબર અતર મળતી નથી, અને બધો કારોબાર ઉઘો વળી ગયો કહો છો ! ધર્મના સાથીઓ, કહો કે શુ આ રડવાનો પ્રસંગ નથી કે પોસ્ટ જેવી વસ્તુ ઇશ્વરે આપી અને તેની આવી દશા થાય ? અર્થાત મુરકેલીઓ પડતી હોય અને એક સબધીને પોતાના બીજ સબધીની, મિત્રને પોતાના મિત્રની, સગાને પોતાના સગાસનેહ સબધીની ખબર ન મળે, શુ આ રડવાનો પ્રસંગ નથી ?

લડાઈની વ્યવસ્થા.

તે માથા ફરેલ બળવાખોરોએ શહેરમાં દાખલ થતાજ જે કે સમ્પત્તિ પોતાની સાથે લાવ્યા હતા તે શાહી બજાનામા મૂકી શાહના ચર્ચે આજ્ઞા પાલન માટે માથુ નમાવ્યું જોતજોતામા અસખ્ય ફોજ દિલ્હીમાં ભેગી થઈ ગઈ હતી આ જગી ફોજ ઉપર આદેશાહ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે કાબૂ રાખી શક્યો નહીં, તેથી તે પોતેજ ફોજના કાબૂમાં આવી ગયો બળવાખોરોનો એવો નિયમ હતો કે તેઓ જ્યાં જ્યાંથી પસાર થતા હતા ત્યાં ત્યાં માર્ગમાં આવતા કેદખાનાઓ તોડી તેમાંના કેદીઓને મુક્ત કરી દેતા તેથી જૂના જૂના કેદીઓ છૂટા થઈને દરબારમાં હાજર થતા અને સેવક થઈ આજ્ઞા પાલન માટે પોતાની તત્પરતા દાખવતા આશ્ચર્યની બીના તો એ છે કે, શાહી દરબારમાં દરેકે મનુષ્યને વિજય મળતો, તેની માગણીઓ સ્વીકારવામાં

આવતી, તેની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થતી જોતજોતામાં શહેરમાં અને બહાર લગભગ ૫૦ હજાર ખ્યાદાઓ અને સવારો લેગા થઈ ગયા હતા.

અગ્રેજોના હાથમાં દિલ્હી ઇલાકામાં તે ડુંગર જે શહેરની બાજુમાં હતો તે સિવાય કંઈ રહ્યું નહીં અને આ બુદ્ધિમાનોએ તે નાની જગ્યા ઉપર મોરચો બનાવ્યો અને તોપો ચઢાવી દેશીઓ પણ જે તોપો લાવ્યા હતા, તે તોપોને કિલ્લા ઉપર ચઢાવી બંને બાજુએથી તોપનો મારો શરૂ થયો. મે અને જુન માસની ગરમી હતી, અને સૂર્યની ઉષ્ણતા પણ દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી બળવાખોરો દરરોજ સવારના અગ્રેજ લશ્કર સાથે લડવા નીકળતા અને સાજ થવા અગાઉ પોતાના સ્થાને પાછા વળતા.

શહેરની આતંરીક સ્થિતિ.

એ તો બળવાના યુદ્ધની વાત હવે શહેરની આતંરીક સ્થિતિ પણ બાણવા જેવી છે એક બુઝ્યો જે હકીમ અહ-સનુલ્લાખાન સાહેબને ત્યાં પળાયો અને પોષાયો હતો, તેણે બુઝ્યાઈ અને છળ કપટથી થોડીક સમ્પત્તિ લેગી કરી હતી, અને તે વિષેની હકીમ સાહેબની માહિતી હતી એ બુઝ્યા નોકરે વિચાર્યું કે જો હકીમ સાહેબ જીવતા રહેશે, તો તેનો સઘળો ભેદ ઉઘાડો પાડશે તેથી તે હકીમ સાહેબનો જીવ લેવા તત્પર થયો, અને એવી અફવા ફેલાવી કે હકીમ સાહેબ અગ્રેજોના હિતેચ્છુ અને પક્ષકાર છે આવી અફવાથી એ બુઝ્યાએ બળવાખોરોને હકીમ સાહેબ પ્રત્યે ઉશ્કેરી

મૂક્યા, પરિણામે એક દિવસે બળવાખોરોએ હકીમ સાહેબને મારી નાખવા તેમના ઘર ઉપર હુમલો કર્યો, પણ સફલાયે હકીમ સાહેબ તે સમયે કિલ્લામાં બાદશાહની સેવામાં હતા એટલામાં થોડાક બળવાખોરો કિલ્લામાં જઈ પહોંચ્યા અને હકીમ સાહેબને ઘેરી વીધા વૃદ્ધ બાદશાહે પોતાને હકીમ સાહેબ ઉપર નાખ્યા અને તેમ કરી હકીમ સાહેબના જીવની રક્ષા કરી, પણ એ બળવાખોરોને એથી સતોષ થયો નહીં તેઓએ બીચારા હકીમ સાહેબના ઘરને લટી તેમાં આગ લગાડી શુદ્ધ પકતિનો સેવક પોતાના વડીલ સ્વામિ માટે આવું કરે એમાં કંઈ નવાઈ નથી

બહાદુરશાહ બાદશાહ.

જ્યારે શાહી ધ્વજ હેઠળ હંદ વગરના પ્યાદા અને સવારો સિપાહો ભેગા થયા, ત્યારે તકજીવ હુસેનખાન ફરૂખખાદી આબાદી કે જેઓ પહેલા કદી પણ બાદશાહ પાસે આવતા નહોતા, તેમણે બાદશાહને એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં પોતાની વફાદારી બહિર કરી અહીં ખાનબહાદુરખાને બરેલી ખાતે એક જગી લશ્કર ભેરુ કર્યું અને બળવો બહિર કર્યો તથા સાથે સાથે એકસો એક “અશરફી” અને હાથી તથા ઘોડાઓ બાદશાહ પાસે નજરાણા તરીકે મોકલ્યા, પણ નવાબ યુસુફઅલી ખાનબહાદુર ફરમાનરવા જેમની મિત્રાચારી અગ્રેજી સરકાર સાથે બહુજ ગાઢ હતી, તેમણે માત્ર એક નોકર સાથે સદેશો મોકલી સતોષ

પકડયો અને તે પણ પોતાના આડોસી પાડોસીઓના મહેણા તાણાને વશ થઈ

લખનવમા બળવો શરૂ થતાજ અંગ્રેજો શહેર છોડી ગયા અને બીજા સ્થળોએ જઈ પોતાના ભાઈબંધોને મળ્યા તોયે કેટલાક ઓફીસરો પોતાના સાથીઓ સાથે કિલ્લામા રહ્યા શરફુદ્દ-દઉલા જે અઉધના શાહના વજીર તરીકે જાણીતો હતો, તેણે વાજુદઅલી શાહના વશમાના એક બે વર્ષના બાળકને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને પોતે વજીર બન્યો અને કિમતી નજવાણુ દિલ્હીના શાહની સેવામા મોકલ્યુ. જ્યારે એ નજરાણુ બાદશાહ પાસે પહોંચ્યા ત્યારે બાદશાહને એમ લાગ્યુ કે ફરી ભાગ્યનો અફળોદય થયો પણ વાસ્તવિકમા ને દિવસથી તેમના ભાગ્યનો સુર્ય હંમેશ માટે અસ્ત પામ્યો હતો.

દિલ્હીમાં લડાઈ અને નાશ.

તા. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બર ઈ સ ૧૮૫૭ ના દિને અંગ્રેજ સિપાહીઓ એવા જોર સાથે કાશ્મીરી દરવાજા ઉપર ગોળા વર્ષાવા કે કાળા સિપાહીમા ન્હાસભાગ થવા લાગી જો કે ૧૧ મી મેથી ૧૪ મી સપ્ટેમ્બર સુધી ચાર માસ અને ચાર દિવસનો અંતર હતો સોમવારે શહેર હાથથી ગયો અને સોમવારેજ ફરી કબજામા આવ્યો તેથી એમ કહી શકાય કે શહેર એકજ દિવસમા હાથથી ગયો અને આવ્યો.

વિજયી સેના જે માર્ગથી શહેરમા દાખલ થઈ હતી, તેણે માર્ગમા જે માણસો મળ્યા તેને મારી નાખ્યા આખરૂં દાર શહેરીઓ પોતાની ઈજ્જત બચાવી ઘરમા પડ્યા રહ્યા બળવાખોરો શહેરથી નાસી છટ્યા તેઓમા થોડાક એવા હતા કે જેમણે સામી લડાઈ કરી બહાદુરી દાખવી ત્રણ દિવસ સુધી કાશ્મીરી દરવાજાથી લઈને ચારે તરફ લડાઈનું મેદાન બની રહ્યું ધીમે ધીમે ત્રણ દરવાજા એટલે અજમેરી દરવાજા, તરકમાન દરવાજા અને દિલ્હી દરવાજા કાળાઓના કબજામા રહ્યા ગોરાઓએ શહેરમા દાખલ થતાજ નિહોંપોની હત્યા કરવા માડી અને ઠેકઠેકાણે ઘરોમા આગ લગાડી દીધી નિયમ છે કે જ્યારે કોઈ સ્થાન સખ્ત ખુનરેજ પછી હુમલો કરનારના કબજામા આવે છે, તો તે સ્થાનના રહેવાસીઓ પર એવાજ પ્રકારની મુશ્કેલી અને દુખો ઉતરે છે

જ્યારે શહેરીઓએ વિજયી સેનાની આવી રીત । અને વેરની વસુલાત માટેની તિવ્ર તૃષ્ણા જોઈ ત્યારે તેમની બધી આશાઓ નીરાશામા બદલાઈ ગઈ, અને લગલગ બધા ગરીબ અને આખરૂંદાર રહીશો પોતાના સાથીઓ અને સાધનોને લઈ તે ત્રણે દરવાજાના માર્ગે શહેર છોડી ગયા, અને શહેર બહાર ન્હાના ન્હાના પરા તથા વસ્તીઓમા જઈ ઠરીઠામ થયા જ્યારે ત્યાં શાંતિ ન મળી, ઘણાકો મુસાફરીના સકંટો સહન કરતા દૂર દૂર આવ્યા ગયા

૧૪ મી સપ્ટેમ્બર પછી ચાર પાચ દિવસ સુધી શહેરમાં કાળા અને ગોરાઓમાં ઠેકઠેકાણે લડાઈ થતી રહી આવી સ્થિતિ એ હદે પહોંચી કે કાળાઓ પાછા હંઠતા ગયા અને ગોરાઓ શહેર ઉપર કબજો મેળવતા ગયા તા. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં કાળાઓ શહેર છોડી ગયા, ત્યારે દિલ્હી અને દિલ્હીના કિલ્લા ઉપર અંગ્રેજોને પૂરેપૂરો કબજો જામી ગયો તે પછી પકડાપકડી-ધરપકડ અને હત્યા તેમજ નાશનું બળતર વધુ ગરમ થયું

ગોરાઓએ કરે સખ્તી.

આ વાત છપી ન રહી કે કેટલાક ઇલાકાઓમાં સખ્તીઓ જૂઠા જૂઠા પ્રકારની થઈ હતી, અને જુદામ તથા સખ્તી બધા ઉપર એક સરખી નહોતી દરેક મનુષ્યની સ્થિતિ અનુસાર તેના ઉપર જુદામ થયો હતું મારી જાણ મુજબ એ કહી શકું છું કે અંગ્રેજ સિપાહોને એવો હુકમ હતો કે જે માણસ તાબે થાય અથવા હુકમો માન્ય રાખવાની ઇચ્છા દર્શાવે તેને માત્ર લૂટી લઈ સતોષ માની જતો કરવો પણ જે માણસ સામે થાય તેને મારી નાખવો અને તેનું ઘરબાર લૂટી લેવું ત્યારે હવે જેઓ માર્યા ગયા છે, તેઓ માટે એમ માનવું પડશે કે તેઓ સામે થયા હશે, અને એ બીના જાણીતી છે કે અંગ્રેજ સિપાહોએ બહુધા લોકોને લૂટ્યા હતા, પણ તેમના જીવો લીધા નહોતા તોયે ક્યાંક એકાદ મહોદલામાં એવું પણ થયું કે માણસોને મારી નાખવામાં આવ્યા, અને તેમના ઘરબાર લૂટી લેવાયા

પરતુ વૃદ્ધ, બાળકો અને સ્ત્રીઓના જીવ લેવાથી તેઓ દૂર રહ્યા હતા. એ સામે ન્યાય કરનાર હિંદીવાનો સમગ્ર કૃતિ બતાવશે કે એવી સ્થિતિમાં જ્યારે દુશ્મનાવટ અને વેર લેવાના કેઈ ખાસ કારણો ન હોય અને સ્વામિ હત્યા ગુનાહિન કામ ગણાતું હોય, સ્વામિ ઉપર તત્કાલ ઉગ્રામવી અને નિર્દોષ સ્ત્રીઓ અને દુધ પીતા બાળકોને મારી નાખવા કયા સુધી ન્યાયની રીત ગણાશે? વળી અંગ્રેજોની સ્થિતિનો વિચાર કરો કે તેઓ દુશ્મનથી બહાર લેવા અને ગુનેહ ગારોને સબ આપવાની ઇચ્છાએ ઉભા થયા છે ગણેરીઓથી તેઓના દિલ ઉઠી ગયા છે, તેઓથી નારાજ છે તેવા સમયે સામા હુમલાઓ થાય તેથી દિલ્હીના કુતંગ ખીલાડા સુદ્ધાએ જીવતા ન છોડવા બેઠતા હતા ત્યારે તેઓએ ગુસ્સાને દબાવી રાખ્યો સ્ત્રી અને બાળકોને હાથ પણ લગાડયો નહીં ગુનેહગાર અને નિર્દોષને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે. જેમને પૂછપરછ માટે બોલાવવામાં છે તેઓ સિવાય કોઈ પણ માણસને કનડવામાં આવતા નથી શહેરીઓમાંથી ઘણાને દેશયાગ કરવામાં આવ્યા જેઓ બાકી છે, તેઓ આશાભરી સ્થિતિમાં છે

૧૭ મી ઓક્ટોબર.

ઓક્ટોબર માસની ૧૭ મી તારીખે બુધવારના દિવસે શહેરમાં ૨૧ તોપોની સલામી થઈ! લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર બહાદુરની પધરામણી વેળાએ ૧૭ તોપોની સલામી અપાય

છે, અને નવા ગવર્નર જનરલની પધામણી વેળાએ ૧૯ તોપોની સલામી અપાય છે, ત્યારે આ ૨૧ તોપોની સલામીનો શો અર્થ ? એ વિષે કોઈથી કંઈ જાણી શકાય નહીં, ગાલિબ કદપના કરે છે કે કદાચ અંગ્રેજ સિપાહીએ કોઈ સ્થાને બળવાખોરો ઉપર અદ્વિતિ વિજય મેળવ્યો હશે

બળવાખોરો હસ્તકના સ્થળો.

જે કે દિલ્હીમાં બળવો સમી ગયો હતો પણ હમણા કુકર્મી બળવાખોરોએ બરેલી, ફર્રુકાબાદ અને લખનવમાં તોફાન વધારી મેલ્યું હતું ત્યારે બીજી બાજુએ સોહના અને મેવાતના ઇલાકામાં બળવાની અગ્નિ ભભૂકી ઉઠી છે તોલારામ નામના એક માણસે કેટલાકે દિવસો સુધી રેવાડીમાં તોફાન મચાવી રાખ્યું, ત્યાર પછી દેવ્યામ્યુ સાથે ભેળાઈ મેવાતના ડુંગરો અને જંગલોમાં અંગ્રેજોની સામે થવા તૈયાર થયો.

દિલ્હીના નાના રજવાડાઓની દશા.

જે સપ્તાહમાં અંગ્રેજ લશ્કરે શહેર ઉપર કબજો કર્યો તેજ સપ્તાહમાં અમિનુદ્દીન અહમદખા બહાદુર અને ઝીયાઉદ્દીન અહમદખાન બહાદુર પોતાના કુટુંબીઓને લઈ ત્રણ હાથી અને ચાલીસ પાણીદાર ઘોડાઓ ઉપર સ્વાર થઈ પોતાની જાગીર લોહાર તરફ રવાના થયા મહેરવલી ખ્લોચીને ત્યાં એક બે દિવસ થોભ્યા બધા થોભ્યા હતા ત્યાં લશ્કરીઓએ આવી તેમને લૂટી લીધા અને

સમ્પત્તિ અને સાધન વીના એ અમીરો દોળના તરફ રવાના થયા અહસન અમીખાન બહાદુર દોળનાના માલીકે બહુજ માયાળુપણે મહેરબાનીથી તેમનું આતિથ્ય કર્યું, પણ જ્યારે કમીશનર સાહેબને ખબર મળી ત્યારે તેમણે તેઓને બોલાવ્યા તેથી એ મહા અમીરો પુનઃ દિલ્હી તરફ રવાના થયા સાહેબ બહાદુરની સેવામાં પહોંચતા સલામી ભરી સાહેબ બહાદુરે કેટલીક વાતચીત શરૂ કરી, પણ જ્યારે ઠંડા અથવા નરમ જવાબો તેમના તરફથી સાંભળ્યા ત્યારે ચૂપ થઈ રહ્યા, અને તેઓને કિલ્લામાં રહેવાની આજ્ઞા કરી બે ત્રણ દિવસ પછી હકીમ અબદુલ રહેમાનખાન બહુજ રના માલીકને કેદ પકડી લાવ્યા, જ્યારે તે અમિર દિલ્હીમાં દાખલ થયા ત્યારે તેમને દિલ્હીના કિલ્લામાં દીવાને આમ તરફ રહેવાનો હુકમ થયો, અને તેમની બધી જગીર તથા હુકુમતની જગ્યાઓ અગ્રેજ ઇલાકામાં ભેળવી નાખવામાં આવી એવીજ રીતે ૩૦ મી ઓક્ટોબરના દિવસે શુક્રવારે અહમદઅલીખા ફરૂખનગરના માલીક (રાજા) ને કેદ કરી દિલ્હીમાં આણ્યા, અને તેમને પણ દિલ્હીના કિલ્લામાં એક જૂની જગ્યાએ રાખ્યા તા. ૨ જી નવેમ્બરના દિવસે બહાદુરજીખાન તે બહાદુરગઢના માલીકને દિલ્હીમાં લાવી તેમને પણ કિલ્લામાં રહેવાની આજ્ઞા કરી એવીજ રીતે રાજા નાહરસીંગ બલખગઢના માલીકને કિલ્લામાં લાવવામાં આવ્યા દિલ્હીની આબુખાબુના નાના નાના સાત રજવાડાઓના ઉમરાવો દિલ્હીની એજ સીથી બધાએલા છે જહજર,

બહાદુરગઢ, લોહાર, ફર્જીનગર, દોળના, અને પાટોવી, આ સાતે રજવાડામાથી પાચ રજવાડાના અમીરો આ સમયે કિલ્લામા જૂઠા જૂઠા સ્થાનોએ હતા પાટોવી અને દોળનાના અમીરો પોતપોતાના રાજ્યમા ભય સાથે પરિણામ જોવાને ઉત્સુક હતા કે હવે કુદરત શુ કરે છે ?

એજ સમયે મુઝફ્ફર-દઉલા સયકુદ્દીન હયદરખાન અને ઝુલફકારુદ્દીન હયદરખાન પણ પોતાના સબધીઓ સાથે શહેર છોડી અને પોતાના ઉત્તમ ધરબારો લૂટને સ્વાધિન કરી ગયા તૈમૂરી ખાનદાનના શહેઝાદાઓ માથી કેટલાક લડાઇમા માર્યા ગયા, ત્યારે કેટલાક કેદ થઈ કેદખાનામા પોતાના દિવસો વીતાડવા લાગ્યા કહે છે કે માત્ર કેટલાકજ એવા હતા જે જીવ બચાવીને નહામી ગયા વૃદ્ધ બાદશાહને કેદ કરવાનો હુકમ થયો તેમની જખાની લેવાઈ જહજર, તથા બલખગઢ અને ફર્જીનગરના રાજ્યકર્તાઓને જુદા જુદા પ્રસંગોએ ફાત્મી આપવામા આવી

હકીમ મહમુદખાન અને બીજા ૬૦

માણસોની ધરપકડ.

૧૮૫૮ ની સાલમા જાનેવારી માસમા હિંદવામીઓના ગુનાહો માફ કરવામા આવ્યા અને લોકો પુનઃ શહેરમા પાછા આવવા લાગ્યા એજ સમયે શહેરના વડા અમલદારને ચાડીયાઓએ એવી ખબર આપી કે રાજા નરેન્દ્રસીંઘના હકીમ એટલે હકીમ મહમુદખાન સાહેબનું ધર મુસલમાનો

માટે રક્ષાનું સ્થળ થઈ પડ્યું છે અને એમ હોય
અસંભવિત નથી કે એક બે બળવાખોરો તે લોકોમા ન
હોય કે જેઓ હકીમ સાહેબને ત્યાં રક્ષણ મેળવી રહ્યા હોય
આ બબર ઉપરથી ૨ જ ફેબ્રુઆરી મંગળવારના દિવસે
મજકુર અમલદાર ઘર માલીક અને બીજા ૬૦ માણસો સાથે
પકડી લઈ ગયા જે કે કેટલાક દિવસો સુધી બધાને
ચોકીમા રહેવું પડ્યું, પણ હકીમ સાહેબના માન દરજ્જા
વિશે સારું ધ્યાન રાખવામા આવ્યું અને હકીમ મહમૂદ-
ખાન, હકીમ સુરતઝખાન અને તેમના (કાકાનો પુત્ર) ભાઈ
હકીમ અબદુલ હલીમને છોડી મેલ્યા, ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ
ત્રણ બીજા માણસોએ છૂટકારો મેળવ્યો, પરંતુ અર્ધોથી વધુ
તો ચોકીમાજ રહ્યા.

લાખનવમાં યુદ્ધ અને શહેર ઉપર કબજો.

એજ મહિનામા સર જોન લોરેન્સ સાહેબ ચીફ
કમિશનર બહાદુરની પધગમણીની બબર શહેરમા ફેલાવા
લાગી, અને ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી રવિવારના દિવસે સાજના
સમયે ૨૧ તોપાની સલામીથી શહેર ગાજી ઉડ્યું બીજા
દિવસે સવાળના સમયે બબર મળી કે લાખનવ શહેરમા
વિજય મળ્યો છે, સાથે સાથે એ પણ સંભળાયું કે ૧૬ મી
ફેબ્રુઆરીના દિવસે કમાન્ડર ઈન ચીફ બહાદુરે બહાદુરી
સાથે બળવાખોરો પર એક સખત હુમલો કરી નેમનો
ધ્વંશ કરી નાખ્યો બીજા સાધનથી જણાયું કે એ ૨૧

તોપો લખનવ જીતવાની સલામતી માટેની નહોતી, પરંતુ અંગ્રેજ સિપાહીઓએ બળવાખોરો ઉપર જે અર્થસાધક હુમલો કર્યો હતો તેની ખુશાલીમાં એ તોપો ફોડવામાં આવી હતી. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી બુધવારના દિવસે સવારના સમયે ચીફ કમિશનર બહાદુર દિલ્હીમાં ફરવા નીકળ્યા ત્યારે ૧૩ તોપોની સલામી અપાઈ, અને પુનઃ મૃતવત્ત થયેલા શહેરની કાયામાં જીવ આવ્યો તા. ૨૭ મી ફેબ્રુઆરી રવિવારના દિવસે દયાળુ હાકેમે ફરીયાદીઓની ફર્યાદ સાબળી તેમને ન્યાય આપ્યો અને સુલેહ શાંતિનો ખરીતો સંજાગ્યો.*

દિલ્હીની સ્થિતિ.

આજકાલ કેદખાતુ શહેરની બહાર અને ચોકી શહેરની અંદર છે તેમાં કેદીઓની એટલી તો બીડ છે કે ન પૂછે વાત તે ઉપરાંત જે લોકો ફાંસીએ ચઢી ગયા તેમની સખ્યા તો ઈશ્વરજ સારી રીતે બાણ છે આજકાલ દિલ્હીમાં મુસલમાન પ્રજા ૧૦૦૦ થી વધુ હશે નહીં કલમો પઢનારાઓના ટોળેટોળા શહેરથી નીકળી બે ત્રણ માઈલ દૂર ખડીયેરોમાં, વેરાનોમાં, અને ડુંગરોની ખીણોમાં જીવનના દિવસો પૂરા કરી રહ્યા છે ત્યારે જે લોકો શહેરમાં બાકી રહી

અત્રે જે સુલેહ શાંતિના ખરિતા સંબંધે કવિ માલિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે સુલેહ શાંતિનો ખરિતો “મહારાણી વિક્ટોરીયાનો હુકમો” એ શિર્શક હેઠળ આ પુસ્તકને પાને ૨૯૨ આપવામાં આવ્યો છે

સાદીક.

ગયા છે, તેઓમાથી કા'તો કેદીઓના સગા સ્નેહીઓ છે, અને કા'તો સરકારનું પેન્શન ખાનારાઓ છે

બળવાખોરો દરેક જગ્યાએ હાર્યા.

૧૮ માર્ચ ગુરૂવારના દિવસે સાબના સમયે આકાશ ધ્રુવનનારા તોપોના ઘડાકાએ ખબર આપી કે લખનવ સપૂર્ણ પણે અંગ્રેજોએ કબજે કર્યું એપ્રેલના મહિનામા મહમદખાન સાહેબના માથીઓ જે હજી સુધી ચાકીમા હતા તેમણે છુટકારો મેળવ્યો, અને હકીમ સાહેબ પોતાના સ્નેહીઓ અને કુટુંબીઓ સાથે પતિયાલા તરફ પ્રયાણ કરી ગયા મે માસની શરૂઆતમા ખબર મળી કે અંગ્રેજ સિપાહીઓ મુરાદાબાદમાથી બળવાખોરોને હાકી કાઢ્યા અને વિજય પત્રી નવાબ યુસુફઅલીખાન ગમપૂરના અધિકારીને મુરાદાદ સોંપાયું અને તે પછી અંગ્રેજોએ વિદ્રોહી બળવાખોરોને બરેલીમાથી હાકી કાઢ્યા, તેથી એવી દ્રઢ આશા છે કે અદ્ય સમયમાજ અંગ્રેજ સિપાહી દરેક જગ્યાએ બળવાખોરોને કેદ અને તેમનો પગલ્ય કરશે અને પુન આખું હિંદુસ્થાન અંગ્રેજ સરકારના “-દાદ-ઈન્સાફના” છાયા હેઠળ ગાવી જશે

૨૧ મી જુન રવિવારના દિવસે સાબના સમયે બહાદુરજીખાન તે બહાદુર ગઢના અધિકારીને બોલાવી તેમને જીવતદાનનો હુકમ સભળાવવા સાથે એક હજાર રૂપીઆ માસિક પેન્શન આપવાનો પણ ઠરાવ સભળાવવામા આવ્યો

મહારાજ જયાજીરાવ

૨૨ મી જુનના દિવસે ૨૧ તોપની સલામીએ ખખર આપી કે અંગ્રેજ સિપાહોની જીવતોડ મહેનતે જ્વાલિયર અને જ્વાલિયરનો કિલ્લો ફતેહ કરવામા આવ્યો, જેની સક્ષિત બીના એ છે કે ઉદ્ધત બળવાખોરોએ બીજા સ્થળો જેમ જ્વાલિય ઉપર પણ કબ્જે કર્યો હતો. જ્વાલિયરના રાજ, મહારાજ જયાજીરાવ શહેર અને શહેરનું કામ છોડી આગ્રા ખાતે ન્હાસી ગયા અને અંગ્રેજોની મદદ માગી અંગ્રેજોએ એક જગી લશ્કરની તેમને મદદ આપી અ તે જયાજીરાવે અંગ્રેજ લશ્કરની મદદ વડે બળવાખોરોને જખરી હાર આપી.

બળવાખોરોનું પરિણામ.

બળવાખોરોનું જે કૈ થયું તે તેઓના કર્મની યોગ્ય સજા હતી એ માર્ગ ભૂલેલા સગકશો દરેક જજ્યા-એથી હાર પામી જ્વાલિયર ખોલ્યા, પણ જ્યારે ત્યાં સખ્ત હાર મેળવી ત્યારે તેઓ બહુ વખત સૂધી અહીં તહીં રખડતા રહ્યા, અને લૂટવા તથા ધાડ પાડવાનું કામ કરવા લાગ્યા અ તે દરેક જજ્યાએ બહુજ નામોશી અને નુકસાન સાથે એ બળવાખોરો એક એક કરી માર્યા ગયા.*

* દિલ્હીના મહાન કવિ ગાલિએ દસ્તાનજુમા જે લેખ બળવા વિષે લખ્યો છે, તે લેખને સપૂર્ણ અનુવાદ સ્થળસંક્રાંતિ અંગ્રે આપી શકાયો નથી તેમજ એમના લેખના શબ્દે શબ્દોનો

મહારાણી વિક્ટોરીયાનો ઢંઢેરો

મહારાણી વિક્ટોરીયાએ ભારતવર્ષનું રાજ્યપદ ગ્રહણ કરતા જે ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો હતો, તેનો ઉતારો અત્રે રજુ કરે છે જે વાચનારાઓને અવશ્ય જાણવાજોગ થઈ પડશે. મહારાણીના સમયમા લોર્ડ ડરબી પ્રધાન મંત્રી હતો, તેણે એક ઢંઢેરો લખ્યો હતો, પણ તે ઢંઢેરો મહારાણી વિક્ટોરીયા અને તેમના પતિ પ્રિન્સ આલબર્ટને પસંદ ન પડવાથી બીજો લખવાનો હુકમ કરવામા આવ્યો બીજો સુધરેલો ઢંઢેરો લખાઈ રહેતા મહારાણી વિક્ટોરીયાએ તે ઉપર પોતાની સહી કરી હતી એ ઢંઢેરો નીચે મુજબ છે -

“હું-વિક્ટોરીયા, જગદિશ્વરની કૃપાથી ગ્રેટ-બ્રિટન અને આયર્લેન્ડના સંયુક્ત રાજ્યની તથા ગ્રૂરોપ, એશીયા, આફ્રિકા, અમેરીકા અને આસ્ટ્રેલિયા એ ઉક્ત સામ્રાજ્યના જે ઉપનિવેશ અને અધિન જનપદ છે, તે બધાની અધિશ્વરી અને ધર્મ-રક્ષા-કારીણી છું

ભારતવર્ષના જે પ્રદેશો મારા અધિકારમા છે, તેનું શાસન આટલા દિવસો સુધી ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની કરતી હતી હવે પાર્લામેન્ટની સમ્મતિથી હું ઉક્ત પ્રદેશનો શાસનભાર ગ્રહણ કરે છું

(સંપૂર્ણ) અનુવાદ કયો નથી. ગુજરાતી ભાષાને બધેએ સુધ પડે, અને વાચનારાઓ મહા કવિ ગાલિબના અંતરને જોઈ શકે તેટલા પૂરતોજ અત્રે અનુવાદ રજુ કર્યો છે, એ અનુવાદને ગાલિબના લેખનો માત્ર ભાવાર્થ કહીએ તો ચાલે સાદીક-

આ ઉદ્દેશ દ્વારા સર્વ સાધારણને જણાવવામા આવે છે કે મે પાર્લામેન્ટની સમ્મતિ અને મહાનૂતિથી ભારતવર્ષ—સામ્રાજ્યનો શાસનભાર મારા હાથમા લીધો છે ભારતવર્ષની પ્રજાને મારો એજ આદેશ છે કે તેઓ પ્રજાનો અર્થાત્ ધર્મ પાલન કરે મારા અને મારા ઉત્તરાધિકારીઓ ઉપર શ્રદ્ધા દાખવે, તથા ભારતનું શાસન કાર્ય કરવા માટે હું જે કર્મચારીઓ (અમલદારો) ને નિયુક્ત કરૂ તેમના પ્રત્યે સન્માન પ્રદર્શિત કરે, અને તેમના આદેશાનુસાર વર્તે

મારા વિશ્વાસુ મંત્રી અને પ્રિયપાત્ર ચાર્લસ જોન વાઈકાઉન્ટ કેર્નીંગ બહાદુરની પ્રભુલક્ષિત, કર્મદક્ષતા અને સદ્વિવેચના ઉપર સંપૂર્ણપણે નિર્ભર થઈ મે તેમને ભારતના પહેલા વાઈસરોય (રાજ-પ્રતિનિધી) અને ગવર્નર જનરલના પદ ઉપર નેમ્યા છે હું મારા કોઈ પણ પ્રધાન મંત્રીદ્વારા વખતો વખત જે નિયમો અને આજ્ઞાઓનો પ્રચાર કરીશ તે બધા નિયમો અને આજ્ઞાઓના અનુવર્તી થઈને વાઈકાઉન્ટ કેર્નીંગ ભારતનું રાજ્ય ચલાવશે

ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના અધિપત્યના સમયથી જે વ્યક્તિ રાજકાજ કરવા નેમાએલી છે, તેમને પોતપોતાના પદ ઉપર રાખવામા આવ્યા છે, પરંતુ લવિચ્છમા મારી જેવી ઇચ્છા થશે અથવા જે નિયમો બનાવવામા આવશે એ કર્મચારીઓને રાખવા અથવા ન રાખવા વિષે તેજ ઇચ્છા અને નિયમ અનુસાર કાર્ય થશે

આ હઠેરા દ્વારા ભારતના જમીનદારોને પણ વિદિત કરવામા આવે છે કે, ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ તેમની સાથે જે કોલકારો અને પ્રતિજ્ઞાઓ કરી છે, હું તે બધા કોલકારો અને પ્રતિજ્ઞાઓનું પાલન કરીશ આશા છે કે ભારતવર્ષના જમીનદારો પણ મારીજ જેમ કોલકારો અને પ્રતિજ્ઞાઓની રક્ષા કરશે.

ભારતવર્ષમા આ સમયે મારો જે અધિકાર છે, તેની હવે વૃદ્ધિ કરીશ નહીં. બીજાઓ જે કદાચ મારા રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરશે તો તેમને તેના કૃણ આપવામા પણ ત્રુટી કરીશ નહીં અને જેઓ મારા પક્ષમા છે, તેઓને પણ બીજાઓના રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરવા દર્શાવું નહીં. હું ભારતના રાજાઓના અધિકાર અને પદમર્યાદા મારા અધિકાર અને પદમર્યાદા સમાન સમજાવું દેશમા શાંતિ રહેવાથી જે સુખ અને સૌભાગ્ય ગ્રહી શકે છે, ભારત વર્ષના જમીનદારો અને પ્રજા પણ તેવાજ સુખ અને સૌભાગ્યથી સમય વિતાડશે.

રાજ્ય ધર્મપાલન માટે, હું અન્ય પ્રજાઓ સાથે જે પ્રતિજ્ઞાઓથી બધાએલી છું, ભારતની પ્રજા સાથે પણ તેવીજ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા બધાએલી છું. સર્વ શક્તિવાન જગદિન્દ્રની કૃપાથી હું આ પ્રતિજ્ઞાઓનું યથાર્થ રીતે પાલન કરીશ.

ઈસાઈ ધર્મ ઉપર મારો દ્રઢ વિશ્વાસ છે એ ધર્મનો આશ્રય ગ્રહણ કરવાથી સુખ અને સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે.

પણ હું મારી પ્રજા સાથે એ વિશ્વાસ અનુસાર કોઈ કાર્ય કરીશ નહીં હું જણાવુ છું કે કોઈ માણસ પોતાના વિશ્વાસાનુસાર કોઈ પણ ધર્મસંગત કાર્ય કરશે, તો નિગૂહીત અથવા ઉત્પીડિત લેખાશે નહીં ! (વાધાભયું ગણાશે નહીં) દરેક પોતપોતાના વિશ્વાસ અનુસાર પોતાના ધર્મસંગતનુ કાર્ય કરી શકશે, અને બધા મારા અધિકારમા સમાન રીતે રક્ષિત અને પ્રતિપાલિત રહેશે જેઓ મારે આધિન ભારતવર્ષના કાર્ય સભધે નિયુક્ત છે, તેઓને આ આજ્ઞા કરૂ છું કે મારી કોઈ પણ પ્રજાના ધર્મમા કોઈ પણ પ્રકારે હસ્તાક્ષેપ કરવામા ન આવે જો હસ્તાક્ષેપ કરશે તો તે મારી આજ્ઞાનો ભંગ કરનાર ગણાશે, અને મારા કોપમા પડશે મારી પ્રજા જોઈએ તે જાત કે જોઈએ તે ધર્મની હોય, તે પોતાની વિદ્યા, ક્ષમતા અને સચ્ચરિત્રતાના બળે, ગવર્મેન્ટની આધિનતાના જે કાર્ય કરવાને સમર્થ હશે, તેને વિના પક્ષપાતે તે કાર્ય કરવા નિમવામા આવશે

ભારતવાસી પોતાના પૂર્વ પુરૂષોના સમયથી જે સમ્પત્તિના અધિકારી છે, તે ઉપર તેમની કેટલી માયા-મમતા છે તે, હું સારી રીતે જાણુ છું અત એ ભૂ-સમ્પત્તિ ઉપર જેમનો જે સ્વત્વ અને અધિકાર છે, તેઓથી તે સ્વત્વ વા અધિકાર જૂટવી લેવામા આવશે નહીં પરંતુ તેઓએ સરકારને પ્રાપ્ત અશ કાયદાપૂર્વક આપવો પડશે, કાયદાઓ ઘડવા અને

કાયદાપૂર્વક કામ કરતી વેળાએ ભારતવાસીઓના પ્રાચિન સ્વત્વ અને પ્રાચિન રીતિ-નીતિ ઉપર ધ્યાન રાખવા મા આવશે

કેટલાક દુષ્ટ માણસો (અમૂલક) અપવાદો દ્વારા, પોતાના દેશવાસીઓને ઉશ્કેરે છે, અને રાજ્યવિદ્રોહમાં પરિણિત કરે છે એથી દેશનું બહુજ અનિષ્ટ થયું છે તેથી હું બહુજ દુઃખી થઈ છું. રાજ્યવિદ્રોહ નિવારણ કરવા માટે અમારો પ્રભાવ અને પરાક્રમ જાણીતા થયા છે જે માણસોને ઉશ્કેરવામાં આવ્યા હતા, તેઓ જો પુનઃ હવે પ્રજા ધર્મનું પાલન કરવા તૈયાર થશે, તો તેમના અપરાધ ક્ષમા કરીશ, અને તેઓ ઉપર દયા તથા સૌજન્ય પ્રદર્શિત કરીશ.

ભારત-સામ્રાજ્ય નિરૂપદ્રવી કરવાની ઇચ્છાએ મારા પ્રતિનિધિ અને ગવર્નર જનરલ વાઈકાઉન્ટ કેર્નીંગ બહાદુરે એક પ્રદેશના નિવાસીઓનો અપરાધ ક્ષમા કરવાની આશા આપી છે, અને જેમનો અપરાધ ક્ષમા કરવાને યોગ્ય નથી, તેમને યોગ્ય શિક્ષા કરવામાં આવશે હું ગવર્નર જનરલના કાર્યનું અનુમોદન કરૂં છું અને સર્વ સાધારણની જાણ માટે પ્રગટ કરૂં છું કે —

જેઓ પ્રત્યક્ષરૂપે મારી ઓટીમાં પ્રજાના વિરુદ્ધમાં હતા, તેમના સિવાય બધા ઉપર દયા દેખાડવામાં આવશે એ નર-ઘાતકો ઉપર ન્યાય અનુસાર દયા દેખાડી શકાય તેમ નથી.

જેઓએ જાણી જોઈને, પોતાની ઇચ્છાએ, નર-ઘાતકોને આશ્રય આપ્યો છે અથવા જેઓએ ગત વિદ્રોહનું

કર્તાએ ગ્રહણ કર્યું છે, તેઓને પ્રાણ દડ ન આપતાં બીજી સજા કરવામા આવશે મનુષ્યોને યથાયોગ્ય સજા કરતી વેળાએ વિચાર કરવો પડશે કે તેઓએ કેવી સ્થિતિમા બીજાઓની કુ-મત્રણાએ ભ્રમમા પડી રાજ્યવિદ્રોહીઓને આશ્રય આપ્યો હતો તે ઉપરાત જેઓએ સરકાર વિરૂદ્ધ શસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું, તેઓ જો શાત ભાવે પોતાને ઘેર પાછા વળી પોતાના ધધામા મચી જશે તો તેમનો અપરાધ ક્ષમા કરવામા આવશે અને તેમણે જે અપરાધ કર્યો હશે તે ઉપર ધ્યાન આપવામા આવશે નહીં

અપરાધની ક્ષમા માટે અને અનુગ્રહ જાહેર કરવા માટે જે નિયમો કહ્યા છે, ને પહેલી જાનેવારી અગાઉ જેઓ એ નિયમોનું પાલન કરશે, તે બધાઓને ક્ષમા કરવામા આવશે, અને તે બધા ઉપર અનુગ્રહ-પ્રદર્શિત થશે

ઇશ્વરના આશીર્વાદથી શાંતિ સ્થાપિત થતા ભારતની ખેતી-વાડી અને વેપાર સબધી કાર્યોને યથોચિત ઉત્સાહ આપવામા આવશે અને સર્વ સાધારણના ઉપકાર અને શ્રી વૃદ્ધિ-સાધક વિષયોમા ઉત્કર્ષના સાધન રૂપે, ભારતિય પ્રજાના લાલ માટે ભારત-સામ્રાજ્યનું શાસન કરવામા આવશે ભારતિય પ્રજાની શ્રીવૃદ્ધિ થવા કારણે હું મને પ્રબળ અને પરાકાન્ત સમજીશ પ્રજાના સતુષ્ટ રહેવાપરજ હું મને નિશક અને નિરાપદ સમજીશ અને પ્રજા સતુષ્ટ થઈ જે રાજ્યભક્તિ દેખાડશે તેનેજ હું સર્વોત્કૃષ્ટ પુરસ્કાર સમજીશ પ્રાર્થના છે કે પ્રજાના મંગલાર્થ, એ બધા

સ કલ્પ હું અમલમાં મૂકી શકું, અને સર્વ શક્તિમાન
પરમેશ્વર મને અને જેઓ રાજ્ય-શાસન કરશે તેમને તેવી
ક્ષમતા પ્રદાન કરે”

ભારતવર્ષની પ્રજાને ઉપરોક્ત મહારાણી વિક્ટોરીયાને
ઢંઢેરા જાણવા જોગ થઈ પડશે એ ઢંઢેરા ઉપગ્રંથી ૧૮૫૭
ના બળવાની સ્થિતિ ઉપર કેટલેક અંશે પ્રકાશ પડશે

એ ઢંઢેરામાં દેખાડવામાં આવેલી ઉદારતા, અને એ
ઢંઢેરાથી મળેલી અર્થસાધક સફળતા કયા અભાણી છે ?
હિંદીઓના ઉપકાર અર્થે બ્રિટીશો હિંદનો શાસન ભાર
ગૃહણ કરી જે શ્રમ લે છે, એ વાત પણ હિંદીઓ સારી
પેઠે જાણતા થયા છે

ખડપ મો

થોડાક પત્રવહેવાર

૧૮૫૭ ના બળવા સમયે બ્રિટિશ અમલદારોએ અરસપરસ કરેલો થોડાક પત્રવહેવાર અત્રે રજુ કરવામા આવે છે એ પત્ર વહેવાર ઉપરથી બળવા સમયની કેટલીક વાતો ઉપર અને તે સમયની સ્થિતિ ઉપર પ્રકાશ પડશે એ પ્રકારના પત્રવહેવાર મોટી સખ્યામા પ્રગટ થયેલા છે, પણ તે બધા અત્રે પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા નથી

પત્ર નંબર ૧ જે જનગલ સર હેનરી બરનાર્ડ, કમાન્ડર ઇન ચીફે મીઝ બ્યોર્ન કારનીક બારનીસ (જેઓ સતલજ નદીના પશ્ચિમ કાંઠાના કમીશનર હતા) ઉપર તા. ૧૪ જુન ૧૮૫૭ ના દિને મોકલ્યો હતો.

કેમ્પ દિલ્હીથી-

તા. ૧૪ જુન ૧૮૫૭

મારા વહાલા બારનીસ,

હું અત્રેથી હજી સૂધી દિલ્હી તરફ જોઈ રહ્યો છું. અને દરેક પળે મને એમ લાગે છે કે અમારી તોપો કિલ્લાની દિવાલ ઉપરની તોપોને ઠડી કરી નાખશે, અને

મને એ લાયકનો બનાવી શકશે કે વિજયની સપૂર્ણ આશા સાથે આગળ પહોંચી તે સ્થળ ઉપર કબજો મેળવી શકુ, પણ તેમની (બળવાખોરોના) તોપોની મોટી સખ્યા મારી હિંમત તોડી નાખે છે તો હવે (જેવી વસ્તુસ્થિતિ છે) મારી સમક્ષ (અને મને કોઈ પણ વાતની ખ્હીક નથી) એ માર્ગ સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાય નથી કે હું અચાનક અને પ્રબળ હુમલો કરૂં (અને) પણ આ ઉજળી રાતોમા આ કાર્ય સહેલાઈથી પાર પડે તેમ લાગતું નથી

હું માત્ર થોડીક તોપોની વ્યવસ્થા કરી શકુ છું અને તેને ચલાવનારાઓ (તોપચીઓ) સદતર ખીન અનુભવી છે આ (બળવાખોરો) પશુઓ લગભગ દરરોજ બહાર પડે છે તેઓનો હુમલો બે વખત તો મેં પાછો હઠાવ્યો, પણ મારા સિપાહો નાશ પામતા જાય છે અને તેથી તેઓની હિંમત વધારવા મારે કાર્ય કરવું પડે છે ખીના એ છે કે આઠમી તારીખ પછી તેઓ પોતાને થએલા નુકશાનનો અદાઓ બે હજારથી વધારેનો કરે છે પણ મને શક છે કે તેમા એ સખ્યા ગણવામા આવી નથી કે જેઓનો પતોજ લાગતો નથી

જ્યારે તમે તિરસ્કારપૂર્વક દિલ્હીના લોકોનું વર્ણન કરી રહ્યા હતા, પણ હું સમજી શકતો નથી કે, એથી તમારા લોકોનો ઉદ્દેશ શું હતો ? ૨૪ પાઉંડ વજનના ગોળા ફેંકનારી તોપો બળવાખોરોના સ્થાને દરેક જગ્યાએ ગોઠવેલી

છે, અને તેની પાછળ લગભગ સાત હજાર સિપાહીઓ પશુ તૈયાર છે (એવી સ્થિતિમાં) સહેલાઈથી ત્યા પહોંચી શકતા નથી, અને મારો ઇનચાર્જ કહે જે કે અમે યોગ્ય રિતે ભોયરા બનાવી કિલ્લા સુધી પહોંચી શકીશું નહીં અને મારા તોપખાનાવાળા પશુ કહે છે કે અમે આ તોપો જે અમારી પાસે છે તેને ચલાવી શકતા નથી ત્યારે હવે મારી પાસે એકજ ઉપાય બાકી છે, અને તે ઉપર સંપૂર્ણ-પણે અજમાયશ કરવા ચાહું છું, જે એમાં નિષ્ફળતા મળી તો પછી મારી પાસે એક પશુ રક્ષક લશ્કર બાકી રહેશે નહીં અને એ સદતર નાશનાજ ચિન્હો લેખાશે હિંદુસ્થાન માટે આ વાત બોધી નુકસાનકારક છે (અને તે એજ) કે, મદદ કરનાર લશ્કરની વાટ જોવામાં સમયનો ભોગ આપવામાં આવે, કા'તો નિષ્ફળતાના ભયને સહન કરવામાં આવે

તે બળવાખોરો પોતાના બીજા હુમલાની તૈયારીઓ કરી રહ્યા છે, અને તેથી મારે આ પત્ર પૂર્ણ કરવો જોઈએ મીસીસ બારનીસને મારા સલામ કહેશે।

આપનો સાચો,

એચ એચ બરનાર્ડ.

*

*

*

પત્ર નંબર ૨ આ પત્ર જનરલ સર હેનરી બરનાર્ડે, મીં બ્યોરજ કારનીક બારનીસ ઉપર તા. ૧૭ મી જુન ૧૮૫૭ ના દિને મોકલ્યો હતો।

તા ૦ ૧૭ જુન ૧૮૫૭

મારા બહાદુર ખારનીમ,

કોઈ નિર્માલ્ય રીતના અજ્ઞાન માણસે મારો ઓવર કોટ (વરસાદનો) શુભ કર્યો છે મારી પાસે તે માત્ર એકેજ હતો, મારા બગલામા બે પેટીઓ છે, જે સાધારણ દેવદારના લાકડાની બનેલી છે, અને તેની અદર ટીન જડેલું છે સહુથી ન્હાની (પેટી)મા એક બહુજ મોટો ભુરા રંગનો જેન્ટલમેન કોટ છે જે તમે મહેરબાની કરીને એ પેટી-માથી કોટ મને મોકલી આપશો તો તમે મારી સાથે મોટી લલાઈ કરેલી લેખાશે

હાલમા અમો દિલ્હી સામે પડેલા છીએ જેવી રીતે કોઈએ રમૂજમા કહ્યું છે કે, “અમો હજી સુધી દિલ્હીની પાછળ છીએ” (દિલ્હી દૂર હતું) જે દિવાલો મેદાનની તોપો વડે તોડી નાખવામા આવનારી હતી, તે ૧૮ પાઉંડ વજનના ગોળા સામે ટકવામા જેમની તેમ બહુજ મજબૂતી સાથે કાયમ છે અમો મહેલ ઉપર ગોળા નાખતા રહ્યા છીએ અને હજી સુધી ગોળા નાખીએ છીએ રાઇફલ પલટનના એક ગોરાએ પોતાની બદ્ક વડે એક હિંદુસ્થાની સિપાહીને ઠાર કર્યો અને તેની ૮૪ “ગીની”ઓ ચોરી લીધી મને આશા છે કે “દ્રાક્ષ” કાયદેસર પાડી રહ્યા છે તેઓએ અમારા ઉપર હજી કોઈ હુમલો કર્યો નથી અને તેથી મને ભય છે કે તેઓ આજે અમારા ઉપર હુમલો કરશે અને પુન એક તમાચો ખાશે

હડસનને સળેખમ થયું છે, અને તેથી સહેજ સોળે પણ થયો છે, પણ આજે કેટલેક અશે સુધારો થયો છે ગ્રેટહેડના ચીરજીવીને પણ ઝીણો તાવ આવ્યો હતો, પણ હવે સ્થિતિ સારી છે મેરીના ચીરજીવી જે વાદમારી સ્ફુલ્ભ અભ્યાસ કરતો હતો તેને હવે ગાઈડઝમા ભરતી કરવામા આવ્યો છે

એક “મહાવત” (હાથીવાળો) કેમીસ્ટના સારા હાથીને બાદશાહની સેવામા નજરાણા તરીકે આપવા કાલે દિલ્હી ખાતે ગયો હતો કરજન તમને સલામ સાથે કહે છે કે લોકો હજી સુધી અમારી પૂજા કરવા માટે આવ્યા નથી

જનરલ રીડ સારા છે, અને તેથી તેઓ હવે પાછા વળવા કૂચ કરશે

મારી ઇચ્છા છે કે તેઓ મારા જનરલ હાલની વસ્તુ-સ્થિતિ બદલાયા પછી મદ્રાસ મોકલાવી આપે, કારણ કે જનરલ ગ્રાટની સગદારી હેઠળ બ્રીગેડીયરની પોઝીસનમા રહીને કાર્ય કરવું અમને શોભા આપનારૂં થશે નહીં ઠીક છે, અમે જોઈ લેશું

તમારો અત્યંત સાચો,

એચ બરનાડ

*

*

*

વડા સેનાપતિ સર હેનરીનો પત્ર.

પત્ર ૩ બે-વડા સેનાપતિ સર હેનરી બરનાડે
તા. ૧૮ મી જુન ૧૮૫૭ ના જ્યોર્જ કારનીક બારનીસ
ઉપર મોકલ્યો હતો.

તા. ૧૮ મી જુન ૧૮૫૭

બહાદુર બારનાસ,

હમણાં મેં તમારો પત્ર વાંચ્યો, તેથી મને રહેજ
સતોષ થયો. મારા નાનકડા લશ્કર સાથે દિલ્હીમાં દાખલ
થવાના બેખમભર્યા અખતરાને તમે ના પસંદ કર્યો, કારણ
કે તેથી મારી છાવણી રસદ અને ખબરો લશ્કરી સામાન સાથે
તદન અરક્ષીત બને તેમ હતું.

મારા સલાહકારની સમ્મતિ અને ઉશ્કેરણીથી અચાનક
બળવાન હુમલો કરવા તૈયાર થવાનું હું કબુલ કરું છું.
જેમા ઉપર કહેવામાં આવેલા ભયનો પણ સમાવેશ હતો.
દ્વયોગેજ તે યોજના અમલમાં મૂકાતી અટકી પડી.
બનવાબેગ છે કે તેમાજ પરમેશ્વરની કંઈ કૃપા હશે
કારણ કે મેં જે કૈં સાબળ્યું અને જેમની સાથે સલાહ
કરવાની મારી ફરજ હતી તેમના અભિપ્રાય અનુસાર ભાવી
વિજય જેટલો ભયાનક હતો તેટલોજ ભયાનક પરાજય
પણ હતો.

દિલ્હી જેવા લાખા મહોળા અને વિશાળ શહેરમાં
ફેલાવવા ધારેલા ૨૦૦૦ સિપાહોને કશી અગત્ય આપી
શકાય નહીં અમને ચોમેરથી ઘેરી લેવાના રચાયેલા પ્રયત્ન

આગળ મારા લઠાયક સાધનની (કદાચ એકત્ર હું મલો કરવામા આવે તો) શી દશા થાત ?

લશ્કરી કાનુન મારા હાથમા હોવા છતા, અમે દિલ્હી પાસે વ્યથા કેમ પડ્યા છીએ, ત સામે વાધો ઉઠાવવામા આવે ત્યારે વ્યવહાર બળ વાપરવાની જરૂર હતી છતા હું માત્ર આપણુ હિત બાળવવા પ્રયત્ન કરી શકુ છું હું મલા માટે અનુકૂળ સંલેગોની વાટ જોઉં છું

મીં. ગ્રેટહેડે એવી યોજના ઘડી હતી કે દુઆબ ઉપર કબજો કરી દિલ્હીનુ લશ્કર અલીગઢ મોકલવુ જોઇએ મારી શહેરમા હાજરી હોય ત્યારે પણ એમ બનવુ અશક્યજ હતુ લાલ કિલ્લો અને સલેમગઢ ઉપર કબજો થયો નથી શહેર ઉપર કબજો રાખવા બે હજાર માણસો લઈ હલ્લો કરવાનો એવો અર્થ થયો કે મારે એક માણસને પણ છૂટો રાખવો નહી દિલ્હી તોપોથી ભરચક છે અહીંના સિપાહોને જો કે ખુલ્લા મેદાનમા કશી અગત્ય આપી શકાય તેમ નથી, છતા પત્થરની દીવાલો પાછળ રહી તેઓ આવશ્ય કૈંક કરી શકે ખરા સાથેજ તેઓ ભારે તોપોનો ઉપયોગ કરી બાણુતા નથી (તેજ કારણે ગોળીબારના અનુકૂળ મારાથી અમને નીચુ જોવુ પડ્યુ છે) તેથી “અમ્બાલા-વાણુ લશ્કર અને ૬ તોપો રાખનારી બે પટ્ટણા” તે શહેર ઉપર કબજો કરી શકે નહીં, વળી શત્રુની શક્તિનો ઘણો ન્હાનો અડસટો લેવામા આવ્યો છે.

સારાયે બાદલી* ઉપર લડાઈ થઈ ચૂકી છે બળવા-
ખોરોનો તોપો ઉપર કાબૂ રહ્યો ત્યાં સુધી અહીંના ગઢમાં
ભરાઈને બળવાખોરો અમારી સામે લડતા રહ્યા બાદલી
પડયા પછી અમારા ઉપર લાગટ હુમલો થવા માડયા છે
દરેક નવો હુમલો ભેડ અને ભેરથી થાય છે છતાં
મોટી ખુવારી સાથે પગલ્ય પામે છે અને તે ગઢને
નાશ થાય એવા મથક ઉપર અમારો અધિકાર બમ્બો
છે સાહેસની દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર કરવાની અગત્ય
આપણે પીછાણવાની છે આપણે ખાત્રી પૂર્વક માનવું
ભેડએ કે પૂરતા લશ્કરી બળ વગર આપણું સાહેસ સંપૂર્ણ-
તાની સીમાએ પહોંચી શકે નહીં

એક વખત શહેરમાં ફાખલ થયા પછી બધી બાજુ
આપણા હાથમાં છે શરત માત્ર કબજો બળવી રાખવાની
છે તે પછી મીં કોલોનને જ્યારે અને જેટલા લશ્કરની
જરૂર પડશે તેની ગોઠવણ થઈ શકશે

ઢીલ પીડાકારી છે, અને પ્રતિદિનના હુમલામાં
સિપાહોના અપાતા ભોગ અતિ દુઃખદાયક જણાય છે હું
કુશળ છું, પણ ઉદાસીનતા વધારે છે, છતાં ઉંડો વિચાર કરતા
મને જણાય છે કે અર્થ વગરના અખતરા મેં કર્યા નથી,
એટલો મને સંતોષ છે અને તમને મારા વિચાર સાથે
મળતા ભેડ આશ્વાસન મળે છે

* સારાયે બાદલી દિલ્હીથી ત્રણ માઇલને અંતરે આવેલું
સખજ મડીની નજીક એક ગામ છે

મારી ઇચ્છા (હવે કદાચ લોકો બહુશે કે) દિલ્હીમાં
દાખલ થવા ઉપરાંત કંઈ વધુ કામ કરવાની હતી
કોઈએ અવસર વ્યર્થ નહીં જવાની તમે ખાતરી રાખજો *

તમારો શુદ્ધ,
એચ એચ બર્નાર્ડ*

*

*

*

*

કાલે અમે તેઓને પૂરતી શિક્ષા કરી ભારે ગુસ્સાન
પહોંચાડ્યું છે તેઓએ કીશનગજ, ત્રાવલીનગજ અને
પહાડપૂરમાં પોતાનો પડાવ નાખી તોપખાનું ગોઠવવાની
કોશિશ કરી હતી પરંતુ અમે બે ન્હાની ટુકડીઓને મેજર
ટેમ્સ એચ એ અને મેજર રીડ (મસુરી બટેલીયન)ના
વડપણ તળે મોકલી તેમને ત્યાંથી ખસેડયા, એટલુંજ નહીં
પણ સરાનો ઉપલો ભાગ તકન ખાલી કરાવી લીધો અને સ આ-
મના આ વિભાગમાંથી તેમને હાકી મૂક્યા સાબરમતી છે કે
નીરાશા ભયો પ્રભાવ તેમના ઉપર પડ્યો છે અને તેઓ
અતિશય ક ટાળી ગયા છે, છતાં ગદ ઉપરથી આવતો તોપોનો
મારો પહેલા જેવોજ પ્રભાવ અને અચૂક છે ઇચ્છીત મથકે
પહોંચ્યા અગાઉ આપણે કંઈ વધુ લાભદાયક કામ કરી
શકીએ તેમ નથી. આવો કટોકટીનો વખત છતાં તોપખાનું
અને લઠાઇનો સામાન મેળવવા માટે ઘણું સહન કરવું પડે

* આ પત્ર બેંગલોરની ભાષા માત્ર લખાઈ અંગ્રેજી છે, તે તેની
વાક્ય રચના અને શબ્દોમાં રહેલી ગુદતા ઉપરથી જાણી શકાય
તેમ છે

છે એ ઉપરથી રચનાત્મક કામની દશા કેવી હશે એ તમે સમજી શકો છો. મારા તોપખાનાનો કમાર્ડીંગ અમલદાર માત્ર ૬ તોપો ચલાવવાનીજ ગોઠવણ કરી શકે છે, મારા ઇન્જનીયર પાસે રેલીનો એકે કોથળો નથી ખરેખર આ સ્થિતી ઠટાળો ઉપજવનારી છે. મારી સામે ગોઠવવામા આવનારી તોપોનો મારો બધ કરવા જેટલી શક્તિ મારામા ન હોય ત્યાં સુધી મેં નિયમપૂર્વક હુમલો કરવાનો વિચાર કર્યો નથી.

આ યોજના પાર ઉતારવા માટે તેમની નજીક જવાની જરૂર છે. દીલ બળવાખોરોને એકજ મથકે એકત્ર કરે છે અને તેથી બળવાન હુમલો થાય છે. છતાં હું કબુલ કરૂ છું કે આવું સાહસ, ભયાનક પ્રભાવ પોતાની સાથે રાખે છે તેમને દિલ્હીના ઢરવાળા બધ કરવાનો સમય આપવામા આવ્યો ત્યારે આપણે કયું એથી વધારે કરી શકવાની શક્તિ આપણામા હતી એવું હું ખરી રીતે માની શકતો નથી.

જો મીરઠનું લશ્કર તરતજ દિલ્હીમા દાખલ થયું હોત તો આ બધુએ બનાવી શકાયું હોત પરંતુ અમ્બાલાનું લશ્કર ઘટના સ્થળે પહોંચ્યું ત્યારે સંજોગો હાથથી નીકળી ચૂક્યા હતા.

સર્વથી મોટું મેગઝીન અને લડાઈના સામાનનું મથક તે અગાઉ મારી સામે વપરાતું હતું. મારા સિપાહો કુશળ છે અને ઘાયલો સંતોષકારક રીતે સાબ થાય છે, પરંતુ તે બધા હવે થાકી ગયા છે.

સદાનો આપનો
એચ એચ બી.

પત્ર ૪ થી—દિલ્હીના ઘેરાની લશ્કરી જાવણીના રાજદારી સલાહકાર મી० હેનરી ગ્રેટહેડે તા० ૧૯ મી જુન ૧૮૫૭ ના દિવસે જયોજ્ઞ કારનીક ખારનીસ ઉપર મોકલ્યો હતો.

દિલ્હીના ઘેરાની કેમ્પ

તા० ૧૯ મી જુન ૧૮૫૭

મારા વ્હાલા ખારનીસ

મી० રીચર્ડ સોમવારે પાણીપત ગયા છે અને હું માર્ગ વટાવતો હતો ત્યારે આ સમાચાર મેં સાંભળ્યા હતા. અમલદારો અને ટપાલના કંટ્રાક્ટરો ઉપર દિલ્હીના ૨૦૦ સવારોની ટુકડીએ અલીપૂર આગળ કરેલા હુમલાની ઠીક તેમની હાજરીથી કેટલેક અંશે દૂર થઈ હતી પ્રગટ રીતે તેઓ મામલતદારની શોધમાં હતા બટાલાના સવારોના યાજ્ઞમાં બાધવામાં આવેલા ઘોડા તેઓ લૂટી ગયા હતા. પબખના ખીન કેળવાયેલા સવારો આવશે ત્યારે તરતજ તેમની ઉદ્ધતાઈનો બદલો વાળવામાં આવશે.

રોહતક, જી દના રાજ સાહેબના અધિકારમાં મૂકાય તો મને ખુશાલી થશે, પણ સર એચ બરનાડ (અત્યારે) તેમનું લશ્કર જીલ્લો પાડી શકે નહીં અને તે વગર તેમના હુમલાનો પ્રયાસ બેચેન છે.

જો પટિયાલા કૈંક લશ્કર આપી શકે અને હિસાર તરફથી લશ્કરી હિલચાલના તમને કશા સમાચાર ન મળે ત્યારે તે જલ્દી તેમના કામચલાઉ અધિકારમાં મૂકવાની હું સમ્મતિ

આપીશ હાસી અને હીસારથી મદદની ઇચ્છાએ આવેલી પ્રજા ઉપર દયા બતાવવા સરખુ થશે આ જોઠવણ ઉપર અમલ થતા મને આનંદ થશે અને તે જોઠવણ થતા મહારાજ બહાદુર ઉપર હું ખરીતો મોકલાવી દઈશ

જૂનના નવાબ સાહેબે અધદીત પ્રપચ રચ્યાનું હું માનુ છું પરંતુ તેમનો ઇલાકો દિલ્હીની પેલીપાર છે. અને આપણે અત્યારે સંજોગો ટાળવાના છે નવાબ સાહેબને બહાદુરગઢ તરફ નહાસી છૂટવાની ફરજ પડી છે અને માલુ રાજ્ય કર્તાના વશના કોઈ શાહબંદાને ગાદીએ બેસાડવામા આગ્યો છે બાકી ઉમરાવો તટસ્થ રહેવાની હીલચાલ કરે છે,

સાધનો આપણી પાસે પૂરતાથી વધારે છે અલબત્ત રૂપિયા નથી અને દિલ્હી જતાયા પછી તે ખોટ પૂરી થવાની પુરતી વીકી હતી ખબરના અને કમસારીયેટની ઓફીસના ઇચ્ઞાર્જ અમલદારના કાગળો તમો જોગ મોકલુ છું

હું ત્યાંથી નીકળ્યો ત્યારે ૪ લાખ હશે, હું બારપૂર્વક કહીશ કે જે લશકર આ તરફ આવે તેની સાથે રૂપિયાની સારી રકમ અવશ્ય મોકલજો

મને તમારો શુદ્ધ વિશ્વાસુ કરજો

હું છું તમારો,

એચ એચ એટહંક

દિલ્હીના બહાદુરશાહ બાદશાહના પત્રની કક્કાડી રિથિત.*

હકીમ અજમલખાન પગર આપતા બધે થયા

સરકારી પગાર લેવાની ના પાડી

“સાજ વતંમાન”ના અધિપતિ જોગ —

આહેબ,

આપના પત્રમા સેવક તરફથી “દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ” શિષક* હેઠળ એક લેખમાળા પ્રગટ થાય છે, એ વિષયમા રસ લેનાર વાચક બધુઓની બાજુ અર્થે નીચેની બીના પ્રગટ કરશેાણ

વાચક બધુઓ, દિલ્હીના છેલ્લા શહેનશાહ બહાદુર-શાહના કુટૂંબીઓની થએલી પાયમાલી સબંધે તમે કેટલાક અશે બાજુકાર થયા છો બહાદુરશાહના કુટૂંબીઓને રાજપાટથી દૂર કરવામા આગ્યા અને તેમના નિર્વાહ માટે કેટલી નજીવી રકમો સરકારે આપવા ઠેરવી, તે તમે બાજી શકયા હશેા દિલ્હીનું રાજપાટ લઈ દશ પદર રૂપીઆનો

* આ ચર્ચાપત્ર મુબઈથી પ્રગટ થતા દૈનિક “સાજવતંમાન” મા સોમવાર તા. ૧૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૪ ના દિને મારા વરફથી પ્રગટ થયો હતો

સાહીબ

પગાર આપવો તે પગાર લેનાર શાહી કુટૂંબી પોતાનું ગુજરાન મુખર્ધના એક મજૂર કરતા કંઈ વધુ સારી મદદ કરી શકતો હોય એ માની શકાય તેમ નથી ત્યારે સરકારે બાદશાહી કુટૂંબીઓને તેમના જીવન નિર્વાહ અર્થેનો પગાર વ્યાજબી આપવો ઘટે હિંદી સરકાર પોતાના બ્રિટિશ અમલની નેકનામી અને તેની કિર્તીની રક્ષા કરવા બધાએલી છે, એ સમજી હું બાદશાહી કુટૂંબીઓને આપવામા આવતા નજીવા પગારની સખ્યામા વધારો કરવાની સૂચના કરૂં છું

લશ્કર પાછળ થતો કરોડો રૂપીઆનો ખર્ચ અને સરકારી અમલદારોને અપાતો ગબવર પગાર જોતા સરકાર પાસેથી એવી આશા રાખી શકાય કે તે દિલ્હીના રાજકુટૂંબીઓને જીવન નિર્વાહને ચોખ્ખ થઈ પડે તેટલી રકમ ઠેરવી આપવાની અથવા વધારવાની દુરઅદેશી દાખવશે હાલમા શાહઝાદા બેદારબખ્તના જીવન નિર્વાહની રકમ વધારી આપવા અને તેમની નારાજગી દૂર કરવા સરકારી સલાહકારોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ થોડા વખત ઉપર નીચેની બીના બહોરમા આવવા પામી છે, જે ઉપર હું વાચક વર્ગને લક્ષ આપવા વિનંતિ કરૂં છું

શાહઝાદા જવાનબખ્ત જેઓ દિલ્હીના અતિમ મુગલ સમ્રાટ બહાદુરશાહના પ્રિય પુત્ર હતા, તેઓ પોતાના પિતા સાથે રશુન ખાતે કેદ થઈને ગયા હતા એ કેદખાનામા બહાદુરશાહ બાદશાહને સ્વર્ગવાસ થયો હતો તેમના પુત્ર જમશેદબખ્ત હાલમાજ સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે, અને મહુમનો નાનો બાળક

બીદારબખ્ત હાલમા પોતાના નાના સાથે હિંદુસ્થાનમા આવ્યો છે સરકારે આ બાળકના ભરણપોષણથે માત્ર આઠ રૂપીઆ માસિક દશ વર્ષની વય થતા સુધી, અને સોળ રૂપીઆ વીસ વર્ષની વય થતા સુધી આપવા ઈચ્છા બતાવી હતી, પણ એ બાળકના નાનાએ તે લેવાની ના પાડી બાળકના નાના ખ્યારે મિરઝા સાહેબ બાળકને લઈ દિલ્હી ગયા હતા, ત્યાં બાણીતા દેશબક્ત મસિદ્દલ મૂલક હકીમ અબ્દુલખાન સાહેબે તેમની આગતા સ્વાગતા કરી અને પચાસ રૂપીઆ માસિક પોતાના ગળવામાથી આપવાનું નક્કી કરી આપ્યું પણ હાલમા ખ્યારે મિરઝા સાહેબનો પત્ર ભાગલપૂરથી આવ્યો છે, જેમા તેમણે હકીમ સાહેબ તરફથી મળતો પગાર બધ થયાનું જણાવ્યું છે તેથી એ બાળ શાહઝાદો બહુજ કફેડી સ્થિતિમા આવી પડ્યો છે આર્થિક મદદની જરૂર છે જે સાહેબો દિલ્હીના અતિમ મુગલ સમ્રાટના કુટુંબીઓની પાયમાલી પ્રત્યે દિલસોજી ધરાવતા હોય, તેમણે મજકુર શાહઝાદાને મદદ કરવી જોઈએ જો કોઈ માહેબ કોઈ ઈસ્લામી રજવાડામા મજકુર શાહઝાદા માટે કંઈ રકમ નક્કી કરાવી આપશે તો તે એક પુણ્યનું કામ લેખાશે એક રાજકુટુંબી શાહઝાદા માટે આવી અપીલ કરવાનો આ પ્રસંગ કર્ણા રસથી ભરપૂર છે મજકુર શાહઝાદાનું સરનામું નીચે મુજબ છે

[શાહઝાદા બીદારબખ્ત

C/o નેકશાહ સાહેબ, બીકનપૂર-‘ભાગલપૂર’]

લી૦ સેવક, સાદીક.

હકીમ અજમલખાન અને નવાબ પ્યારે મિરજાના પત્રો શું દેખાડે છે ? *

સોમવાર તા ૧૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૪ ના “સાજ વર્તમાન” મા મીં સાદીકે એક લેખ પ્રગટ કરાવ્યો હતો, જેનો સારાશ એ છે કે —

“શાહઝાદા મિરજા મહમદ ખીદરખાન જે હિંદના માજી શહેનશાહ તૈમૂરીના પૌત્ર છે, તેઓ રશુનથી પોતાના નાના નવાબ પ્યારે મિરજા સાહેબ સાથે હિંદુસ્થાનમાં પધાર્યા છે, અને તેમને મદદની જરૂર છે”

એવા સારાશનો પત્ર “સાજ વર્તમાન” મા મી સાદીકની સહી સાથે પ્રગટ થતા, મુબઈના જાણીતા વેપારી મી એ કે નાસીકવાલાએ તે સળધે કેટલીક તપાસ કરી હતી તેઓ પોતાના પત્રમાં જણાવે છે કે, “જ્યારે (મી સાદીકનો પ્રગટ થયેલો પત્ર) તે લેખ અમારી દષ્ટિમાથી પસાર થયો, ત્યારે અમોએ બે પત્રો લખ્યા, એક નવાબ પ્યારે મિરજા સાહેબ ઉપર અને બીજો મસિદૂલ મુલકે જનાબ હકીમ

* મુબઈથી પ્રગટ થતા દૈનિક પત્ર ‘સાજ વર્તમાન’ મા મગળવાર તા ૧૫ મી એપ્રિલ ૧૯૨૪ ના દિને આ પત્રઠેવારો માગ તરફથી પ્રગટ થયા હતા જે “દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટ”ના વાચના-ગએને રસ આપશે, તેમજ તેમાંથી કૈંક નવું જાણવાને મળશે, એમ ખારી અક્ષરશ અંગે રખૂ કર છુ

સાદીક.

અજમલખાન સાહેબ ઉપર, તા ૨૩ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૪ ના રોજે મોકલાવ્યો હતો, જેમા કેટલાક સવાલો હતા, જેવા ઉત્તરમા જનાબ નવાબ પ્યારે મિરઝા સાહેબનો એક પત્ર તા ૬ ઠી માર્ચ ૧૯૨૪ ના દિને મળવા પામ્યો, જેની નકલ કરવામા આવેલા સવાલો સાથે બીડી છે

જનાબ હકીમ અજમલખાન સાહેબ તરફથી કેાઈ પણ પ્રકારનો ઉત્તર ન મળવાથી તા ૮ મી માર્ચ ૧૯૨૪ ના દિવસે એક ટેલીગ્રામ મોકલવામા આવ્યો હતો, જેના જવાબમા જનાબ હકીમ અજમલખાન સાહેબ તરફથી એક ટેલીગ્રામ તા ૧૧ મી માર્ચ ૧૯૨૪ ના દિવસે મળ્યો, અને તા ૧૩ મી માર્ચના દિવસે જનાબ હકીમ અજમલખાન સાહેબનો એક પત્ર પણ મળ્યો જેની નકલ પણ સાથે બીડી છે

— ૦ —

હકીમ અજમલખાનના પત્રની નકલ.

દિલ્હીવાળા બાણીતા નેશનાલીસ્ટ મસિદ્દા મુલક નવાબ હકીમ અજમલખાન તરફથી મીં એ કે નાસીકવાળા પત્રના ઉત્તરમા નીચે મુજબનો ઉત્તર મળ્યો છે —

શરીફ મનઝીલ-દિલ્હી

તાં ૧૧ મી માર્ચ ૧૯૨૪

મીં એ કે નાસીકવાળા બેગ —

સાહેબ,

બઅદ સલામ, આપનો એક પત્ર મળ્યો, અને ગઈ કાલે એક તાર પણ મળ્યો, જે સબ ધે બજાવવાનું કે મૂળ

બીના એ છે કે જનાબ કિબ્લા, મસિદ્દલ સુદક બહાદુર
 માસે મિરજા સાહેબ, શાહઝાદા અને એક સ્ત્રી સાથે પધાર્યા
 હતા, ત્રણ ચાર મહિના સુધી તેઓ રહ્યા અથવા
 તેથી વધુ વખત તેઓ રહેવા પામ્યા ઘર અને ખોરાકી
 સંબંધની વ્યવસ્થા હકીમ સાહેબે કરી હતી, ત્યાર બાદ
 તેઓ શાહઝાદા સાથે ભાગલપૂર ગયા એક વરસથી વધુ
 સમય સુધી હકીમ સાહેબ માસિક રૂપીયા ૫૦ ના હિસાબે
 રકમ મોકલતા હતા, અને હજી સુધી મોકલી રહ્યા હતા
 માત્ર વચમાં એક માસના રૂપીયા નહીં મોકલ્યા હતા, તે
 બીજા માસમા મોકલી આપ્યા છે

બીજી વાત એ કે હકીમ સાહેબે કઈ હમિશ માટે
 એ પગાર આપવાનું નક્કી કર્યું નહોતું, તોએ તેમની
 ઇચ્છા થોડા વધુ વખત સુધી એ પગાર આપવાની હતી,
 એ દરમિયાન મિરજા સાહેબે વતનમાન પત્રોમા એક લેખ
 પ્રગટ કરાવ્યો, જે વિવેક દ્રષ્ટિએ વ્યાજબી નહોતો તેથી
 હકીમ સાહેબે પગાર મોકલવાનું માડી વાળ્યું (વગેરે)
 હકીમ સાહેબ ફરમાવે છે કે, જો આપને માત્ર મદદ
 કરવાની ઇચ્છા હોય તો કરી શકો છો આશા છે કે
 આપ તદરસ્ત હશે ઉત્તર વાળશેહાલ એજ

સૈયદ મહમદ હુસેન,
 ગ્રાઇવેટ સેક્રેટરી.

નવાબ પ્યારે મિરઝા સાહેબનો પત્ર.

મારા મહેરબાન, એ કે નાસીકવાળા સાહેબ, બેગ.
મુશ્મી,

બઅદ સલામ વિદિત કરવાનું જે આપનો પત્ર
મળ્યો વાંચી બીના બાણી આપની ઈચ્છા મૂજબ,
શાહજાદા મિરઝા મહમદ બેદારબખ્ત બહાદુર તૈમૂરીની
સ્થિતિ આપ ઉપર મોકલું છું, તે જોશે.

લી૦

પ્યારે મિરઝા,

તા૦ ૩ જી માચ ૧૯૨૪, શહેર ભાગલપૂર,
C/o નેકશાહ

હકીમ અજમલખાન તરફનો પત્ર.

[આ પત્ર હકીમ અજમલખાન તરફથી પ્યારે
મિરઝા સાહેબને લખવામાં આવ્યો હતો.]

શરીફ મનઝીલ-દિલ્હી,

તા૦ ૧૩ મી ડીસેમ્બર ૧૯૨૩

મહેરબાન પ્યારે મિરઝા સાહેબ, બેગ

બઅદ સલામ,

કીબ્લા હકીમ સાહેબે ફરમાવું છે કે તેઓ વધુ વખત
સુધી મદદ આપવાનું આહુ નહીં રાખવા માટે લાચાર છે

આહુ માસ નવેમ્બરના રૂપીયા બે ત્રણ દિવસમા
આપની સેવામા મોકલવામા આવશે પણ હવે પછીના મહી-
નાથી મોકલવામા આવશે નહીં એ તમે કોઈ જગ્યાએ
અથવા કોઈ ગૃહસ્થના નામ ઉપર જ્યાં તમને યોગ્ય લાગે
ત્યાં માટે લલામણ પત્ર બેઈતો હોય તો તે આપની ઇચ્છાએ
પોસ્ટ મારફતે તમારા ઉપર મોકલવા હકીમ સાહેબ
તૈયાર છે, એજ

લી૦

સયદ મહમદ હુસેન,
પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી

મી૦ એ. કે. નાસીકવાળાના સવાલના જવાબો

મુળધના વેપારી મી૦ એ કે નાસીકવાળાએ દિલ્હીના
મુગલ સમ્રાટના સબ ધે શાહજાદાના વારસ પ્યારે મિરજા
ઉપર કેટલાક સવાલો લખી મોકલ્યા હતા, જે નીચે મુજબ છે

૧. શાહજાદા સાહેબની હમણા વય કેટલા વર્ષની છે ?
૨. તેમના સગાઓમા કેટલા સહયો છે ?
૩. રગુનથી પધારવાનું કારણ શું ?
૪. શું હિંદી સરકાર કોઈ દરમાયો નક્કી નથી કરતી ?
૫. શું કોઈ બીજા ગૃહસ્થે દરમાયો આપવાનું નક્કી
કયું હતું ?
૬. (અને) તે આપવામા આવે છે કે નહીં ?

(અ) બે દરમિયાન આપવામા આવતો હોય તો તે કેવી રીતે ?

(બ) બે આપવામા નહીં આવતો હોય તો તેનું કારણ શું ?

૭ બે કોઈ ગૃહસ્થ મદદ કરવા આજે તો તે કંઈ રીતે યોગ્ય થઈ શકશે ?

ઉપરના સાત સવાલોના ઉત્તરો અનુક્રમે નીચે મુજબ આપવામા આવ્યા છે —

—❖❖❖—

જવાબો.

૧ શાહબાદા સાહેબની વય ત્રણ વરસની છે, અને ૧૯૨૦ ના ડિસેમ્બર માસમા તેમનો જન્મ થયો. તેમના પુણ્ય પિતાશ્રીના સ્વર્ગવાસ પછી બે માસે તેમના માતૃશ્રીનો પણ સ્વર્ગવાસ થયો.

૨ કુદરે ત્રણ જણા નાના, [ઉંમર ૬૬ વરસ] નાની [દૃઢ] અને માસી [આઠ વરસની]

૩ ખર્ચનો બોલો ઉચકી ન શક્યો, અને ત્યાં મારો કોઈ વરસ પણ ન હતો બે તેઓ જેમ, મારી ઉપર ચમકતનો હુમલો થતો તો આ બાળકોની રક્ષા કરનાર ઈશ્વર સિવાય કોઈ ન હોત, અને તેથી આ બાળકો રચી પડતે

૪. જી હા, હિંદી સરકારે પગાર નક્કી કર્યો હતો પણ તે યોગ્ય ન હતો જેથી અમોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નહીં, અને તે એ કે શાહઝાદા સાહેબની વય ૭ વરસ થતા સુધી માત્ર આઠ રૂપિયા અને ૨૦ વરસની વય સુધી ૧૬ રૂપિયા નક્કી કરવામા આવ્યા હતા મને લાગે છે કે હિંદી સરકારના ઓફીસરોના બગીચોને પણ એથી વધુ પગાર મળતો હશે, અને હિંદના શહેનશાહના બાળકની એવી ઈજ્જત કરવામા આવી. અને વળી તે ઉપર શાહઝાદા સાહેબના મરહુમ પિતાશ્રીનું જે કંઈ હતું તે સઘળું લઈ લેવામા આવ્યું તેમજ રહેવાનું ઘર પણ ખાલી કરાવવામા આવ્યું, તે સમયે શાહઝાદા સાહેબની વય માત્ર દશ માસની હતી, દુધ પીતા બાળક સાથે એવી વર્તણૂક ચલાવવામા આવી શાહઝાદા સાહેબના મરહુમ પિતાશ્રી અને જનાબ હકીમ મહમદ અજમલખાન સાહેબ બહાદુર વચ્ચે મુલાકાતનો પ્રસંગ હતો, તેથી જ્યારે હું હિંદી સરકારની પરવાનગી લઈ રહુનથી હિંદમા આવ્યો, ત્યારે મેં મારી સ્થિતિ સળધે હકીમ સાહેબને માહિતગાર કર્યા જનાબ હકીમ સાહેબે મને પોતાના ઘર ઉપર તેડાવ્યા. દિલ્હી શહેરમા જ્યારે હું તેમના ઘર ઉપર ગયો ત્યારે હકીમ સાહેબે મારી ખૂબ ઈજ્જત કરી, અને શાહઝાદા સાહેબને જોઈ બહુજ ઉદાસ થયા અને મને ક્રમાંવ્યુ કે હું મહીના બે મહીનામા કોઈ યોગ્ય વ્યવસ્થા તેમના પોષણ માટે કરી આપીશ, અને જ્યાં સુધી કોઈ વ્યવસ્થા

થવા ન પામે ત્યા સુધી હું તેમનો ખર્ચો નભાવીશ અતે હકીમ સાહેબે છ સાત માસ સુધી લગભગ રૂ ૧૦૦૦ મને ખર્ચ માટે આપ્યા, જે માટે હું તેમનો આભારી છું હવે તારીખ ૧૩ મી ડીસેમ્બર ૧૯૨૩ ના રોજ એક પત્ર મને જનાબ હકીમ સાહેબનો મળ્યો, જેની નકલ સાથે મોકલુ છું તે પત્રથી એ જણાઈ આવશે કે જનાબ હકીમ સાહેબ શાહઝાદા સાહેબના પોષણ માટેની વ્યવસ્થા કરી ન શક્યા તમો પોતે તે પત્રના લખાણથી સમજી શકો તેમ છો પણ જ્યારે ખનાબ સમય આવે છે, ત્યારે બધું વાતાવરણ એવું થઈ જવા પામે છે તમો વિચાર કરો કે તૈમૂરી ખાનદાનના સભ્યો કેટલી બહોજલાલી સાથે હિંદુસ્થાન ઉપર હુકુમત (રાજ) કરતા હતા, અને આજે જેટલા નવાબ અને રાજ રાજેશ્રીઓ વગેરે હિંદુસ્થાનમાં છે, તેઓ બધા એજ ખાનદાનની હુકુમતના તામે હતા આજે તેઓ સુખચેનમાં જીવન વીતાડે છે, અને તેમના માલિકના સ્મરણચિન્હ બાળક હિંદુસ્થાનમાં આવી એવી મુશ્કેલીમાં સમય વ્યતિત કરે છે કે જેના રહેવા માટે એક ખૂણા અને ખર્ચવા માટે એક કોડીયે નથી. જો તૈમૂરી ખાનદાનની હુકુમત હોત તો આ બાળકના જન્મતાજ એજ નવાબો અને રાજેશ્રીઓ વગેરે શાહઝાદા સાહેબના મરહુમ પિતાશ્રીની સેવામાં નજરાણું ચુકત અને કદાચ તેમને (તે બાળક શાહઝાદા ખીરાદરખખતને) યોગે લેવાનું એ વાચ્યમાં ન આવત અફસોસ! હબાર અફસોસ કે આ કળીયુગનો ઝમાનો છે, ખુદા કોઈ દુશ્મનને પણ ન દેખાડે

નળર ૪ થી ૬ સુધી તેમજ (અ અને બ,ના પણ
જવાપો એમા આવી જાય છે.

મહેરબાન સાહેબ, મારી ઇચ્છા એ છે અમો આ
(વૃધાવસ્થા) વય સુધી પહોચી ચુક્યા છીએ, જીવન અને
મરણનો કંઈ વિશ્વાસ નથી શાહજાદા સાહેબ હંમણા બાળક
છે, અને શાહજાદા સાહેબની માસી હજી નાની ઉમરના
છે, તમોએવી વ્યવસ્થા કરી આપો કે અમો આ નાની જીદગીને
ઈજ્જત અને માન માથે આ નાશવત દુનિયામા વિતાડી
લઈએ, અને આ તૈમૂરી ખાનદાન ઉપર લોકોને આગળી
ઉચ્ચવાના પ્રસંગ ન આવે તેમજ શાહજાદા સાહેબની
કેલવણી સળધે સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા કરશો, જેથી જીદગીમા આ
તૈમૂરી ખાનદાનનું નામ ઉજવળ રહે, આપનો આભારી થઈશ

ખીજી એ કે મે જે કે લખ્યું છે, અને હિદ્દી સર-
કાર સાથે જે પત્રવહેવાર કર્યા છે, તે બધા પત્રો મારી પાસે
છે આપની મુલાકાત સમયે હું એ બધા પત્રો આપને દેખાડીશ.

હા, એક વિચાર મારો છે અને તે એ કે કદાચ કીંગ
જ્યોર્જને આ મામલાની ખબર નથી તેમજ પાર્લામેન્ટને
ખબર નથી જો એઓને ખબર પડાયે તો તેઓ જરૂર
શાહજાદા બિહારખજત માટે યોગ્ય વિચાર કરશે એ બધું
કામ અત્રેના એક્સિસરોએ બજાડ્યું છે, એજ

ખ્યારે મિરઝા તરફથી,

કે૦ નેકશાહ મહોલ્લા, લીખનપૂર,

શહેર ભાગલપૂર.

સામળવામા આવ્યું છે કે ખ્યારે મિરઝા સાહેબ અને
દિલ્હીના શાહજાદા સાહેબ મુબરક ખાતે પધારનાર છે, હવે
પછી શુ ગોઠવણ થાય છે, તે સમય આવ્યે જાહેર કર-
વામા આવશે *

લી૦ સેવક,

સાદીક

પોસ્ટ બોક્ષ નં ૫૦૨૬ મુબરક, ૯

* આ પત્ર વહેવારો મુબરકના હૈનિક 'સાજ વર્તમાન'મા પ્રગટ
થયા હતા —લેખક.

ખંડ ૬ ઠો

બહાદુરશાહ 'ઝફર' એક કવિ તરીકે.

ઉર્દૂ ભાષાના કવિઓમા કવિ ગાલિબનું સ્થાન માનનીય છે, કવિ ગાલિબ દિલ્હીના અતિમ મુગલ શહેનશાહ બહાદુરશાહ ઝફરના દરબારના એક કવિ હતા કહેવાય છે કે તેઓ ધર્મની સુક્ષ્મ વાતોમા રસ ન લેતા, તેમજ એવી વાતોને માનની નજરે પહોં ન જોતા તેઓ ધાર્મિક વિચારમા બહુજ છૂટા હોવાથી બહાદુરશાહ ઝફરના દબારમા તેઓ રાજ કવિની પદ્ધિ મેળવી શક્યા નહીં કવિ ગાલિબના સમકાલિન કવિ ઝઓક પણ એક અચ્છા અને પ્રતિષ્ઠીત કવિ દિલ્હીમા તે સમયે કવિતા કગતા કવિ ગાલિબ વિષે બાદશાહને ધર્મ દ્રષ્ટિએ અભાવ હોવાથી કવિ ઝઓકને પોતાના રાજકવિ અને ઉત્સાહ (શુર) તરિકે બાદશાહે પસંદ કર્યા કવિ ઝઓક ગજકવિ થયા, ત્યારે ઉર્દૂ ભાષાના અદ્વિતીય કવિ ગાલિબ માત્ર એક પગારદાર તરિકે ઝફરની દરબારમા નેમાયા તેથી ઝફરની દરબારમા એઓ બહુ રસ લેતા નહીં કવિ ઝઓક અને કવિ ગાલિબ વચ્ચે કંઈ વૈમનસ્ય ત્યારથી થયું હોય એ સંભવિત છે દિલ્હીના મહાન કવિ ગાલિબના મારા પુસ્તકમા એ

વિશ્વ વિસ્તાર સાથે રજૂ કર્યો છે કહેવાતું એજ કે ઝંકરના ઉસ્તાદ તરિકે કવિ ઝઘોક કામ કરતા હતા.

બહાદુરશાહને કાવ્ય અને કવિઓ વિષે ગ્રેમ હતો, તેઓ સારી કવિતાના કદરદાન અને સારા કવિને માન આપનાર હતા. બહાદુરશાહનો સ્વભાવ સાધુ પુરુષ જેવો હતો, તેમનાં જીવનમાં નિરાશા અને દુઃખો ખૂબ સચાર થયો હતો. બળવાની આવનરી આપત્તિથી તેઓ બાળીતા થયા હતા, રાજ વ્યવસ્થામાં અગ્રેજોની હાજરીથી તેમના દિલને તોડી નિરાશ કર્યો, ત્યારે પોને વૃદ્ધાવસ્થાએ ખોટા થતા, એવી સ્થિતિ અને સંજોગોમાં તેમની કવિતાઓ પણ તેવા ભાવો પ્રગટ કરતી થાય તેમાં નવાઈ નહીં.

બહાદુરશાહ ઝંકરની ભાષા આડખર રહિત સાદી અને સરળ હોવા સાથે પોતાના ભાવો પ્રગટ કરવામાં સચોટ હતી. બળવાની આપત્તિ જે એમના માથે આવી ન હોત તો ઉર્દૂ કાવ્ય સંગ્રહમાં ઉસ્તાદ ઝઘોકની સહાયતા સાથે તેઓ અવશ્ય બહુજ સાડ કરી શકે તે ઉર્દૂ ભાષા સાહિત્યમાં એમના કાવ્ય અથ (દિવાન)ને આજે પણ સાદ માન છે તેમની સખ્યા બધ ગઝલો ઉર્દૂ કાવ્યના એ કડો શોખીનોને કંકર છે, કહેવાય છે કે એમની સખ્યા બધ ગઝલો બળવાના ધીંગા-તોફાનમાં વિખરાઈ ગઈ, તથા અનેક ગઝલો નાશ પામી વર્તમાન સ્વરૂપમાં એમના ઉર્દૂ ગઝલના જે દિવાનો પ્રજા સમક્ષ છે, તેજ એમની ચાદગીરી બળવા માટે સ્મરણ સ્મારક રૂપ છે.

દિલ્હીના રાજસિંહાસનની અમોલી શોભા, તૈમૂર વ શના
અતિમ દિપક, ભારતભૂમિના છેલ્લા મોગલ શહેનશાહ
બહાદુરશાહ ઝફરની થોડીક ગઝલો અત્રે રજૂ કરી તેમના
કાવ્યની ભાવોત્કર્ષતા, વૈનાય, દુઃખ અને કરુણાની રગત
દેખાડીશ

ગઝલ

યા મુજહે અફસરે શાહાના બનાયા હોતા,
યા મેરા તાજ ગદાયાના બનાયા હોતા
ખાક સારી કેલિયે ગયે બનાયા થા મુજહે,
કાશ ખાકે હરે જાનાના બનાયા હોતા
નશશમે ઇશકકા ગર ઝફ્રે દિયા થા મુજકે,
ઉમ્મકા તજ ન પચેમાના બનાયા હોતા
દિલ્લે સદયાઝ બનાયા તો બલાસે લેકિન-
ઝુલ્ફેમુશકીકા તેરે શાના બનાયા હોતા
સૂફીયો કે બેન થા લાયકે સોહબત તો મુજહે,
કાબિલે જલસમે રિહાના બનાયા હોતા
શેા લયે હુસ્ન ચમનમે ન દિખાયા ઉસ્ને,
વરના બુલબુલકોલી પરવાના બનાયા હોતા
રોઝ મા'મુર એ દુનિયા મે ખરાબી હય “ઝફર”
અયસી બસ્તીસે તો વિરાના બનાયા હોતા

ગઝલ

પસે મર્ગ મેરે મઝાર પર જો દિયા કિસ્તીને જલા દીયા,
 ઉસે આહ દામને બાદને, સરે શામહીસે ખુબ દીયા.
 હમે ગુસ્લસે મેરે પેશતર, કહા હમદમોને ચેહ સોચકર,
 કહી બચે ઉસકા ન જી દહલ, મેરી લાશ પરસે હટા દીયા
 મુજે દફન કરચુકો જીસ ઘડી, તા ચે કહેના ઉસ કે આ પરી,
 વેળે તેરા આશકે ઝારથા, તહે ખાક ઉસકો દબા દીયા
 અલી આખ અપકીથી એક પલ, કહા ફિર ચેહ યને ઉઠકે ચલ,
 દિલે બેકારને આહ ફિર મુઝે, ચુટકી લેકે જગા દીયા
 કહા આને દીજીયો ન ગંગકો, કહા હમ ખુલાએ ગે શોકસે,
 તુમ રશક હોતો ન આઓ તુમ, ચેહી કહકે હમકા હટા દીયા
 અગર ઉસસે ખુલતા ન ઇતના તુ, તો વે હોતા તુજસે ન તુ જૂ
 'અફર' આહ તુને ચે કયા કીયા, ઉસે ઇશક અપના જતા દીયા,

ગઝલ

ગઈ ચકબચક જો હવા પલટ, નહીં દિલકો મેરે કગર હય,
 કરે ગમ સિતમકા મે કયા બયા? મેરા સીના ગમસે ફિગાર હય
 ચેહ રીઆયા હિદ તળા હુઈ, કહો ઉનપે કયસી જશ હુઈ,
 જીસે દેખા હાકીમે વકતને, કહા ચે તો કાબિલે દાર હય
 ચેહ સિતમ કિસ્તીનેબી હય સુના-દિયા ફાસી લાખોકો બેશુનાહ,
 વલે કદમા ગોચોકી સમતસે, અલી દિલમે ઉન્કે શુમાર હય.
 ન દબાયા ઝેરે અમન ઉન્હે, ન દીયા કિસ્તીને કફન ઉન્હે,
 ફીયા કિસને યાર દફન ઉન્હે, બે ઠીકાને ઉન્કા મઝાર હય.

યે ઝમાના વો હય બુરા ફલક, ચલો બચકે સખસે અલગ અલગ,
 ન કીસીકા કૈઈ રપીક હય ન કીસીકા ચ્હા કૈઈ ચાર હય
 શબો રોઝ કુલોમે જો તુલે, કયુ ન ખારે ગમસે વોહ અબધુલે,
 ગલે તોઠ પાઉમે બેડીયા કહા ગુલકે બદલે ચહ હાર હય
 ચેહી શહેઃ દિલ્હી જો થા ચમન, વલે સખતરહકાથા વહા અમન,
 વો ખિતાબ ઉસ્કા જો મીટ ગયા, ફકત અખતો ઉગઝા દયાર હય
 પડી આકે જાનોપે અચસી બન, કે નશે સબોકે હુવે હરન,
 જીસે દેખતા હુ પડા હુવા, યે ગલેમે અશકોકા હાર હય
 અચ 'અફર' બલા તુજે કીસકા ડર, તુ ખુદા કે ફઝલ પે કર નઝર;
 તુજે હય વસિલા રસૂલકા, વોહી તેરા હામીયે કાર ચહ

ગઝલ

તેરી હયે પાઝેઓ સરકા જહુમર, ઝમીંપે ગૌહર ફલકપે અખતર,
 હુવેહંય જલવા નૂમા અમક કર, ઝમીંપે ગૌહર ફલકપે અખતર.
 વકુર આશકોકા હયે હમારે, નીકલતે આહોમે હયે શારારે,
 ન કયુ કે હો અશંપર નિછાવર, ઝમીંપે ગૌહર ફલકપે અખતર
 ખ્હપોલે પાઓમે હય તુમાયા, તો સરપે દાગે જુતુ ફરોઝા,
 ન દેખે દીવાને તેરે કયુ કર, ઝમીંપે ગૌહર ફલકપે અખતર.
 ઝરાજબીને અરક ફીશાપર, તુ અપની અફશા દીખાદે યુનકર,
 કે તા નઝર આવે માહે પએકર, ઝમીંપે ગૌહર ફલકપે અખતર.
 ન સખઝયે ગુલ ન જોશે શખનમ, ન ચમકે જુગતુ હવાપે હરદમ,
 નઝર શખ આનેથે મુજકો અકસર, ઝમીંપે ગૌહર ફલકપે અખતર.

ઉધર તો ફવ્વારે છુટતે હંચ વા, ઇધર હંચ અશબરપર ચરાગા,
 નહ હંચે સૈગ એક ચમનકે અંદર, ઝર્મીપે ગૌહર ફલકપે અખતર.
 ઝર્મીને હાયત હીથી ચેહ મુશકીલ 'ઝફ' હંચે ઉસ્તાદ પર વોહ કામીલ,
 મરઝ દીખાએ વોહી બના કર, ઝર્મીપે ગૌહર ફલકપે અખતર.

ગઝલ

દેખ મુજકો ખુતે, બે પીરને મુહ ફેરલીયા,
 આજ મુજસે મેરી, તકદીન્ને મુહ ફેરલીયા
 અકલને હોશ ને, તકદીરને મુહ ફેરલીયા,
 અસ મેરી આહસે, તા'સીન્ને મુહ ફેરલીયા
 મએતો તડપાલી દમે, કરલ નહીં અય કાતિલ,
 કયા સબબ નો તેરી, શમશીરને મુહ ફેરલીયા ?
 ઉસ્કા લાશા જુહી, છાતીસે લગાયા મયને,
 મહો ખુસ્સે ફલકે, પીરને મુહ ફેરલીયા
 અએ “ઝફર” ચહરએ તાબાને સનમ દેખતેહી,
 મહો ખુસ્સે ફલકે, પીરને મુહ ફેરલીયા,

ગઝલ

સાકી ન દીખા બઝમમે તુ બામકી ગરદીશ,
 આઢ આતી હંચે ચશમે ખુતે ખુદ-કામકી ગરદીશ
 ફીરતી હંચે મેરી ખાક બગોલેમે હંમેશા,
 અબ તકલી મેરે સાથ હંચે અચ્ચામકી ગરદીશ
 એકે શબ ન મેરે પાસ વોહ આયા મહે તાબા,

ગરહને નકી એક મેરે કામકી ગરદીશ-
આખો કે તસબુરમે તેરે સાફ હએ લીખખા,
ખામાને ન કી જખ હમે ઇન્કામકી ગરદીશ
મએ ભરતેહી સાકી કે “ઝફર” તુટ ગયા જામ,
કીસમતહીમે થી રીંહ મએ આશામકી ગરદીશ,

ગઝલ

ખૂસે અશક આખોસે જખ મીલકર ગુલાબી હો ગયા,
ફીર તો રૂમાલે સુપ્રીઠ અકસર ગુલાબી હો ગયા
યાદમે ઉસ સર્વે કદકે ખૂન રોયા ઇસકદર,
લી બધર કરવટ ઉધર ખીસ્તર ગુલાબી હો ગયા.
ખૂનકા દા'વા કીયા જખ ઉસ ગુલાબી પોશને,
સાફ રંગે કાગઝે મહઝર ગુલાબી હો ગયા
ખઝમમે દેખી ગુલાબી તુને કીસકી અશમે મસ્ત,
સાકીયા બેહોશ કયુ ભર કર ગુલાબી હો ગયા.
ખાગમે ચીટકા ગુલાબ આયા જુનુ પુર નેશમે,
અખતો નેડા અએ પરી પએકર ગુલાબી હો ગયા.
તેરે દામનસે ને ટપકા ખૂ શહીદે નાઝકા,
ખુખ અહરા દામને મહશર ગુલાબી હો ગયા
વોહ ગુલાબી આખને યાદ આઇ વખતે મએ કશી,
ફીર તો મેરે હકમે હર સાગર ગુલાબી હો ગયા.
વોહ તુરૂશ અખરૂ હુવા ને ઉસકી શોખીપર “ઝફર”,
રએ લાલા ખાગમે કટકર ગુલાબી હો ગયા.

ગઝલ

કયા કહું દિલ માયલે બુંદે દૂતા કયુકર હુવા,
 થા ભલા ચગા ગીરફતારે બલા કયુકર હુવા
 છનકે મેહેરાબે ઇબાદત હો ખમે અબરુએ ચાર,
 બિનકે કા'બેમે કહો સીજદા ભલા કયુકર હુવા
 બિનકે ચકતાઇકા દા'વાયા વોહ મીસલે આઈના,
 હોગયા હયરા કે મુઝલસા દુસરા કયુકર હુવા.
 બે ન હોનાયા હુવા મુઝલપર તુમહારે ઇશકમે,
 તુમને ઇતનાલી ન પુછા કયા હુવા કયુકર હુવા
 ખાકસારી કયા અજબ ખોએ અગર દીલકા ગુમાર,
 ખાકસે દેખો તો આઈના સફા કયુકર હુવા
 વોહ તો હએ ના આશના મશહુર આલમમે "અફર",
 થેહ ખુદાબને કે તુમહસે આશના કયુકર હુવા

ગઝલ

ખારે હસરત કબ્રતકે દિલમે ખટકતા જાએગા,
 મુગે બિસ્મીલકી તરેહ લાશા ફટકતા જાએગા
 દેખીએ કયુકર જવાબે ખતસે આખે શાદ હો,
 રાસ્તા દેખા નહીં કાસીદ ભટકતા જાએગા
 મુનકે અફશા બામપર બહરે ખુદા મત જાઈયો,
 અએ સનમ બે દેખ લેગા સર પટકતા જાએગા.

મર ગયા હું મય કીસીકી હસરતે દીદારમે,
 કબ્રતકે લાશાલી મેરા રાહ તકેતા બાએગા
 કબ્રે આશકસે ન ઇતના બચકે ચલ અએ બેવકા,
 કયા ગઝબ હોબાએગા દામન ફટકેતા બાએગા
 સરકો મેરે કાટકઁ તશહીર ફરમાએગે આપ,
 ખુન ઇન આબોસે કહમોપર ટપકેતા બાએગા
 બાન બાએગી બે ઇશકે આરેઝે ગુલકામમે,
 તખ્તએ તાબુત મીસલે ગુલ મહકેતા બાએગા
 ઇશકા બજર લગાહય દિલપે કારી અએ સનમ,
 ગોરમે ભી ઝખમે-દીલ અપના ટપકેતા બાએગા
 અએ “ઝફર” કાયમ રહેગા જબતલકે ગુલઝારે હિંદ,
 અખતરે ઇકબાલ ઊસ ગુલકા ચમકેતા બાએગા

ગઝલ

ચારથા ગુલઝારથા મએથી ફીઝાથી મએ નથા,
 મહપ્રીલે દિલદારમે ગએરૌકે બથી મય નથા
 હાથ કયુ બાધે મેરે છલ્લા અગર ચોરી ગયા,
 ચે સગપા શોખીએ હુઝદે હીનાથી મએ નથા
 નાતવાનીને બચાઇ બાન મેરી હીજમે,
 કેનેકેને ધુડતી શીરતી કઝાથી મએ નથા
 બેખુદીમે લેલીયા બોસા ખતા કીઝે મઆફ,
 ચેહ દિલે બેતાબકી સારી ખતાથી મએ નથા

નાતવાની ઈસકો કહેતે હયે કે, અકસર ચારને,
જખ ટટોલા મુજહેકો ખીસ્તરપર કબાથી મયે નથા
મયે તડપતા રેહગયા ઝૌર મરગયે ફરહાદો કયેસ,
કયા બિન્હી દોનોકે હીસ્સેમે કબાથી મયે નથા.
મારકર કાતિલ મુજહે મુકરાકે યુ કહેને લગા,
કીસને મારા હયે તુજહે તેરી કબાથી મયે નથા
મયેને પૂછા ઉસસે તેરા કયા હુવા હુસ્નો શબાબ,
હ સકે બોલા વોહ સનમ શાને ખુદાથી મયે નથા
અયે “ઝફર” ચેહ દાગ કયેસા દિલપે મેરે રેહગયા,
ખાને બાગે ચારમે ખલકે ખુદાથી મયે નથા

ગઝલ

કીસીને બિસકો સમજહાયા તો હોતા,
કોઇ હોતક ઉસે લાયા તો હોતા
મઝા રખતા હયે ઝખમે ખજરે ઇશક,
કલી અયે બુલહવસ ખાયા તો હોતા
ન લેખ લીખડે તુને એક પરચા,
હમારે દિલકો પરચાયા તો હોતા
કહા ઇસાને કુમ કુશતેકો તેરે,
કુછ અબતકલી ન ફરમાયા તો હોતા
ન બોલા હમને ખડકાયા બહોત દર
ઝરા દરબાકો ખડકાયા તો હોતા-

ચેહ નખલે આહ હોતા બેઢી કાશ,
 ન હોતા ગો સમર સાયા તો હોતા
 બે કુછ હોતા સો હોતા તુને તકલીર-
 વહાતક મુજહેકો પહોચાયા તો હોતા
 કીયા કીસ જુઅપર તુને મુજહે કતલ,
 અરા તો દિલમે શરમાયા તો હોતા
 કીયા જએસા મરીઝે ધશક મુજહેકો,
 અયાદતકો કલી આયા તો હોતા
 દિલ ઉસકી જુદ્દમે બિલનહા હએ કબએ,
 “અફર” એક રોઝ સુલનહાયા હોતા

ગઝલ

મએહુ આશક મુજહે ગમ ખાનેસે ધનકાર નહીં,
 કે હએ ગમ મેરી ગીઝા
 તુ હએ માશુક તુજહે ગમસે સરોકાર નહીં,
 ખાએ ગમ તેરી બલા
 દિલો દીં તેરે હવાલે કીએ કરતેહી તલબ,
 ચોર બે કુછ કહા સખ
 ફિર બે બેઝાર હએ તુ મુજહેકો ખતા બિસકા સખબ,
 મેરી તકસીર હએ કયા ?
 કોને ખત સએકડો લીખકર તુજહે હુશીયારીસે,
 બડી દુશવારીસે

તુને લેજા ન જવાબ એકબી અધ્યાસીસે,
 ચેહ હએ કીસમતકા લીખા
 તલએ બાસેપે કયુ ધત્તા પુરા માનતેહો,
 હમે પહેચાનતેહો
 દેખો હમ હએ વોહી બબાઝ હમે જાનતેહો,
 કરતે હએ જાન શીદા
 ન તો તકરીરસે હો કામ ન તહરીરસે હો,
 ઔર ન તદબીરસે હો
 હમતો કહને હએ “ઝફર” જો કે હો તકદીરસે હો,
 હએ ચેહી બાત બબા

ગુજરાતી સાહિત્યમાં
અપૂર્વ વધારો

કદરસી સાહિત્યનું
ઉત્પદા કુલ

ગુણીસ્વામ અને ખોસ્વામ
ની એમાં લગભગ ૭
દેડી વાર્તાઓ સાત મંથ્રો
ગરમન આપનારી છે

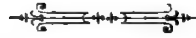
જેમ નાંદીની કહેવતો,
અને તેમનું રસભય
લગભગરિત આ પહેલું જ
ગુજરાતી સાપ્તાહી લખાયું છે
દિ મત આગ રો

ભૂમિકા દેખા — કંચુલ કૃષ્ણવાલ મોહનલાલ ઝવેરી
જોમ એ એલ એન બી જે, પી તે સુમલતી રસો ન કોઈ કોઈના વા ન્યાયવિશ

ઈરાક સાહિત્ય કાયાલય.

ચોટ બોલ ન પંચદ સુબલ દ

મહાત્મા શેખ સાહી

રા. સાહીક કૃત્ત ફારસી સાહિત્યના ગ્રંથ વિષે પત્રકારો.

[“મહાત્મા શેખ સાહી પુસ્તક સખવે મહા ગુજરાતના શિષ્ટ માસિકો અને વર્તમાનપત્રોએ પોતાના જે અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે, તે અત્રે રજૂ કરતાં એ પત્રકારો અને માસિક પત્રના તત્ત્વોનો આભાગ માનવાની તક લઈએ છીએ વ્યવસ્થાપક, ઇરાક સાહિત્ય કાર્યાલય પો. બો. નં. ૫૦૨૬ મુબાઈ ૯]

મૂળ અરબસ્તાનના રહેવાસી બાઈ સાહીક આની શુદ્ધ
ગુજરાતી ચોપડી લખે તે જોઈ કમા

સાહિત્ય-ઓક- ગુજરાતીની છાતી ન ફૂલે આમા મહાન

ટોમ્બર ૧૯૨૪ કવિ ફીલસૂફ સાહીનું જીવન ચરિત્ર, તેમના

ગુલીસ્તાન બોસ્તાનના તગજુમા, એ બેની

લખાવટને લગતી ચર્ચાઓ, મૂળ પ્રસ્તાવના વગેરે એટલી બધી
માહિતી છે કે બહુ નવું જાણવાનું મળે છે સાહીની છબી ને હાથ
દરનક ખ્યાન ખેચે છે પુસ્તકનો પરિચય જાણીતા ફારસી વિદ્વાન
કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ કનવ્યો છે તેમા સમાલોચના પણ સમાઈ
જાય છે સાહી સોમનાથના ઘેરા વખતે હાજર હતો એ વાત
આશ્ચર્ય ખમાડે છે ગુલીસ્તાન નીતિ અને જ્ઞાનનો ભાગ છે તેમ
મીઠી શૈલીનો સાગર છે એમા દુબકી મારતા કોઈ દુખે નહિ, પણ
નવું જીવન જરૂર મેળવવા પામે. યુવતિ અને વૃદ્ધની વાત જેમ

તેમા છે, તેમ રાજકાળને લગતી વાતો પણ અદર છે કોઈ કુખિયુ
એવું નહિ હોય કે જેને એનાથી ટાલક નહિ વળે સાદીકે આ
ચોપડી બહાર પાડી ગુજરાતી ભાષાની અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે
ખાસ કરીને એટલા માટે કે ગુજરાતી બોલતી બે મહાન પ્રજાઓ
પારસી અને ઇસ્લામીઓ શેખ સા'દી માટે ઘણું માન ધરાવે છે

I

I

I

આ લઘુ પરતું અતિ ઉપયોગી પુસ્તકદ્વારા ગ સાદીકે
એશીઆની પ્રખ્યાત વિદ્યાપીઠ નીઝામીયાના
ગુજરાત-શાંદગુન અધ્યાપક, બોસ્તાન અને ગુલીસ્તાનના લેખક
૧૯૮૧ મહાત્મા શેખ સા'દીતું અનેક અવનવી
ઘટનાઓથી નિર્મિત સાધુ જીવન ચરિત્ર આપ્યું છે x x
પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખક જન્મથી આરબ હોવા છતાંએ
ગુજરાતી ભાષાને સેવી જે કે રજુ કર્યું છે તે અવકાશ પાત્ર છે

II

II

II

સાહિત્યકારોના પ્રથમ પકિનના ચરિત્રો ગુજરાતીમા છે
એમ ભાગ્યે જ કહી શકાશે, પણ જેવા
કૌમુદી-પૌષ તે આપણે ત્યાં છે, તેની અદગ તો આ
૧૯૮૧ પુસ્તક ઉપયોગી ઉમેરો કરે છે લેખકે
સા'દીની પીછાન તેની માતૃભાષામા કરેલી
એ તેમને મળેલો સાથી મોટો લાભ છે પોતાની તે અનુકૂળતાને
ખપમા લાંબને તેમણે કવિના ચરિત્રનો અને ગાદીનો પરિચય
ગુજરાતને ડરાવવા આ કૃતિ ઉત્પાદકપૂર્વક લખી છે આ રીતે અને
બનતી સંપૂર્ણતાથી, શ્રમથી, સા'દી વીશે ગુજરાતીમા આ પુસ્તક
પહેલુંજ લખાય છે, અને સાહિત્યમા રસ લેનાર હરકોઈ તેને
અસાધારણ આનંદથી નહીં તો કટલોક નવું જ્ઞાન મળે તેમ તો
જરૂર વાંચી શકશે

ભૂમિકામા રા કૃષ્ણલાલ જવેરીએ લેખકને આપેલુ પ્રમાણ પત્ર કે તેઓ “અપણી ભાષા આવી સારી લાગે” છે તેમા અને ખાસ કરીને ભારદર્શક વિશેષણ “આવી”મા સત્વાશ છે, પણ સદ્ભાવને ઉત્તેજનની વૃત્તિ એથી પણ વધારે છે “મારી શક્તિ અને મતિ અનુસાર ભાષા તથા જોડણી ઉપર લક્ષ આપ્યુ છે” એ લેખકનુ પોતાનુ કથન અમને વધારે વાજબી લાગે છે ગુજરાતી વર્તમાન પત્રા અને કેટલાક સારા પુસ્તકોપરથી એમનુ ગુજરાતી ઘડાયુ લાગે છે તેથી તેઓ ‘પુરસ્કાર’ ‘વિચારોત્કર્ષતા’ ‘નિન્ધ’ વગેરે સાધારણ રીતે અથવા મનાયલા પ્રયોગો સફળતાથી કરે છે પણ પોતાનો હસ્તલેખ તેમણે ચોગ્ય લેખક પાસે તપાસાવ્યો હેતુ તો ‘અતિબ્યોક્તિ’ (પૃ ૧૫૬) સદ્કાર્ય (પૃ ૧૭૦) ‘ઉપરોક્ત’ (પૃ ૧૧૬) જેવા ખોટા પ્રયોગોને અશુદ્ધ જોડણી રહી ન જાય

x

x

x

મહાત્મા શેખ ‘મા’દી’ - લેખક ‘માદીક’ પ્રકાશક ઈરાક સાહિત્ય કાર્યાલય કિમત રૂપીઆ એ ઇરાનના સુપ્ર ગુગધમ^૧ સિદ્ધસત સુમાફર ઉપદેશક અને કવિને પરિચય આપી લેખકે આપણા સાહિત્યની એક ખરી સેવા બજાવી ચૈત્ર ૧૬૮૧ છે લેખક જન્મથી અરબ છે અને તેમની સ્વભાષા પરશિયન છે, તેથી તેમને ગુજરાતી ભાષામા અને ખાસ કરીને સંસ્કૃત શબ્દોની જોડણીમા કેટલીક મુશ્કેલીઓ પડે તે સ્વાભાવિક છે, છતાં અપરિચિત ફારસી શબ્દો ન વાપરતા તેમણે શુદ્ધ ગુજરાતીજ વાપરવાનો સદાગ્રહ રાખેલો છે તે પ્રશસનીય છે પુસ્તકમા જોખ સા’દીના જીવનની રેખા, યુલિસ્તાન બોસ્તાનના રસિક ભાગો, તે પુસ્તકના બીજા ભાષામા થયેલા તરજુમાની માહિતી વગેરે ધણી

હિપયોગી હકીકત આપી છે જૂના ગુજરાતી તરજુમા આપ્યા છે તે તો ગુજરાતી ભાષાના જૂના નમુના તરીકે પણ જોવા જેવા છે શેખ સા'દીની સુદર તસ્વીર અને એક જૂની હસ્તલિખિત પ્રતના પહેલા પોનાનો ફોટો આપ્યો છે તે પણ ચોખ્ખું કંઈ છે

I

I

I

ફારસી ભાષાના સમર્થ સાહિત્યકાર અને કવિ તરીકે શેખ સા'દીનું નામ આજે સદીઓ પછી પણ સમાલોચક-ડીસેબર એક જીવંત લેખક તરીકે આખા વિશ્વમા ૧૯૨૫ પ્રસિદ્ધ છે, ફારસી ભાષાના બે ઉત્તમ પુસ્તકો ગુલેસ્તાન અને બોસ્તાનની લોકપ્રિયતા અમર થઈ રહી છે ફારસી ભાષાના અભ્યાસીઓથીજ માત્ર નહિ પણ પરભાષાના ખીજા અભ્યાસીઓથીએ આ સમર્થ લેખકનું નામ અને કૃતિ અજાણ્યા ભાગ્યેજ રહ્યા હશે શેખ સાદી એટલે મહાન્ ઉપદેશક અને નીતિવાન પુરુષ, એક ઉડો વિચારક અને વિદ્વાન આવા મહાન્ શાગ્રમી લેખકના જીવનના જાણવા અને વિચારવા જેવા પ્રસંગો, અને લેખોમાથી સારા અને શિષ્ટ અવતરણો અને એ ઉપર ટુંકું પણ રસિક વિવેચન આ ન્હાના પુસ્તકમા એકત્ર કરવા માટે ગ સાદીકે લીધેલો પરિશ્રમ સાર્થક થયો છે, એમ અમારે સ્વીકારવું જોઈએ રા સાદીક પોતે આરબ હોઇને આટલું સરસ લખી શકે છે એથી ઘણા ગુજરાતીઓ અને તેમાયે સાક્ષરોને તો જરૂર આશ્ચર્ય લાગશે મુબ-હના વર્તમાન પત્રોના વાચકને રા સાદીક પરિચિત છે રા કૃષ્ણલાલ ઝવેરી જેવા આજેવાન પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરે રા સાદીકના આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખી આપીને આ ઉગતા આશાવત મુસલમાન ગુજરાતી લેખકની સુદર સાહિત્ય સેવાની વ્યાજખી રીતે કદર કરી છે

રા સાદીકે શેખ સા'દીના જીવનની રૂપરેખા દુકાણુમા પશુ
સારી રીતે ચિતરી છે ગુજરાતીઓને એ એક ઉપયોગી વસ્તુ છે
એમની મુસાફરીના અનુભવો, એમની ભાષાની અને કૃતિઓની
ચયના તથા એમના પુસ્તકો ઉપરની ચર્ચા રસભરી છે x x
x x શેખ સા'દી માટેની પૂજ્ય વૃત્તિઓથીજ ઉત્તેજિત
થવા છતાંયે સ્વતંત્રતા પૂર્વકે રા સાદીકે આ ચર્ચા કરી છે એ
વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવી શકે છે x x x x x

x ગમે તે હોય પણ ગા સાદીકની આ કૃતિને અમે આપણા
સાહિત્યમા એક ઉપયોગી ઉમેરો મણીશુ x x x x x

x એમના આ પરિશ્રમને અમે સદૃશ યત્ન માનીએ છીએ અને
આશા રાખીએ છીએ કે આ સમર્થ ફારસી લેખક અને નિચારક
સબ્ધમા દુકાણુમા પશુ જાણુવા માટે દરેક ગુજરાતી સાહિત્યકાર
અને સાહિત્ય વિદ્યાસી જન આ કૃતિની યોગ્ય કદર કરશે

x

x

x

“ધરિનના સુપ્રસિદ્ધ ફારસી લેખક મ શેખ સા'દીની જીવન

ઘટનાઓ અઘાપિ ગુર્જર ભાષામા લખાઇ

સમાજ જીવન નહોતી મી સાદીક તરકથી આ પુસ્તક

માર્ચ ૧૯૨૫ મળતા એ ખોટ પુરાતી જોઈ રનાભાવિક

આનંદ થાય છે મજદુર પુસ્તકમા ફોટા

સહિત મ સા'દીની જીવન ઘટનાઓનો રસીક હેવાલ તેના સુપ્રસિદ્ધ
પુસ્તકો જોસ્તાન અને ગુલીસ્તાનની રસભરી દ્રષ્ટી ઠંઠાઓ,
વાર્તાઓ, ગઝલો કહેવતો વગેરેનો સમાવશ અતિ દક્ષતાપૂર્વક કરેલો છે

આ પુસ્તકના લેખક મીં સાદીક પોતે ધરાકના વતની હોઇ
ગુર્જરગીરાના અણુખેડાએલા લેખક હોવા છતાં થોડાક વર્ષ પૂર્વે
હીન્દમા આવીને ગુજરાતી ભાષાનુ આજુ સચોટ જ્ઞાન મેળવી
લીધુ તે માટે એમને ધન્યવાદ ધટે છે મીં સાદીકનુ “બગાલી

મૂત" નામક પુસ્તક અમેએ અવલોક્યું હતું તેમા અક્ષમ્ય ભાષા જુલો જણાઇ હતી તેના પ્રમાણમા તો આ અથમા કંઈજ જુલો નથી એમ કહેવું જોઈએ જુલો જોવા કરતા આ અથમા લેખકના હૃદયની ભાવના જોવાની વધારે પ્રેરણા થાય છે આ પુસ્તક પાછળ લેખકે બહુ પરિશ્રમ લીધો છે, એ સ્પષ્ટ દીસી આવે છે તેમજ ભાષાતરને ખાસે ધણુ સ્વતંત્ર લખાણુ નજરે પડે છે આખું પુસ્તક હોસે હોમે વાચી દરાય એવું છે લેખકનો ઉત્સાહ ઉ-નેજનને પાત્ર છે

I

I

I

શેખ સાદી જેવા એશીઆના મૂલક મશહૂર કવિ લેખકની
શારદા-માર્ચ પિછાણુ ગુજરાતી ભાષા જાણતી આલમને
૧૯૨૪ કરાવવાનો રા ભાઈ સાદીકેનો આ પ્રયત્ન
અતિશય આવકારદાયક છે રા સાદી-
કની માતૃભાષા ગુજરાતી નથી તેઓ

જન્મથી અરબ છે થોડા વર્ષોથી ગુજરાતમા વસવાટ કરીને ગુજ-
રાતી ભાષા પર લહેમણુ અભ્યાસના બળે જે કાણુ મેળવ્યો છે તે
ખરેખર અજિનહનીય છે જહેણુ જહેણુ ફારસીભાષાનો અભ્યાસ
કર્યો છે લહેમને તો ગેખ સાદીનું નામ સુપરિચિત છે અને
આજે મહા ગુજરાતના સાહિત્ય રસિક નરનારીઓ એ મહાન
ફારસી લેખકના જીવનની રસ સામગ્રીથી પરિચિત થાય એ અર્થ
રા સાદીકેના મહાત્મા શેખ સાદા નામક પુસ્તકથી
સરે છે, એ જોઈ અમને અત્યંત આનંદ થાય છે
સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ પુસ્તકની ભૂમિકા લખી
આ પુસ્તકની સાચી કેદર કરી છે

I

I

I

મહાત્મા શેખ સા'દી લેખક રા સાદીક, ભૂમિકા લેખક
 સાજ વતંમાન શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એમ,
 શુક્રવાર તા. ૧૪ મી એ એલ એલ બી જે, પી મુબત્તી
 નવેમ્બર ૧૯૨૪ સ્મોલ કોઝ કોરટના વડા ન્યાયાધિશ પ્રકા-
 શક ઇરાક માહિત્ય કાર્યોલમ, પોસ્ટ બોક્ષ
 ન ૫૦૨૬, મુબાઈલ કિમત માત્ર ર જે

અરબ મસ્કૂતિ એક યુગે નવ ખડે અમર સરકાર રેડતી
 હતી એ તસ્કૂતિના પ્રબળ સપોરે જગત નમતું હતું અરબોનો
 સુધારો જમ જગાવવા મથતો હતો અરબોની દમાશકી શમશેરના
 ચમકાના ચીનથી રૂપેન સુધી ટકારતા હતા અરબોની વ્યવહાર
 બુદ્ધિ અદ્ભુત હતી અરબી પ્રેમ આફ્રિકાનો અધિકાર ભેદી બાત
 બાવ પ્રનરાવતો હતો તે યુગે અરબોએ જગતને અનેક તત્વચિતકો
 સાધુઓ, અનવેષણકારો, કવિઓ, તેમજ મનસુર સમા ઇશ્વરને
 માથુક ગણનાગ મસ્ત પ્રેમીઓ પૂરા પાડ્યા હતા અરબોએ ઇસ્લા-
 મની કીર્તિ મહોજ્જવલ કરી હતી, જે હજીએ છે, પણ અરબોની
 હિમતિ થઈ તે પૂર્વે ઇરાનવાસીઓ સમૃદ્ધ હતા અરબોના સસર્ગથી
 તેઓના જ્ઞાનમા, કલામા અદ્ભુત તેજ મલ્લુ ને વીરોષ સમૃદ્ધ
 બન્યા ઇરાને પણ ઇસ્લામની કીર્તિ મહોજ્જવલ કરવા સવીશેષ
 કાળો આપ્યો જ ફારસી ભાષાતું મહાભારત લખનાર ફીરદોસી,
 હમ્મામ જમી, મસ્નવીના વિધાયક મવલાના રમી, પ્રેમરસના ગાન
 હારીજે શીરાઝી, ફીલસુફ ઉમર ખેયામ, અને ધુરધર અનુભવ લેખક
 અને સર્વપ્રિય ઉપદેશક શેખ સા'દી જેના અનેક આદર્શ પુરુષો
 ઇરાનમાંથી થયા છે મહાન શસ્ત્ર તબ્રેઝ તેજ યુગનો એક
 અમોલ આત્મા હતો, જેનું બોળાયું આજે મુલતાનમાં દટાયું
 છે ઇસ્લામના એ અમોલ આત્માન આજે કોઇ પણ હિંદુ અને
 ઇરાનમાંથી સપ્રેમ કુલો અઢાવે છે, તેની અબેદાણી કુદરતનો

પડેા ચીરી નાખતી હોય તેવી આજે પણ સુરીઓના હૃદયમાં ગરજે છે તેજ ધરાનનો એ મહાત્મા શેખ સા'દી શીરાજને બોલે જન્મ્યો ને જનેતા ભૂમિની કીર્તિ ઉજ્જવળ કરી ગયો.

જ્ઞાની પુરુષ જગતથી પર હોય તેમ એક દ્રષ્ટા તરીકે નીહાળે છે, એક મધુમક્ષીકા જેમ તેના સાર ગ્રહણ કરે છે, એક હીપક માથી જેમ અનેક જ્યોતિ પ્રગટી શકે તેમ અમર જ્યોતિ જેમ ખની રહી પામરજનોમાં જ્ઞાન જ્યોતિ પ્રકટાવે છે એવા મહા પુરુષોમાં શેખ સા'દીની ગણના થાય છે.

રા માદીકે મહાત્મા શેખ સા'દી નામનો અથ બહાર પાડ્યો છે પરશીયન સાહિત્યના રસ વિષે અગ્રણ્ય અને પરશીયન સાહિત્યના તત્વથી અપરિચિત ગુજરાતી પ્રજાને મહાત્મા શેખ સા'દીનું પુસ્તક પરશીયન સમાજ, સંસારના અને તેની રહેણીકરણી, અને વૃત્તિ, જ્ઞાન, મનોભાવ, તેમજ કલ્પના સાગરમાં ફેરવી લાવશે એક મુસાફર પોતાના સફર દુઃખ્યાન અનેક પ્રકારના અનુભવો મેળવવાનો આનંદ મેળવે છે, તેમ મહાત્મા શેખ સા'દીના પુસ્તકનું વાચન કરતા એક લાખી મુસાફરી કર્યાના અનુભવ મેળવી આપવા બરોબર છે અને એ અનુભવો હુખ્યા નહીં, પણ સુદર શૈલીમાં મનોગંજક ભાવોમાં, ઉત્કર્ષ વિચારોમાં અને સરળતા ભરી રીતે

ુલીસ્તાન અને ખોસ્તાનની સુદર અનુભવી ટુકી વાર્તાઓ મહાત્મા શેખ સા'દીના પુસ્તકમાં લગભગ ૭૦ ની સંખ્યામાં આપવામાં આવી છે એ ટુકી ૭૦ વાર્તાઓમાં બુદ્ધી, અનુભવ, જ્ઞાન, ગુણ અને અતદભર્યું છે દરેકે દરેક વાર્તાની ચુરચુદી બહુજ મારી રીતે કરવામાં આવી છે અને તેને ગુજરાતી ભાષામાં ચોગ્ય રીતે રા સાદીકે દીપાવી છે મૂળ કારસી ભાષાની શબ્દ

મનોરંજનતા ગુજરાતી ભાષામાં સાક્ષાત રજુ કરી છે એ દ્રષ્ટી વાર્તાઓમાં વ્યગ્ર રહેલો હાસ્ય, મર્મભેદી વાતનો આનંદ, અલૌકિક ઉલ્લાસ, તરી આવતો વિનોદ એ બધા ભાવો પુસ્તકની કથાઓમાં ઠેરઠેર નજરે પડે છે એ કથાઓ ટચુકડી વાર્તાઓની ગરજ સારશે, નવા વિચારો, અને નવિન ચેતન રેડશે.

શેખ સા'દીના ગુલીસ્તાનમાં ઉપદેશો સાથે અનુભવોને પણ ઉમેર્યો છે અનુભવની વાતો ને આપવિતિની ઠહાણીઓ લોકોને મીઠી લાગે છે અનુભવની ઠહાણીઓ વેગીલા સુસવાટ સમિ હૃદય ભેદે છે શેખ સા'દીની વાર્તાઓમાં રસભર્યા ટુચકા છે, અને તેની આભિરૂપતામાં રસિકતા ઝરે છે માનવજીવનમાં અમર મસ્કાર રેડે એવું તેની વાણીમાં બળ છે.

લેખક રા સાદીક એક વીદેશી અરબ છે, તેમની માતૃભાષા પર્શીયન છે છતાં ગુજરાતીમાં લખવાનો તેમનો પ્રયાસ ચાલુ સમયના કોઈ પણ મુરશીમ લેખકને શરમાવે તેવો છે ગુજરાતી વાચક વર્ગમાં એઓ પોતાની કલમે જાણીતા થયા છે પણ તેઓ એક અરબ છે એ જાણી વાચકને અજાણ્યથી થશે આ પુસ્તક લખી રા સાદીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક સારા અથવા ઉમેરો કર્યો છે પુસ્તકમાં એમની યોગ્ય શક્તિ વિષે પણ માન ઉપજે તેમ છે વાચનના દશ ખંડ કર્યા છે આઠ પેઞ્જની સુદર મણિકા કરી પુસ્તકના અંતે અગ્ર ખૂણી સાથે ખુસ્લા કર્યા છે આ સચિત્ર યુગની અસરથી આ પુસ્તક મૂકત નથી શેખ સા'દીના ગુલીસ્તાનના હસ્તલીખીત પ્રતનું એક પાત્ર જેના ઉપર શાહ-જહાનના હસ્તાક્ષરો છે, તેનો ફોટો ખસોડ મૂકી પુસ્તકની નવિનતામાં વધારો કર્યો છે, કવરની યોજના કુદરતે તેટલીજ સુદર કરી છે એ માટે અમે રા સાદીકને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

મુબબની રમોલ કોઝ કોરટના વડા જડજ શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ મજકુર પુસ્તકની ભૂમિકા લખી એક લાયક લેખકની સેવાની કદર ખુબ પુસ્તકના મહત્વમા વધારો કર્યો છે રા સાદીકે શેખ સાદી સબખનો નહાનો જેવો ભડોળ શોષીને ઉમેર્યો છે એ સબખુ કામ રા સાદીકે પુર ફતેહ સાથે પાર પાડ્યુ છે એમા દસ્તાવેજી વિગતો ઉપરથી રપબ જણાઈ આવશે કે જમતની કેટલી અને કંઈ કંઈ ભાષામા ગુલીસ્તાન અને મોસ્તાનના અનુવાદો થયા છે, એ પુસ્તકમા સાહિત્ય ચર્ચાને પણ રા સાદીકે સ્થાન આપ્યુ છે જે અવશ્ય મનન કરવા લાયક છે એક પરદેશી અરબ ગુજરાતીની સેવા સેવનાર રા સાદીકના આ પ્રયાસને દરેક ગુજરાતીઓ વધાવી લઈ ગુજરાતીઓ કદર કરવામા પછાત નથી એમ સિધ્ધ કરી આપશે, એવી અમને આશા છે અમે રા સાદીકને તેમના પ્રયાસ માટે મુબારકબાદી આપીએ છીએ

x

x

x

“પારસી સસાર” વાચનારાઓ રા સાદીકના નામથી અભ્યુતો નજ હશે આ પત્રના અંકમા રા સાદીકે પારસી સસાર અને શેખ સાદીનુ જિવન ચરિત લખ્યુ હોક સેવક હતુ તે વેળા એ પણ ઉલટથી વચ્ચાતુ તા. ૨૯-૧૧-૨૪ હતુ રા સાદીકે એજ શેખ સાદીના વિષયને ચોપડીના આકારે બહાર પાડ્યો છે, જેની એક નકલ અભિપ્રાય અર્થે મળી છે

રા. સાદીક મુબબના જાણીતા લેખક છે સાહિત્ય અને તવારીખ બાબતો પરના એમના લેખો વાચવા જેવા હોય છે જાતે મુસલમાન મૂળ અરબસ્તાનના રહીશ છતા શુદ્ધ અને સરળ ગુજરાતી લખી જાણે છે એ જાણ્યુતા એક ગુજરાતી લેખે હર્ષ અને મગફરી ઉત્પન્ન થાય છે

શિરાઝના નળીતા (કવિ) શેખ સા'દીનો પરિચય પોતાના પુસ્તક મારફતે રા સાદીક ગુજરાતી વાચક વર્ગને કરાવે છે, તેમ કરાવવામા એઓ ફ-તેહમદ નીવડ્યા છે સા'દીની મૂળ ફારસી ભાષાની લેહઝત તો ઝોરજ છે ફાર્સી ભાષા નળુનારાઓને લો તેમા મોજજ છે કારણ એ ભાષાની શીરીનીજ કંઈ એવી છે કે તેમાથી બાહેર નીકળવા મોજ નહી ગુલિસ્તાન અને ખોસ્તાન ફારસીમા વાચવા અને બીજી ભાષામા વાચવા એ બેમા ધણો ફેર છે વળી ફાર્સી ઝવાહીરોને ગુજરાતી ભાષામા ઉતારવા એ મુશ્કેલ કામ છે, હતા રા સાદીકે ગુલિસ્તાન અને ખોસ્તાનની વાતો જે રીતે તરજુમો કરીને લખીને ફાર્સી ન નળુનાની પ્રબને તેનો સ્વાદ ચખાડ્યો છે તે ઉત્તમ રીતેજ ચખાડ્યો છે અને તે માટે તેમને ધન્યવાદ લે છે

× × લેખકે સા'દીનો પરિચય કરાવતા તેની ઉત્તમ કૃતિઓ ગુલિસ્તાન અને ખોસ્તાનની કથાઓ, નીતિ બોધના તરજુમા, એની લખાવટ માટેની ચર્ચાઓ, કવિતા અને મઝલો વગેરે ઘણી ઘણી માહિતી આપી છે એ વાચતા વાચનાને ઘણું નવું બાજુવાનું મળે છે

I I I I I

રા સાદીકે પોતાના મિત્ર રા અબદુલ્લાભાષા બદેઅલી બોળભાષને આ ચોપડી અર્પણ કરી મિત્રધર્મ અદા કર્યો છે

આ ચોપડીની ભૂમિકા નળીતા વિદ્વાન શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ લખી છે જેખકને માટે તેમા વાળખીજ પ્રયસા થઈ છે

આ ચોપડીમા એક નવી ખીના વાચી ગુજરાતીઓને અભ્યર્થી ભાગશે શેખ સા'દી સોમનાથના લેરા વખતે હાજર હતા પાને ૧૮ મે સા'દીનાજ ચબ્દો આપેલા છે

રા સાદીકની ભાષા શુદ્ધ અને સરળ છે કવચીત કોઇ ખોટાં વાક્યો દેખા દે છે બાકી સામાન્ય રીતે લેતા રા અરેરીના શબ્દોમાં કહીએ તો પોતે મૂળ ઇરાકના વતની હોઇ ફાર્સી તો સાર જાણે એ સ્વભાવીક છે પરંતુ આપણી ભાષા પણ આવી સારી રીતે લખે વાચે છે અને તેમાં આવું ઉપયોગી અને રસ-પૂર્ણ પુસ્તક લખે એ ખરેખર એમને મુબારકબાદી આપવા જેવી વાત છે

મોમલ શહેનશાહ જહાગીરના વખતની શેખ સા'દીની સુદર છબી અને શીરાઝી મળેલી સન્તાવાર છબી અને સા'દીના હન્તાકારનું એક પાનું, એ સમગ્રુ ધ્યાન ખેંચે એવું અને ચોપડીની ગોલામાં વધારો કરનાર છે

સાહિત્યના શોખીનોને ગુજરાતીમાં ફારસી રસ આપવાની આ સુદર તક છે ૩ ખેમાં આવી સુદર ચોપડી ખરીદવાનું બારે પડે તેમ નથી રા સાદીકે આ ચોપડી પ્રગટ કરી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા જ બજાવી છે એવી સેવા તેઓ મદદ કરતા રહે અને સુદર ચોપડીઓ બાહર પાડતા રહે એજ ઇચ્છા [સાહિત્ય ઉપાસક]

x

x

x

શેખ સા'દી દુનીયાના મહાન લેખકોમાંનો એક છે તે ઇરા-
નનો મશહૂર શાયર છે તેના “ગુલીસ્તાન”
મુખર્ધ સમાચાર અને “ખોસ્તાન” એ પ્રખ્યાત પુસ્તકો
તા. ૨૮-૨-૧૯૨૫ ફારસી ભાષામાં લખાયા છે સસ્કૃતમાં
જેમ “પચતત્ર” અને “હીતોપદેશ” અને યુરોપીય સાહિત્યમાં
“મંસૂમ ટેક્સ” એ પુસ્તકોએ જે જોરબ ભરેલું સ્થાન અને કીર્તિ
મેળવ્યા છે તેવું જ સ્થાન અને કીર્તિ ઉપરના પુસ્તકોની છે આ પુસ્ત-
કોના યુરોપીયન અને અન્ય ભાષા ઓમાં સખ્યા બધ તરજુમાંઓ
થયા છે

X X X આ મશહૂર સાયેરનું જીવન ચરિત્ર અને તેના લખા-
વામાંથી ઉતારા ગ ' સાદીકે " પ્રગટ કર્યા છે રા " સાદીકે "
ધરાકના રહીશ છે અને તેમની માતૃભાષા ગુજરાતી નથી તેમ
છતા મુબમ્મા થોડા વર્ષોના વસવાટથી અને ખતીલા અભ્યાસથી
તેઓ ગુજરાતી બની ગયા છે તેઓએ આ પુસ્તકમાં ગુજરાતી
ભાષા ઉપર જે સુદર ટાળૂ ખતાવ્યો છે, તેથી ગુજરાતી વાચક
વર્ગ અબ્બયબ થયા શીવાય રહેશે નહીં આવી વિશિષ્ટ ભાષા
લખવા માટે અમે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ

X X X આ પુસ્તક લખી સકળતાથી લખાયું છે તેની સાથે
સ્મોલ કોઝ કોર્ટના વડા ન્યાયાધિશ શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ
ઝવેરીનો કિ મતી ઉપોદ્ધવાત વેડવામાં આવ્યો છે અને કવિ
સાંદીની છપી પણ આપવામાં આવી છે X X X

X X X

મહાત્મા શેખ સાંદી લેખક રાં સાદીકે, પ્રકાશક ધરાક સાહિત્ય
કાર્યાલય મુબમ્મા ન દ

પ્રજામિત્ર અને

ગુજરાતી સાહિત્યના શણગારરૂપ "મહા

પારસી

ત્મા શેખ સાંદી"નું જીવન વૃતાત, તેમની

તાં ૨૮-૨-૧૯૨૧ અણુમોની કથાઓ અનુભવો, અને કહેવ-
તોના સંગ્રહરૂપ આવું એક નાનકડું પુસ્તક લખવાનો પ્રયાસ
કરવાનું ભાષ સાદીકને સુઝી આવ્યું એ અભિનંદનને યોગ્ય છે

પુસ્તકો લખ્યા લખાય છે ભાષાતરો પણ બહુએ થાય છે,
પરંતુ પુસ્તક એનું નામ કહેવાય કે જેમાંથી વાચકને જીદગીના
જવલત અને ઉજવળ સિધ્ધાતો 'Worldy Truths' નું પાત્ર
થઈ શકે તેવા મળી રહે. "some books are to be chewb
and digested" આ પુસ્તક કંઈ ટોટીનું છે? એનો ખરો ન્યાય
તો વાચક સમાજજ આપી શકે છતાં અમે આ પુસ્તક વાચી
જવાની ભલામણ કરતા અચકાતા નથી હીરાની પરીક્ષા ઝવેરી હશે

તે કરીજ બેશે ભારતવર્ષમાં ખરા હીરાની પરીક્ષા કરનારા ઝવેરીઓ કદાચ થોડા ઘણાજ થોડા હશે છતાં દેશમાં જેમ જેમ સ્વતંત્ર સુદર સાહિત્યનો ફેલાવો થતો જશે તેમ તેમ ઝવેરીઓ આપો આપ જાગશે, ચેતશે, અને પરીક્ષા કરતા શીખશે.

આ નાનકડા પુસ્તકની ભૂમિકા દારસી ભાષાના અભ્યાસી ન્યાયમૂર્તિ સાક્ષર શ્રી ઝવેરીઓ લખી આપીને પુસ્તકની શોભામાં વધારો કરેલો છે અને આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા માટે ભૂમિકામાંજ ન્યાય અપાય છે કે “અંગ્રેજીમાં જેવી men of letters stories” નીકળી છે તેવી હારમાલાને લાયક થઇ પડે એવા એક શેષ સાંદીને લગતા પુસ્તકની ખોટ હતી અને તે ભાષા સાદીકે પુરી પાડી છે, લેખક ખીજી આવૃત્તિમાં અનેક નવિન પ્રકરણો ઉમેરવાની આશા રાખે છે એ આશા સ્થાને છે યુજરાતી ભાષા રા સાદીકની માતૃભાષા નહિ હોવાથી વ્યાકરણ અને જોડણીના નિયમોના ભંગને દોષ થયો હોય તોપણ તે માફ કરી શકાય તેવી બાબત છે એઓ પોતે તો કહે છે કે “ યુજર સાક્ષર વર્ગની, કે ઉત્સાહ ભગ કરનારા સમાલોચકની જહીકે નહિ તેમજ મોટાઇ દાખવવા માટે મેં જોડણી કે ભાષા ઉપર લક્ષ આપ્યું નથી ” આમ ઉત્સાહ ભગ કરનારા સમાલોચકની પદ્ધિ મળી જવાના કાયદો નહિ પણ એક મુજ દરિકના વ-ની “આપણી ભાષા પણ આવી રીતે લખે વાચે અને તેમાં આવું ઉપયોગી અને રમપુર્ણ પુસ્તક લખે એ ખરેખર એમને મુખારકગાદી આપવા જેની વાત” હોવાથી અને મુખારકગાદી આપીએ છીએ અને કવિષ્વરમાં ભાઈ સાદીક યુજરાતી સાહિત્યની વધુ તે વધુ સેવા કરી સાહિત્યને વધુ સમૃદ્ધ બનાવવામાં ફાળો આપે એમ જામે ધમ્મીએ છીએ

રા માફીક

— ફૂલ —

નવુ સાહિત્ય

— અથ —

દિલ્હીના મહાન કવિ ગાલિબ.

હિંદુ ભાષાના પ્રખર વિદ્વાન કવિ અને લેખક મહાન
કવિ ગાલિબ સખધે આજ સુધી ગુજ-

જવન ચરિત્ર રાત્રી ભાષામાં એકે પુસ્તક લખાયું
જ નથી કવિ ગાલિબની સુદર ભાવવાહી
કવિતાઓ સાથે એમના જીવનની આછી
રૂપરેખા ગુજરાતી ભાષામાં સુદર બાનીમાં
ને મીઠી શૈલીમાં આ પહેલ વહેલીજ
બહાર પડશે

૧૮૫૭ ના બળવા સમયે હયાતી ભોગવનાર અને
બહાદુરશાહ ઝફરના પ્રસંગોમાં આવનાર મહા-

બહાદુરશાહ ન કવિ ગાલિબની હિંદુ કવિતાઓ તેમજ
તેમના હિંદુ પત્રો મૂળ હિંદુ ભાષામાં
નેના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે લખાયા
હોવાથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક ઉત્તમ
પુસ્તકનો વધારો થશે આજેના નામ નોંધાવો

મહા કવિ ગાલિબની સુદર છબી ને હસ્તાક્ષરોના
ફોટા બ્લોકો સાથે કિંમત માત્ર રૂ. ૨

ધરતી સાહિત્ય કાર્યાલય.

પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૫૦૨૬ મુંબાઈ ૬.

મોગલ રંગમહેલની મલકા સુલતાના રઝિયા બેગમ.

દિલ્હીના મોગલ ઇતિહાસની રસિક
પ્રેમ કથા.

લેખક—શા સાદીક

સુલતાના રઝિયા બેગમના જીવન પ્રમગો ને રસ-
ભરી ખાનીમા રજૂ કરતી આ વાર્તા મુસ્લીમ સાહિત્યના
ઇતિહાસમા યાદગાર રહી જશે એમા રઝિયા-
નો પ્રેમ, રસિક એથૂમ ને યાદુખની મહાદુરી શેર્ય
ને વીગતાભર્યા બનાવેાનુ વર્ણન બહુજ સારી તેરી
કર્યુ છે ગુલશન અને સોસન નામની સખીઓ
સાથે રસભર્યા સવાદો બે વડી આનંદ આપે
તેવા છે સુલતાના રઝિયાનુ તેમજ યાદુખનુ પાત્રા-
લેખન રસભર્યુ છે જોહરા દાસીની નીચતાનો
એમા આબેહૂમ ચિતાર છે
સાજ વર્તમાનના વાચકોએ વાચીને વખાણી છે

હુ આ એન્ડીક
કાગળ ઉપર
બહુજ સફાઈ-
દાર છપાય છે
અનેક ચિત્રો
સહિત
કિંમત
માત્ર
રૂ. ૩ાા

ઇરાક સાહિત્ય કાર્યાલય.
પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૫૦૨૬. મુબાઈદ.

